

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

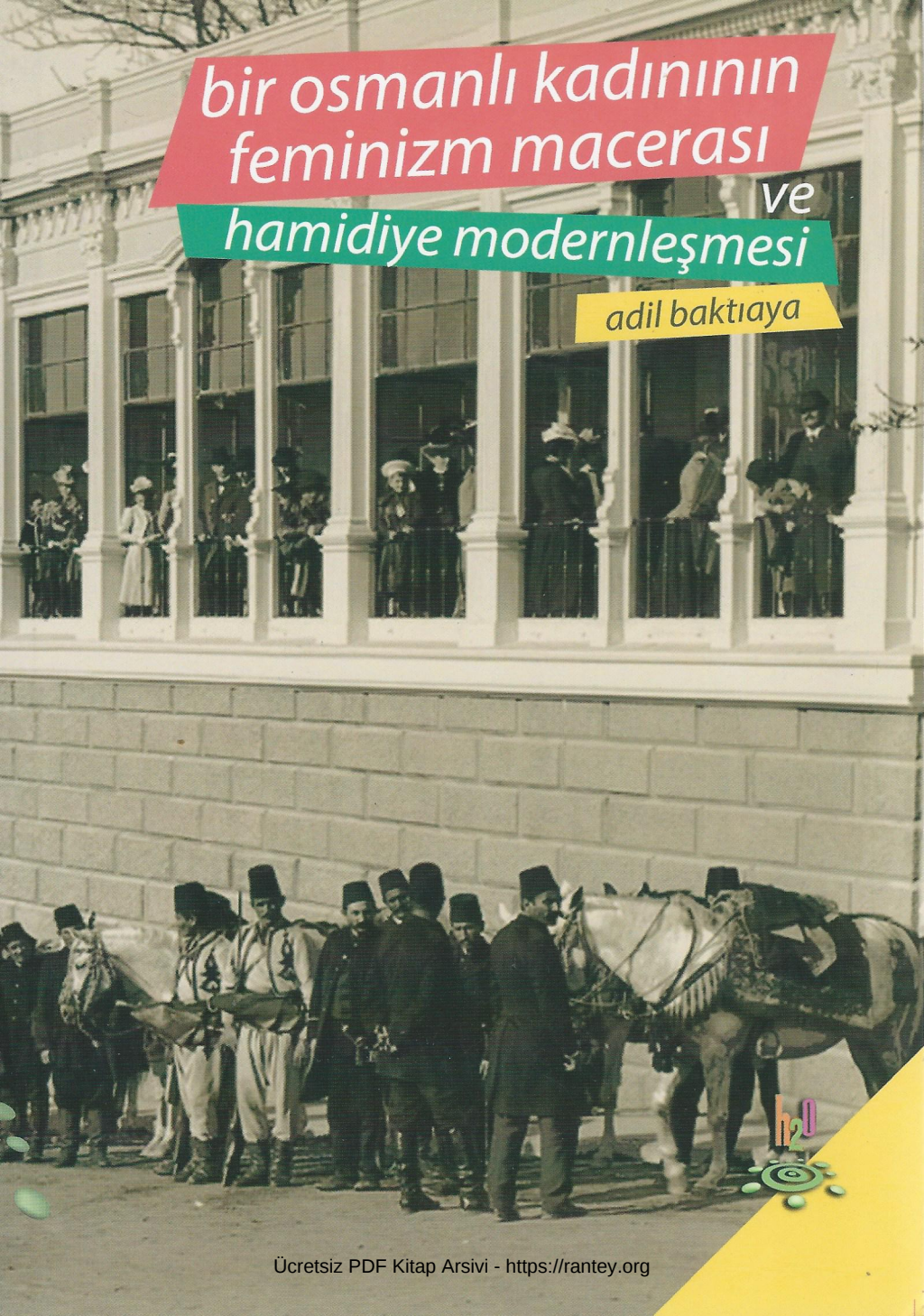
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

bir osmanlı kadınının feminizm macerası ve hamidiye modernleşmesi

adil baktıaya

BİR OSMANLI KADINININ FEMİNİZM MACERASI

VE

HAMİDİYE
MODERNLEŞMESİ

ADİL BAKTIAYA

H₂O KİTAP
İSTANBUL - EYLÜL 2016

Adil Baktaya

Ortadoğu ve Avrupa tarihi üzerine alışmaktadırdır. Daha önce yayınlanmış *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu* başlıklı bir kitabı ve çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Halen İ Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde ğretim üyesidir.

Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası

ve Hamidiye Modernleşmesi

h₂O kitap - 56

Çeviri dizisi - 1

Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi

Adil Baktıaya

ISBN 978-605-447

© 2016 Tüm hakları, h₂O yayıncılık ve iletişim hizmetleri ltd. şti.'ne aittir,
hiç bir yolla çoğaltılamaz ve kopyalanamaz.

1. Baskı, Haziran 2016, İstanbul
2. Baskı, Eylül 2016, İstanbul

Yayına hazırlayan Özcan Özen

Kapak Sevil Tarla

Sayfa düzeni Duru Su

Baskı ve Cilt Ceylan Matbaası
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi,
83/317 Zeytinburnu/İstanbul
Matbaa Sertifika No 23352

h₂O yayıncılık ve iletişim hizmetleri ltd. şti.
Barbaros Mah., Tophanelioğlu Cad.,
Gülbeste Çıkmazı, No: 10/2
Üsküdar - İstanbul
Tel: 0216 428 8225
Yayıncı Sertifika No 22734

www.h2okitap.com
www.twitter.com/h2okitap
www.facebook.com/H2o

*Bizi geleceğın daha güzel olacağına inandıran çocuklara,
özel olarak da Aydaç Ese'ye...*

ÖNSÖZ ix

Giriş 3

I. Ayyadzâdeler ve Tanzimat Dönemi İstanbulu 9

Ayyadzâdelerin İstanbul'a Gelişi, Geldikleri İstanbul 13

Ayyadzâdeler ve Çamlıca'nın Seçkinleri 22

II. Ali Nuri'nin Yükselişi ve Düşüşü 37

Osmanlı Seçkinleri Arasında ve

Osmanlı Diplomatik Kadrosunda Bir Viking 42

Ali Nuri'nin *Davul*'u: Sürgün Hayatı Başlıyor 52

III. Avrupa'da "Serseri"lerin Takibi:

Ali Nuri ile Hayriye'nin Sürgün Yılları 61

Ali Nuri ve Hayriye'nin Geldikleri Avrupa 64

Ali Nuri'yi Unutturmak, Hayriye'yi Susturmak 69

Ali Nuri, Hayriye Hanım ve "Beau Chérif" 75

Dostlar, Hafiyeler, Polisler 81

IV. “Haremde Kaçan Prenses” Olarak Hayriye Hanım:

İmge ve Siyaset 93

Osmanlı Devleti, İmge ve Siyaset 94

Prenses Hayriye'nin Aynasından

Batı'da Şarklı Kadın İmgesi 105

Şarklı Kadın İmgesi ve Emperyal Siyaset 121

V. Hayriye Hanım Uluslararası Kadınlar Kongresi'nde:

Yankılar ve Çamlıca'ya Dönüş 125

Yankılar 139

Çamlıca'ya veya Biyografiye Dönüş:

Hayriye Hanım'ın Suskunluk Dönemi 141

Sonuç Yerine: Bazı Sorular, Bazı Cevaplar 149

EK Türk Kadını, Sosyal Yaşamı ve Harem 155

KAYNAKÇA 183

Önsöz

Bir süre önce Tunus Milli Çeviri Merkezi Prenses Hayriye Bin Ayad'ın 1904 yılında Almanca olarak basılmış olan *Die türkische Frau: ihr soziales Leben und der Harem* adlı kitabını Arapçaya çevirerek yayınladı.¹ Aslında bu Hayriye Hanım'ın yaptığı bir konuşmanın metniydi; Almancadan Türkçeye “Türk Kadını: Sosyal Yaşamı ve Harem” olarak çevirebileceğimiz bu metne bir kitapçık demek daha doğru olur. Hayriye bin Ayad'la ilgili daha önce bir yazı yazmış ve epey bilgi toplamış olduğumdan söz konusu kitapçığın çevrilmiş olması ilgimi çekti, hemen temasa geçtim. Gönderdiğim e-postalarımın cevap alamayınca Tunus'taki bu kurumla telefonla aradım, kitabı edinmek istedim ancak ne kadar uğraştıysam Tunus'taki bir devlet dairesinin kitabı Türkiye'ye

¹ El Emira Hayriya Bin 'Ayyad, *El Mer'a ve İşkâliya et Teharrür el İctima'i: Fil 'Âlâm el İslâmi fi Bidaya el Karn el 'İşrin*, çev: Münir el Fenderi, El Merkez et Tercüma el Vatani: Cenatra, Tunis, t.y.

göndermesini sağlayacak bir yol bulamadım. Sadece Tunus'taki belli kitapçılara gönderebiliyorlardı. Kitaba başka yollardan ulaşmak için internette arama yaptığım sırada, bir Facebook sayfasında Hayriye Hanım'la ilgili bir de toplantı yapıldığı haberini gördüm. Bir fotoğraf eşliğindeki bu haberin sözünü ettiği toplantı muhtemelen kitabın çıkışını takip eden bir etkinlikti. Bir süre sonra Hayriye Hanım'ın Arapçaya çevrilmiş kitabını edinmekten umudu kesince yeniden Tunus'taki çeviri merkezini aradım; telefona çıkan memura kitabın tümüyle ilgilenmediğimi, zaten Almanca orijinaline sahip olduğumu söyledim. Asıl ilgilendiğim kitabın girişinde Hayriye Hanım'la ilgili neler yazıldığı, onun hayatına dair hangi bilgilerin olduğuydu; en azından o kısmın fotoğrafını çekip bana gönderebilirler miydi! Ancak bu görüşmenin sonunda Tunus'ta yayınlanan bu Arapça basımın tamamen çeviri olduğunu, Hayriye Hanım'la ilgili giriş kısmında çok kısa bir bilgi dışında pek bir şey yazılmadığını öğrendim. Öyle olunca kitabı edinmek önemini kaybetti, anlaşılan benim açımdan Hayriye Hanım'a dair yeni bir şey yoktu.

Kitabın adı Arapçaya *Yirminci Yüzyılın Başlarında İslâm Dünyasında Kadın ve Kadının Sosyal Kurtuluş Mücadelesi* olarak çevrilmişti. Ancak Hayriye Hanım'ın bir konuşmasının yer aldığı bu kitapçığın Hayriye Hanım'ın hayatı ve macerası anlatılmadan yayınlanması aslında tuhaftı çünkü bunlar çok iç içeydi. Konuya aşına biri olarak emindim: neyi niye söylediği, nasıl bir tarihsel bağlamda konuştuğu ve sesinin nerede, nasıl bir ortamda duyulduğu büyük önem taşıyordu. Hayriye Hanım'ın kitabını okuyacak Tunuslular ve diğer Araplar benim araştırmam sırasında Hayriye Hanım'la ilgili kapıldığım kafa karışıklığına hiç kapılmayacak, gayet belirgin sonuçlar çıkaracaklardı.

Sonuçta bu olay gerisini getireceğimi düşünerek kendisiyle ilgili bir ön yazı yazmış ama sonradan ilgimi kaybetmiş olduğum Prenses Hayriye bin Ayad konusuna yeniden geri dönmemi sağladı. Ne var ki Hayriye Hanım'a daha çok zaman ve enerji ayırmam bende uyanan soruların azalmasını sağlamadı. Tam tersine olayın içine sürekli yeni varsayımlar ve parametreler giriyor, kimi zamanlar büyük bir sempati duyarak araştırmaya

başlamış olduğum Hayriye Hanım'ın beni aldattığını hissediyor, Hayriye Hanım'la bir diyalog kurarken onun kocası olan Ali Nuri'yle diyalog kurduğumu fark ediyor, ardından yeniden onu anlamaya, yeniden sempati duymaya başlıyordum. Bu gelgitlerin sebebi onunla ilgili bilgi eksikliğiydi. Ne Hayriye Hanım'ın tam bir biyografisini ortaya çıkartacak veriler elde edebiliyordum ne de onun ne yapmaya çalıştığına dair kesin bir kanaate varabiliyordum. Hem bu o kadar önemli miydi ki?

Yeniden bu yazıdan vazgeçiyordum ki dostum Prof. Dr. N. Sinan Turan bana Hayriye Hanım'ın adına bir yerde rastladığını söyledi (Sinan'ın böyle müdahalelerinin sayısını hatırlamam mümkün değil. Birden elinde benim yapmakta olduğum bir çalışmaya dair bir bilgiyle ortaya çıkar, çalışmamın kaderini değiştirir). Bu yeni bilgi beni yeniden yazıya döndürdü. Sinan'ın elinde II. Abdülhamit'in oğlu Şehzade Abdülkadir Efendi'nin eşi Mislimelek Hanım'ın *Haremden Sürgüne: Bir Osmanlı Prensesi* adıyla yayınlanmış hatıraları vardı ve kitabın bir yerinde Hayriye Hanım'dan söz ediliyordu.² Aslında söylenen önemli hiçbir şey yoktu. Kitapta aktarılan bir hatıraya bakılırsa Hayriye Hanım babasından kalan Çamlıca'daki köşkle ilgili olarak o sıralarda köşkü satın almış olan Şehzade Abdülkadir Efendi ile davalık olmuştu. Mislimelek Hanım şöyle anlatıyordu:

Bu Hayriye Hanım bir gün bizim köşke geldi. Çok pişman olduğunu söylüyor ve arazinin üzerindeki hakkının verilmesini rica ediyordu. Ben de orada başkaca bir hakkının olmadığını, baştan böyle insan gibi gelip konuşmadığı için mevzunun bu suretle kapanmış olduğunu söyledim. Hayriye Hanım da suratını asıp gitmişti. Maalesef dünyada böyle menfaatperest insanlar pek fazladır, Hayriye Hanım da işte bunlardan biridir.³

Hayriye Hanım'ı ve ailesini doğrudan tanıyan birinin yorumuydu bu. Mislimelek Hanım'ın anlattığı bu diyalogun gerçek olması muhtemeldi ama dediğim gibi, doğrusu hiçbir önemi yoktu; evet, Hayriye Hanım “menfaatperest” biri de olabilirdi ancak Mislimelek Hanım şöyle devam ediyordu: “Ama bu kadının bir

2 Nemika Deryal Marşaloğlu (Haz.), *Haremden Sürgüne: Bir Osmanlı Prensesi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011.

3 Age, s.151.

hemşiresi çok muhterem bir insandı. Babasından kendisine intikal eden hissesini Darülaceze'ye vakfetmişti. Ah işte kader, o Darülaceze'de benim saray ahbablarımdan pek çoğu vefat etmiş..." Bu sözlere bakılırsa Mislimelek Hanım Hayriye Hanım'ın ablasını da tanıyordu. Gerçekten de Osmanlı arşivi kataloglarında Hatice Bin Ayad'ın Darülaceze'ye arazi bağışladığına dair bir belgenin künyesi vardı. Katalogda yer alan belge künyesindeki tek satırlık açıklamada da olay doğrulanıyordu. Gel gelelim Hayriye Hanım'ın Hatice diye bir ablası yoktu, bağışı yapan Hayriye Hanım'ın bizzat kendisiydi. Osmanlı arşivindeki memur Osmanlıca belgedeki ismi yanlış okumuş, katalogdaki bu tek satırlık açıklamayı yazarken Hayriye Hanım yerine yanlışlıkla Hatice Hanım yazmış, böylece hiç yoktan bir abla ortaya çıkmıştı. Ama bunları şahsen tanıdığını söyleyen Mislimelek Hanım nasıl yanlışlık yapmış olabilirdi ki? Nasıl "Hayriye Hanım beni ziyaret etti, kendisi menfaatperestti ama bağış yapan ablası iyiydi," diyebilirdi? Belli ki bu hatırat inandırıcı olsun diye kataloglardaki kayıtlardan yola çıkılarak sonradan yazılmış, belgelerin Osmanlıca asıllarına bakma zahmetine girilmemiş, açıkçası uydurulmuştu. Hayriye Hanım'ın gerçekte "menfaatperest" birisi olup olmadığı aslında beni çok ilgilendirmiyordu ama işte bir hatırat uydurulurken dayanaksız olarak kendisine nahoş bir sıfat atfedilmiş, muhtemelen böylece bir haksızlık yapılmıştı ve bunu sadece benim biliyor olmam bana bir sorumluluk yüklüyordu.

Doğrusu Hayriye Hanım'la ilgili şüphelerim, özellikle onun sadece, bir komplocu olan kocası Ali Nuri'nin söylediklerini yapan birisi olduğuna dair soru işaretlerim hep devam etti. Benzeri bir macerayı yaşamış olan Selma Rıza da Ahmet Rıza'nın kız kardeşiydi, her yerde bu sıfatla anılıyordu. Fatma Âliye Ahmet Cevdet Paşa'nın kızıydı ve ilk eserlerini vermeye başladığında bunları başkasının yazdığı düşünülüyordu. Dar bir seçkinler sınıfının içinden çıkan bu kadınlar açısından bu durum olağandı. Ancak Selma Rıza da Fatma Âliye de sonradan Osmanlı kadın hakları mücadelesinin en önemli simalarından olduklarını göstermiş, buna karşılık Hayriye Hanım ortadan kaybolmuştu. Hayriye Hanım kendini kanıtlamamıştı.

Kendisine ait olduğundan şüphe duyulamayacak gibi görünen, kendisinin adıyla yayınlanan ve şimdi Arapçaya da çevrilen kitabıyla ilgili dahi bazı şüphelerim var. Hayriye Hanım Almanca bilmiyordu. Çevirttirdi mi, kocası mı yazdı? Bence çok iyi Almanca bilen kocası Ali Nuri'nin bile yazdığı şüpheli. Kitap belli ki gerçekten Hayriye Hanım'ın yaptığı bir konuşmayı aktarıyordu, ama konuşma kısa gelince yayıncı şuradan buradan eklemeler yapmış olabilirdi. Bir şekilde yayınlanmış ve Ali Nuri içeriğine itiraz etmemeyi tercih etmiş olabilirdi. Bu yönüyle Mislimelek Hanım'ın anılarına benzer bir kitap olması da muhtemeldi. Ama her hâlükârda Hayriye Hanım ne Tunuslu okurların kafasında canlanacak olan kişiydi ne de Mislimelek Hanım'ın yazdıklarını okuyunca edinilecek izlenimden –yani bir köşk üzerinde hakkı olmayan bir hisseyi almaya çalışan uyanık eski komşu'dan– ibaretti.

Saikleri ne olursa olsun Hayriye Hanım diye bir kadın, Avrupa'yı dolaşarak Osmanlı kadınlarının ezilmişliğiyle ilgili seminerler verdi ve 1904 yılında Berlin'de toplanan Dünya Kadınlar Kongresi'nde kürsüye çıkarak bir konuşma yaptı. Bu olayı anlatan gazetelerdeki, Osmanlıca belgelerdeki ya da hatıratlardaki hiçbir bilgi yeterince güvenilir değildi ama o tarihlerde bunları yapması başlı başına önemliydi. Böyle bakınca bu, anlatılmaya değerdi. Ancak bütün şüpheleri olduğu gibi sergileyip dönemle ilişkilendirerek yapılmalıydı. Kendisine dair bilgilerin azlığında –ve çoğu bilginin güvenilmezliği temel alındığında– kimi zaman daha çok ailesini, kocasını anlatmak, kimi zaman genel bir manzara çizmek gerekecekti. Kaldı ki pek çok yerde yazmış ve görünmüş olan Ali Nuri ister istemez ön plana çıkacaktı; Hayriye Hanım'ın saikleriyle ilgili şüpheleri de aktarmak kaygısını duyan bir kişi bunu zaten zorundaydı.

İşte bu nedenle bu çalışma kısmen Hayriye Hanım'ı ve Ali Nuri'yi anlatan kısmen de bir dönemi anlatmak üzere Abdülhamit dönemindeki modernleşmenin çeşitli yönlerinden kesitler sunan bir tarzda ilerledi. Hayriye Hanım en azından bu kesitlerin sunulmasında bir vesile olabilir, böylelikle kendini ifade etme fırsatı da bulmuş olurdu ve belki de en doğrusu buydu. Kesitlerin

bir ortak tarafı hep Hayriye Hanım'a dönülmesi olacaktı. Tabii bu şekilde kaleme alındığında çok şeyin eksik olacağı da önceden tahmin edilebilirdi. Ben ya bunu göze alacaktım ya da Hayriye Hanım'ı tamamen rafa kaldıracaktım. Sonuçta yaptığım tercih elinizde duruyor.

Eksikleri şüphesiz bana ait olan bu kısacık çalışma çok sayıda kişiye teşekkür borcu içeriyor. Dostum Sinan (N. Sinan Turan) bütün çalışmalarımda olduğu gibi bu çalışmada da bana eşsiz katkılarda bulundu; nasılsa aramızda lafı olmaz diye kendisine teşekkür etmeyi hep ihmal etmişimdir ama bir gün teşekkür etmekte geç kaldığımızı hissedebiliriz; bu nedenle bu bir başlangıç olsun: çok teşekkür ederim. Bir başka dostum Burak'ın (Burak S. Gülboy) da daha önce olduğu gibi yine sık sık başını ağrıttım, benim için ilk taslağı okudu. Prof. Dr. Serpil Çakır çok iyi bilmediğim bir alandaki bitmeyen sorularıma hep sabırla cevap verdi; Ali Nuri'nin Jöntürklerle ilişkisinin niteliğini danıştığım Prof. Dr. Şükrü Hanioglu'na katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ayşegül (Prof. Dr. Ayşegül Komsuoğlu Çıtıptıoğlu) Amerika'dan bana çok değerli materyaller göndermekle kalmadı, metnin ilk taslağını da okuyarak değerli eleştirilerde bulundu. Sevgili arkadaşım bu kitabın tamamlanması için ısrar etmemiş olsaydı daha çok uzun boş zamanlar geçecekti.

Sürekli dolaşan ve farklı dillerin konuşulduğu farklı ülkelerde iz bırakan Ali Nuri-Hayriye Hanım çifti tek bir paragraflık bir haber de olsa çok sayıda dilde yardım almayı gerektirdi ve her bir arkadaşım bu yükün bir yerinden tuttu. Araştırmacı Abdullah Gürgün hem Ali Nuri ile ilgili değerli bilgiler sağladı hem İsveç dilindeki kupürleri benim için çevirdi. Tülin Uygur ve İlhami Alkan Olsson da aynı şekilde benim için bazı kupürleri İsveç dilinden çevirdiler. Fransızca metinlerde Fevzi Lütfü Topaçoğlu ve Cenk Tıkız'ın, Almanca metinlerde Güneş Güvenç ile dostum Kaan Harun Ökten'in yardımlarını aldım. Alaaddin Dayı'nın Almanca çevirisindeki katkısı birkaç kupürün çok ötesindeydi, Hayriye Hanım'ın konuşmasının çevirisinde kendisine çok yük

oldum. Dilruba Kırıl Ersel ile sohbetlerim Hayriye Hanım'ı benim gözümde ete emiğe büründürdü ve Hayriye Hanım'la ilgili kimi önemli tarihleri tespit etmemi de sağladı. Damla Erim, Kısmet Kilisli ve Halife Kilisli kardeşler Tunus'la bağlantı kurmam için çeşitli yollar önerdiler, gayret sarf ettiler.

Editörüm ve yayıncım Özcan Özen dostlarıma teşekkürler arasında kendi payının da saklı olduğunu biliyordur ama itiraf etmem gerekir ki bu çalışmadaki teşvikinin ve emeğinin karşılığı zor ödenir. Osman Akınhay, Şahika Tokel, Akın Kiren, Gizem Bilgin, kendi çalışmasını bana ulaştıran Elife Biçer Deveci ve daha adını anmadığım, hatta belki unuttuğum çok sayıda katkı olduğunu da eklemeliyim, beni affetsinler; en çok da akşamları çalışarak zamanlarından çaldığım ailem ve dostlarım ve tabii ki oğlum Ali Çınar affetsin. Hepsine teşekkür ederim.

BİR OSMANLI KADINININ FEMİNİZM MACERASI

VE
HAMİDİYE
MODERNLEŞMESİ

Giriş

Hayriye Bin Ayad, 1901'de İstanbul'dan kaçmış, kocası Ali Nuri'nin yanına Atina'ya gitmişti. Ali Nuri, Jöntürklerle ilişkisi olduğu şüphesiyle hüküm giymiş, İstanbul'a dönme umudu kalmamış bir diplomattı. İkisi birlikte 1908 yılına kadar Avrupa'da şehirden şehre, ülkeden ülkeye dolaşmıştır. Ali Nuri bir süredir çeşitli gazetelere Abdülhamit rejimini eleştiren yazılar yazarken Hayriye Hanım da kendisini getiren gemiden inişinden itibaren gazetelerde boy göstermeye başlamış, kısa sürede popüler bir şahsiyet haline gelmiştir. Haberlere bakılırsa Hayriye bin Ayad haremden kaçmış bir prenesti ve Osmanlı kadınlarının acınası sosyal durumlarını iyileştirmek üzere uluslararası bir hareket başlatmak istiyordu. Ali Nuri'nin eleştirel yorumlar içeren makaleleriyle gerçekleştirdiği muhalefet aynı hızla devam ederken, Hayriye Hanım da çeşitli kadın kulüplerinde ya da derneklere

konusarak, seminerler verip fotoğraflar eşliğinde sunumlar yaparak bir başka muhalefeti hayata geçiriyordu. Osmanlı kadınlarının uluslararası kadın hareketiyle bağlantılarının son derece zayıf olduğu bu tarihlerde Hayriye Hanım ayrıca 1904'te Uluslararası Kadınlar Kongresi'ne katılmış, orada verdiği söylevde Osmanlı kadınlarının halini anlatmış ve dünya kadınlarından dayanışma talep etmişti. Dolayısıyla haberlere bakılırsa söz konusu olan bir feminist prenesti. Feminist bir Osmanlı prenestesi...

Ancak Osmanlı yetkilileri Ali Nuri'nin muhalefet etmekteki amacının devletten para sızdırmak olduğuna inanıyorlardı. Onlara kalırsa devletten bu şekilde para sızdırılabildiğini iyi bilen Ali Nuri, karısı Hayriye Hanım'ı da bu amaçla seferber etmişti. Osmanlı Devleti Ali Nuri'yle görüşmeyi hep reddetti, Ali Nuri ise muhalefetin dozunu gittikçe artırdı. Osmanlı Devleti bu arada Ali Nuri ile Hayriye Hanım'ın faaliyetlerini engellemeye çalıştı.

Bu çalışma Hayriye Hanım'ın hayatına dair kısıtlı bir bilgiyi bir bütünlük oluşturacak şekilde sunarak bir biyografisini ortaya çıkartmayı amaçlamaktadır. Hayriye Hanım'ın ya da Ali Nuri'nin hayatından sunulacak kesitlerin, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'la birlikte yaşanmaya başlanan modernleşme sürecinin bir yönünü de yansıtacak şekilde kaleme alınmasına çalışılmıştır. Eğer bu yapılabilirse Hayriye Hanım'a dair eldeki verilerin yetersiz olduğu durumlarda döneme dair bilinenlerin biyografiye katkıda bulunması, Ali Nuri ile Hayriye Hanım'a dair bilinenlerin ise döneme ışık tutması mümkündür. Hayriye Hanım'ın hayatı böylece özellikle Abdülhamit modernleşmesinin bazı yönlerini ele almaya vesile olacaktır.

I. Bölüm Hayriye Hanım'ın nasıl bir çevrede yetiştiğini, nasıl bir muhitten geldiğini açıklamak üzere kaleme alınmıştır. Babası Mahmut bin Ayad Paşa'nın serveti olağanüstüdür. Paşa'nın İstanbul'a geldiği tarihler Tanzimat reformlarının hızla uygulamaya konduğu, Osmanlı toplumunun modernleşmenin sancılarını yaşamakta olduğu bir dönemdir. Osmanlı toplumunun özellikle seçkin kesimi yeni bir yaşam tarzına uyum sağlamakta, köşklerde yaşam tarzı değişmekte, kadınlar görünmezlik ilkesini fiilen aşındırmaktadır. Hayriye Hanım'ın büyüdüğü Çamlıca

semti değişimin kolaylıkla seçilebildiği bir muhittir, zira Osmanlı toplumunun en zenginlerinin yaşamak üzere en çok tercih ettiği yerlerden biridir. Ancak İmparatorluğun Batılılaşma tarzına muhalefet de bu muhitin içinden çıkacaktır. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Yeni Osmanlılar olarak bilinen –ve aslında aralarında ciddi farklar olan– muhalefetin kimi istekleri yerine gelmiş gibi görünse de son derece ağır sonuçları olan Osmanlı-Rus savaşı sonrasında II. Abdülhamit anayasayı askıya alacak, kendi kişisel iktidarını kurmaya koyulacaktır.

II. Abdülhamit döneminde Tanzimat modernleşmesi devam etmiş ancak yeni bir biçim almıştır. Abdülhamit modernleşmesinin önemli bir özelliği, padişahın, kendisine tam bir sadakat talep etmesi, bürokratik aygıtın liyakattan çok sadakat temelinde örgütlenmesi ve sürekli olarak bu sadakati sorgulanmasıdır. Bu açıdan bakılınca memurların Tanzimat dönemindeki varoluş çerçevesi değişmiştir. *II. Bölüm*'de Hayriye Hanım'ın kocası olan Ali Nuri'nin Hariciye'de işe girmekle başlayan sıkıntılı kariyeri ele alınacaktır. Ali Nuri ile Saray arasında ne güven temelinde bir ilişki kurulabilmiş ne de Ali Nuri durumundan memnun olmuştur. Ali Nuri'nin buna çare olmak üzere bulduğu yol hem kendisinin hem de Hayriye Hanım'ın Avrupa'da uzun yıllar geçirmesiyle sonuçlanacaktır.

III. Bölüm'de Hayriye Hanım'la Ali Nuri'nin Avrupa'da geçirdiği yıllar anlatılmaktadır. Hayriye Hanım Avrupa'da şehirden şehre dolaşıp konferanslar vermekte, Ali Nuri ise gazetelere yazılar yazmakta ancak bu ikili bazı zorluklarla karşılaşmakta, hatta bazen başka ülkeye ya da başka şehre gitmek zorunda kalmaktadır. Osmanlı Devleti'nin faaliyetlerini sürekli engellemeye çalıştığı çiftin bu tecrübesi Abdülhamit döneminde muhaliflerin Avrupa'da ne tür yollarla baskı altına alındığına, bunun devletler arasında asıl bir dayanışma ağı içinde gerçekleştiğine örnek oluşturmaktadır. Devletler düzeyindeki ilişkiler kamuoyuna açık olan ilişkilerden farklı bir görünüm arz etmektedir. Diplomatlar arasındaki dostluklara dayanan ricalar, jestler, gazetelerle ilişkiler, karşılıklı çıkarlar ve iyi geçinme çabaları muhaliflerin hareket alanını oldukça daraltabilmektedir. Ali

Nuri ve Hayriye Hanım örgütsüz denebilecek, kişisel temelli bir muhalefet yürüttüklerinden devletler arasındaki işbirliği onlar üzerinden kolayca sergilenebilmektedir. Diploması örgütü eliyle yürütülen söz konusu işbirliği ve Avrupa'daki istihbarat ağı bir araya geldiğinde Ali Nuri ile Hayriye Hanım kendileri hiç fark etmeden aksiliklerle karşılaşmış durmakta, Hayriye Hanım'ın yapacağı konuşmalar iptal edilmekte, verdiği konferanslar basında pek yer bulamamaktadır.

IV. Bölüm Abdülhamit devrindeki imge siyaseti üzerinedir ve “gerçek Hayriye Hanım”dan çok “Haremden Kaçan Prenses” olarak basında boy gösteren Hayriye Hanım'la ilgilidir. Abdülhamit devrinde Osmanlı Devleti dünya kamuoyu nezdindeki imgesine büyük bir önem veren ve bu imgeyi kendisi kurmaya çalışan bir devlettir. Bu “imaj mühendisliği” belirli tarihsel deneyimlerin sonucunda önem kazanmıştır. Hem modern hem de otantik ve İslâmi görünmek isteyen Osmanlı Devleti Batı'da uzun bir tarihsel süreç içinde gelişmiş olan Şark ve Şarklı imgesine karşı bir mücadele vermekte, kendi portresini çizmeye çalışırken modern görünmeye ve diğer Büyük Devletlere eş ve onlardan biri olarak anılmaya dikkat etmektedir. Bu siyaset Osmanlı Devleti açısından pek çok tatsız tecrübenin ardından kendini bir zorunluluk olarak hissettirmiş ve titizlikle uygulamaya konmuştur. Elbette bu imge siyasetinin içeriye ve genel olarak Müslüman dünyasına yönelik bir tarafı da vardır. Zira merkezinde İslâm'ın koruyucusu halife-sultanın olduğu İmparatorluk açısından, sahiplenilen belirli bir İslâm yorumu ve bu yorum tarzının sınırlarını çizdiği bir modernleşme söz konusudur. Genel Osmanlı imgesi de makbul Osmanlı kadını da bu sınırlara tâbidir. Bu bölümde yer alan ve devlet ile dinde reform yanlılarının arasındaki ilişkiye dair olan bazı tespitler sonraki bölümde kimi sözleri aktarılacak olan Selma Rıza ile Hayriye Hanım'ın “kadının durumu gerçek İslâm'da öyle değil” diye özetlenebilecek yaklaşımlarının bir bağlama oturması açısından da önemlidir.

Hayriye Hanım'la ilgili olarak gazeteler yoluyla inşa edilen “Haremden Kaçan Prenses” imgesi tam da Osmanlı Devleti'nin kaçınmaya çalıştığı bir imgeyi temsil etmektedir. Hayriye

Hanım'ın kendi söz ve eylemlerinin bu süreçte önemsiz olması son derece ilginçtir. Çoğu zaman Hayriye Hanım'ın sadece adı kullanılarak uydurulan haberler Osmanlı Devleti'ni dahil olmak istediği safların dışına itecek şekildedir. Klasik harem, haremağaları, her şeye kadir zorba hükümdar, zevk nesnesi ve edilgen bir çoğulluk olarak Şarklı kadınlar, haz düşkünü Şarklılar gibi imgelerin nesnel verilere ihtiyacı yoktur. Birer gazete haberi olarak doğrulanması da gerekli değildir. Okur açısından eğlendirici ama Osmanlı açısından tehlikeli olan bu imge aslında Avrupa'da itibarını kaybetmek üzeredir. Tabii bu, o sıralarda yeni yeni ortaya çıkmaya başlamış bir gelişmedir ve klasik harem imgesi halen direnç göstermektedir. Amerika'da ise klasik harem imgesi dizginsizdir; bu nedenle Hayriye Hanım'ın vesile olduğu imgenin aldığı biçim son derece ilginçtir. Bu imge yine dördüncü bölümde ele alınacaktır.

Keyfi olarak kurulan "Haremden Kaçan Prenses" imgesi bir yana Hayriye Hanım'ın kürsülere çıktığında gerçekte ne anlattığını inceleyen *V. Bölüm* aynı zamanda Osmanlı kadınlarının kadın hakları mücadelesinin uluslararası zemininde görüldüğü ilk iki örneği ele alması açısından önemlidir. Yukarıda belirtildiği gibi bu yıllarda Osmanlı kadınlarının uluslararası kadın hareketiyle bağlantısı son derece zayıftır. Hayriye Hanım 1904'te Uluslararası Kadınlar Konferansı'nda bir konuşma yapmış, dünya kadınlarına seslenmiştir. Bu konuşmanın kendisinden birkaç yıl önce yine uluslararası bir kadınlar kongresinde Selma Rıza'nın yaptığı konuşmayla karşılaştırılması iki Osmanlı kadınının hem ortak itirazlarını hem de konuya vakıf olma bakımından aralarındaki farkı gösterecektir. Hayriye Hanım'ın önceliği Abdülhamit'e muhalefet gibi görünmektedir. Her hâlükârda Hayriye Hanım'ın konuşmasının ses getirdiği kesindir. Ancak bu kongreden sonra Hayriye Hanım gazete sütunlarında görünmemiş, sessizliğe bürünmüştür. Bunun nedeni bilinmemektedir ancak buna dair pek çok tahmin yürütülebilirse de yalnızca Avrupa'da geçirdiği yıllarda değil, hayatı boyunca bir kadın olarak yaşadığı tecrübenin sarsıcı olduğu kesindir.

Çalışma büyük oranda Osmanlı arşiv belgeleri ile dönemin Avrupa ve Amerika basınında çıkan haberlerden yola çıkarak yapılmıştır. İngiltere’de yayınlanıp doğrudan erişilemeyen pek çok habere genellikle *Reuters*’tan haber alan ve serbest erişime açık olan Yeni Zelanda gazeteleri aracılığıyla ulaşılmıştır. Dipnotlarda okuyucunun bazen pek de aşına olmadığı yabancı gazete adlarına tesadüf etmesinin sebebi budur.

I. BÖLÜM

Ayyadzâdeler ve Tanzimat Dönemi İstanbulu

Kadının kaderinin erkeğin elinde olduğu yerde eşitlikten söz etmek akıldışıdır! Ve şimdi durdurulamaz bir adalet arzusundan başka hiçbir dayanağı olmayan bu kadınlar, taleplerini gerçekleştirmeyi ümit etmeye ve bunun için savaşımaya cesaret ettiler.

Sultan tarafından beni izlemesi için tutulmuş çevremdeki uyanık casusları kandırıp çocuklarımla birlikte kısa süredir Avrupa'da bulunan eşimin yanına kaçmayı başardığımda, medeni Batılılar'ı Türk halkının ailevi durumuyla ilgili bilgilendirmek ve haklı çabalarımızı diriltmek için sempatinizi uyandırma –bir ihtimal manevi desteğinizi kazanma– niyetindeydim

Bu sırada Türkiye'deki aydın kız kardeşlerim ise hiçbir şey yapmaksızın durmadılar. Köleliğin boyunduruğundan kurtulmak ve biz ulaşamasak bile çocuklarımızın hedefimize ulaşması için cesaretle ve yılmadan mücadeleye devam ediyorlar.

(...)

Türk kadını önceden kaderine kayıtsızca razı olup cahil ve hareketsiz kalmakta ısrar ederken, şimdi ise hükümetin direncine rağmen artan bir şekilde aydınlanmaya ve genel kültürünü yükseltmeye çalışıyor.

Türk kadını, artık geniş görüş açısını özlüyor. Tıpkı sizler gibi, bayanlar, kendini ifade etmek, farklı işlere girebilmek ve diğer insanların ülkeleri ve adetlerini tanımak istiyor. Siz Batılılardan –fazlasıyla– sahip olduğunuz iyi şeyleri almak istiyoruz. Bizim bakış açımızla örtüşen, hakiki gelişime katkıda bulunabilecek her şeyi ithal etmek istiyoruz. Arzumuz bundan fazlası değil. Çünkü biz Doğuluların da kopmak istemediğimiz bazı iyi yönlerimiz var.

Prensess Hayriye Bin Ayad, 1904.

1901 yılının Ocak ayında Hayriye adında bir kadın yanına iki çocuğunu da alarak Atina'ya giden bir Fransız vapuruna bindi ve İstanbul'dan gizlice kaçtı. Kısa bir süre sonra bu kadının kaçış serüveni dünyanın dört bir köşesindeki gazetelerin sayfalarında yer alacaktı.

Hayriye Hanım Osmanlı Devleti'nin Rotterdam'daki başkonsolosunun eşi idi; kocası bir diplomat olarak yurtdışında görevinin başındayken Jöntürklerle ilişkisi olduğu düşünülerek giyabında yargılanmış ve hüküm giymişti. Hayriye Hanım'ın yurtdışına kaçışı, Abdülhamit'in hışmına uğrayan kocasının yanında olmak içindi. Ama kısa bir süre sonra Avrupa'da daha önceki yaşamından çok farklı bir yaşam sürecekti; Çamlıca'nın gözde konaklarından birinde, çok zengin bir paşanın kızı olarak büyüyen bu kadın, gittiği şehirlerde konuşmalar yaparak Osmanlı kadınlarının acınası sosyal durumlarını anlatacaktı. Artık Avrupa'nın çeşitli ülkelerinin üniversite kürsülerinde, kadın kulüplerinde, dernek toplantılarında, tiyatro salonlarında Hayriye Hanım Osmanlı kadınlarını anlatmakta, hatta dendiğine göre, Osmanlı kadınlarının hayatını değiştirecek uluslararası bir hareket başlatmaya çalışmaktadı.

Kaçtığı günden itibaren hem Avrupa hem de Amerikan basınında sık sık Hayriye Hanım'a dair haberler görülmektedir. Avrupa'daki basın ve kamuoyu açısından bir Osmanlı kadınının bunu yapması yeterince ilgi çekicidir ancak kendisine bu kadar ilgi gösterilmesinin bir nedeni de olayın sansasyonel niteliğidir: manşetlere bakılırsa bütün bunları yapan bu kadın, haremden gizlice kaçmış bir prenestir.

Hayriye Hanım, verdiği seminer ve demeçlerin yanı sıra, 1904 yılında, Berlin'de toplanan ve dünyadaki kadın hareketinin uluslararasılaşmasında önemli bir dönüm noktası olarak sayılan Uluslararası Kadınlar Kongresi'nde Osmanlı kadınları adına kürsüye çıkarak bir konuşma yapmıştır. Aynı tarihlerde yaptığı bir başka konuşma ise sonradan Almanca bir kitapçık olarak basılmıştır. Uluslararası bir kadınlar kongresinde konuşmak, Osmanlı kadınlarının sosyal durumlarını düzeltmek üzere uluslararası bir hareket başlatmak isteyen bir kadın için önemli ve makul bir

adımdır. Yazarının Hayriye Hanım olduğu “Türk Kadını, Sosyal Yaşamı ve Harem” başlığını taşıyan kitapçığın önsözünde Alman yazar Goswina von Berlepsch şöyle diyordu:

Bu satırlarda sunulan kitapçık, ileriki bir zamanda Prenses Hayriye Bin Ayad'ın yazmak istediği –Türk kadınının doğumundan ölümüne hayatı ve kaderinin en açık şekilde tasvir edildiği– ilginç bir eserin öncüsüdür (...)

Bu mütevazı kitapçık ağırbaşlı, öngörülü bir kadının teşebbüs ettiği ve geliştirmeyi umduğu şeyin başlangıcıdır ve daha sonra kaleme alacağı kapsamlı çalışması gibi bu da bugünün kadınları tarafından takdir edilecek, onların zinde kalp atışlarında yankılanacaktır!¹

Ne var ki Hayriye Hanım'ın sonradan kaleme alacağı söylenen bu kapsamlı eser hiçbir zaman yayınlanmadığı gibi, kongreden sonra Hayriye Hanım'ın ismi de pek duyulmadı. Hayriye Hanım Berlin Kongresi'ne katılıp kürsüye çıkarak Osmanlı kadınları adına kadınların hak mücadelesinin uluslararası zemininde bir iz bırakmış, tarihe bir kayıt düşmüş, sonra gizemli bir şekilde ortalıktan çekilmişti. Bunun nedeni nedir? Hayriye Hanım neden Osmanlı kadın hareketinin kadın gazeteleri yoluyla yeşermeye başladığı daha önceki yıllarda da ortalıkta yokken birdenbire sahneyi kaplamış ve neden birkaç senenin ardından 1904 yılından sonra yeniden kayıplara karışmıştır? Onu harekete geçiren ve sonradan durduran şey nedir? Bunlar eldeki verilerle apaçık cevaplanabilecek sorular değildir; yine de tarihçi, olasılıklara dair tahminlerde bulunmak ve olası senaryoları değerlendirmek durumundadır.

1873'te İstanbul'da doğan Hayriye bin Ayad (1873-1944)² aslen Tunuslu, son derece zengin bir aileye mensuptur. Osmanlı arşiv belgelerinde kendisine dair şimdilik bulunabilen en eski belge babasından miras kalan Çamlıca'daki bir araziden kendisinin mirastaki hakkı oranındaki bir arsayı hayır işi olsun diye

¹ Hayriye Hanım'ın konuşması, bu çalışmanın sonunda ek olarak yer verilmiştir.
² Tarihler mezar taşından alınmıştır.

Darülaceze'ye bağışlamasına dairdir. Dolayısıyla Osmanlı belgelerine isminin belki de bu ilk yansıması, arsa bağışlamaya hazır olduğunu söyleyen bu başvuruyu yapması, yani zenginliği sebebiyledir.³ Sadrazam bu nedenle kendisine “Üçüncü Rütbeden Şefkat Nişanı” verilmesini isteyecektir.⁴

Adının geçtiği başka belgeler varsa da yine de tarihteki hemen her kadının olduğu gibi Hayriye Hanım'ın da portresini çizmek zordur; bunu yapmaya kalkacak olan tarihçi kısıtlı bir malzemen ve deyim yerindeyse silueti belirginleştirmeye yarayacak çeşitli yansımalarla yola çıkmak zorundadır.

Çeşitli ülkelerde geçirdiği sürgün yılları basına yansıdığı için daha kolay belgelenebiliyorsa da özellikle Avrupa'ya gitmeden önceki yaşamıyla ilgili eldeki veriler son derece azdır. Bu döneme dair olarak elimizde onun hayatındaki iki erkeğin, bir semtin ve bir köşkün parçalı hikâyeleri vardır.

Hayriye Hanım'ın hayatındaki, sözü edilen, iki önemli erkek figüre dair elimizdeki bilgiler onun nasıl bir ailede doğup büyüdüğünü ve onu Avrupa'nın çeşitli kentlerine taşıyan serüveni anlamak açısından önem taşımaktadır. Her ikisi de son derece sıra dışı olan bu iki figürden biri onun içinden geldiği seçkin ve zengin tabakayı temsil eden babası Mahmut bin Ayad Paşa, diğeri ise bir diplomat olan eşi Ali Nuri'dir. Ancak bu iki şahsiyet iki farklı Osmanlı dünyasında yaşamıştır. Babası (ve bu arada Hayriye Hanım'ın çocukluğu) Tanzimat dönemine, eşi (ve bu arada Hayriye Hanım'ın gençlik çağı) ise Hamidiye (II. Abdülhamit) dönemine aittir. Dolayısıyla başlangıçta ailesinin İstanbul'a gelişinden başlayarak Tanzimat döneminde ailesinin dahil olduğu toplumsal tabakanın ve o tabakanın kadınlarının yaşam tarzından bahsetmek bilinmeyenlerin yerini doldurmak açısından bir ölçüde yararlı olacaktır. Arkasından Hamidiye döneminde bir diplomat olan kocasının daha iyi belgelenmiş olan kariyeri Abdülhamit rejimi ile Ali Nuri arasındaki güvensiz ilişkiyi ve niha-

3 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT 1982/111 10 Muharrem 1310, 4 Ağustos 1892.*

4 Hayriye Hanım babasından kalan mirastan payına düşen arsayı, üzerine Darülaceze yapılsın diye bağışlamak istiyordu. Ancak Darülaceze'nin başka bir yere yapılması kararlaştırılırsa bu sefer de arsanın yarısını bağışlamak istediğini belirtmişti. Bkz. *BOA, YA.Res, 60/14, 19 Ağustos 1892.*

yetinde Hayriye Hanım'ı yollara düşürecek olaylar zincirini ortaya koyacaktır. Belirtmek gerekir ki Hayriye Hanım'ın ailesinin İstanbul'a yerleşmesinden başlayıp onun İstanbul'dan kaçışına kadar devam eden süreçte, yani Tanzimat ile Hamidiye döneminin büyük bir bölümüne yayılan zaman diliminde, Osmanlı seçkinlerinin –ve bu arada Osmanlı kadınının– varoluş koşulları da önemli derecede değişmiştir.

Ayyadzâdelerin İstanbul'a Gelişi, Geldikleri İstanbul

Hayriye Hanım'ın babası Tunuslu Mahmut bin Ayad Paşa (1805-1879) dönemin Osmanlı dünyasının en zenginlerinden biridir ve çok renkli bir geçmişi vardır; eldeki veriler olağanüstü servetini yolsuzlukla, yasadışı olarak aldığı komisyonlarla kazandığına işaret etmektedir. Bu yüzden vaktiyle Tunus hükümeti onu hazineyi dolandırmak ve soymakla suçlamış, Fransa'ya kaçmış olan Paşa'yı geri getirmek ya da en azından kaçırmış olduğu serveti geri alabilmek için çok uğraşmıştır.

Biraz geriye dönecek olursak: Fransa'ya kaçmadan önce Mahmut bin Ayad Paşa Tunus'ta büyük bir mültezimdir. Anlaşıldığı kadarıyla kendisine isnat edilen yolsuzlukları o sıralarda “Vezir-i ekber” –yani başbakan– konumunda olan Mustafa Haznedar'la ortak olarak yapmıştır. Sözü edilen yolsuzluğa dair rakamlar olağanüstüdür. Çünkü Tunus hükümetinin başı ile ortaklık eden Mahmut Paşa, bütün Tunus'un vergilerini toplama imtiyazını ele geçirmiştir. Bununla kalmayıp Paşa, Tunus'a yapılacak ithalat üzerinde de bir imtiyaz elde etmiş, ithalat üzerindeki bu yetkisini de kullanarak yirmi yıllık bir süre boyunca devasa bir servet elde etmiştir. Zamanla iki ortak, kazançlarını güvence altına almak üzere servetlerini yurtdışına çıkarmak istemiş, bunun için Mahmut Paşa'nın hasta olduğu bahanesi ileri sürülmüştür. Mahmut Paşa böylece yanında ciddi bir serveti de götürerek tedavi için Fransa'ya gitmiştir. Paşa, Paris'te ikamet edip yasal olarak istenen diğer şartları da yerine getirince Fransız vatandaşlığına geçmiş, bu şekilde önemli bir güvence kazanmıştır. *Vezir-i Ekber* ise, Paris'te ikamet etmediği için ona vatandaşlık almak müm-

kün olmamıştır. Paşa'nın yanında götürdüğü paranın 80 milyon Frankın üzerinde olduğu tahmin edilmektedir.⁵

Fransız vatandaşlığına geçmiş olsa da henüz Mahmut Paşa deşifre olmuş değildir, sağlık gerekçesiyle geldiği Fransa'dan Tunus hükümetine çeşitli işler yapmaya devam etmektedir. Ancak yaptığı bu işler karşılığında Tunus hükümetinden para isteyince anlaşmazlık çıkmış, eski hesapları da denetime açılmıştır. Ardından hükümetle Mahmut Paşa arasındaki ihtilaf uluslararası bir mesele halini almış ve her aşaması basına yansımıştır. Sonradan Mahmut Paşa'nın mirasçıları, onun Tunus hükümeti için yaptığı işlerden dolayı alacaklı olduğunu iddia ederek dava açacak ve bu paranın peşine düşecektir.⁶ 1903 tarihli bir gazetede bir habere göre Paşa'nın mirasçılarından olan Hayriye Hanım da Tunus ve Fransız hükümetlerine karşı dava açmıştı ve habere bakılırsa 2.000.000 sterlin rakamı üzerinde anlaşmaya hazırды.⁷

Ne kadar ilginçtir ki yolsuzluk ilk ortaya çıktığında olayı Tunus lehine sonuçlandırmak için girişimlerde bulunmak üzere sonradan meşhur olacak olan Hayrettin Paşa görevlendirilmiş ve her ne kadar bu görevde çok başarılı olamasa da altı yıl boyunca Fransa'da yaptığı görüşmeler sonucunda Tunuslu Hayrettin Paşa ciddi bir tecrübe kazanmıştı. Süreç içinde Paşa, Fransa'da siyaset çevrelerinde iyi bilinir olmuştu. Hayrettin Paşa, Mahmut Paşa'nın zimmetine geçirdiği paranın peşinde koşarken Fransız siyasi düşüncesine ve Fransız hükümetinin işleyişine de aşina olmuştu. Tunus tarihi açısından adeta hayırlı bir olay söz konusuydu. Hayrettin Paşa sonradan Tunus yönetiminde kapsamlı reformlara

5 Muhammed Salih Mzali-Jean Pignon, *Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Hatıraları*, çev: Belma Aksun, Nehir Y., İstanbul, 1997, s.321.

6 Yolsuzluklar ortaya çıktığında Tunus Beyi, Fransa'ya kaçmış olan Mahmut Bin Ayad Paşa'nın peşine düştü. Paşa Tunus Hazinesi'ni soymakla suçlanıyordu. 1856'da İmparator III. Napolyon bu olayda Bey ile Paşa arasında hakemlik yapmaya davet edildi. İmparator o sıralarda Tunus'taki malvarlığına el konmuş olan Mahmut Paşa'nın Tunus hükümetine 500.000 sterlin geri ödeme yapmasına hükmetmiş ancak nihai anlaşmayı Tunus mahkemelerine bırakmıştı. Mahmut Paşa emekliye ayrılıp İstanbul'a yerleştikten (ve 1879'daki ölümünden) sonra 1886'ya kadar olayda herhangi bir gelişme olmadı. Ancak 1886'da oğullarından biri Tunus hükümetine karşı dava açmış ve 1,5 milyon sterlin talep etmişti. Olay sonradan yeniden unutulmuş ve 20 yılı aşkın bir süre sonra bir kez daha gündeme geldiğinde rakamlar 60 milyon sterline, 1913'te ise 73 milyon sterline ulaşmıştı. Bkz. *Clinton Mirrør*, 7 Haziran 1913 *Washington Post*, 20 Mart 1903.

girişecek, bir düşünür olarak da yönetimle ilgili önemli eserler verecektir.⁸

Mahmut Bin Ayad Fransa'da bulunduğu sıralarda Paris'te, aralarında bazı büyük otellerin de olduğu çok sayıda mülk satın almıştır. Mülkleri arasında en dikkat çekeni o sıralarda yüz yıllık olan ve meşhur devlet adamı Talleyrand'ın da uzun bir süre ikamet ettiği tarihi Bouges Şatosu'dur. Bugün halen Paris'te Paşa'nın adını taşıyan bir pasaj ve bir sokak bulunmaktadır. Ünlü oryantalist ressam Delacroix tarafından bir portresinin yapılmış olması sahip olduğu gücü ve prestiji göstermektedir. Sonradan Avrupa'da kimi gazeteler Hayriye Hanım'ı tanıtırken babası için İmparator III. Napolyon'un "en samimi dostu" ifadesini kullanmışlardır.⁹

Bin Ayad ailesinin İstanbul'a gelişi 1850'lerin başlarında, muhtemelen 1852'de, tam da Kırım Savaşı'nın öncesindedir; dolayısıyla İstanbul'a yerleşmeleri Hayriye Hanım'ın doğumundan epey önceye dayanmaktadır. Bu yıllar Tanzimat'ın hızlı yıllarıdır.

Tanzimat reformlarıyla birlikte İstanbul'da gündelik hayat da değişmekte, hatta öyle görünüyor ki Osmanlı toplumunun bu vechesi, reformların öncelikli hedeflerine kıyasla daha hızlı değişmektedir. Gündelik hayattaki değişimin ipuçları en başta sarayda görülmektedir. Batı müziğine, tiyatroya ve resimli Fransızca gazetelere meraklı biri olan Padişah Abdülmecit (1823-1861) her gün bir başka yeniliğin peşinde koşturuyor, Dolmabahçe'nin yanında küçük bir tiyatro yaptırıyor, fırsat buldukça Avrupalı hükümdarlar gibi bir nutuk veriyor, özel hayatında alafranga bir yaşam tarzını sürdürmeye çalışıyordu. Saray kadınları artık Batı müziği de öğreniyor, küçük bale ve dans grupları ortaya çıkıyordu. Bu

8 Hayrettin Paşa Tunus'ta pek çok görevin yanında Vezir-i Ekberlik makamında da bulunacak, hatta sonradan Padişah Abdülhamit'in de gözüne girerek Osmanlı Devleti'nin sadrazamı olacaktır. *Çağdaş Arap Düşüncesi* adlı eserinde kendisine geniş bir yer ayıran tarihçi Albert Hourani, "1852'de sabık bir nazır tarafından yönetim hakkında yapılan isnatlardan müteşekkil 'zor bir problem'le uğraşmak için Bey tarafından Paris'e gönderildi" derken, sözünü ettiği zor problem Mahmut bin Ayad Paşa problemidir. Bkz. Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev: Hüseyin Yıldız, Latif Boyacı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s.102.

9 *The Mount Barker Courier and Onkaparinga and Gumeracha Advertiser*, 1 Mayıs 1903.

değişim Abdülmecit'ten de önce, padişah II. Mahmut zamanında başlamış ama Tanzimat'la birlikte şimdi büyük bir hız almıştı.¹⁰

Elbette bunlar sadece sarayın yüzünü Batı'ya çevirdiğini gösteren işaretlerdir, Tanzimat bunun çok ötesinde geniş kapsamlı ve köklü bir değişim sürecidir.¹¹ Bu dönemin devlet yöneticilerinin zihninde durum berraktır: devletin bekası doğrudan bu değişimin, yani reformun gerçekleşmesine, içeride devletin merkezî gücünün sağlanmasına ve ardından bunun dış ilişkilere yansıtılmasına bağlıdır. Osmanlı Devleti hem modern Avrupa devletleriyle kıyaslandığında zayıftır, onların emperyalist genişleme tutkularının hedefindedir; hem de ülkenin bütünlüğü içeride gelişen milliyetçi akımlar tarafından tehdit edilmektedir. Dolayısıyla bunlarla başa çıkmak üzere Osmanlı Devleti'nin kendi devlet aygıtını modernleştirmesi, devlet aygıtının yeni kurulan organları aracılığıyla kendi ülkesi içinde merkezden sınırlara doğru yayılarak modern anlamda egemen ve meşru olması gerekmektedir. Böylece bunu sağlamak üzere askerî nitelikteki reformların yanı sıra 19. yüzyıl boyunca sürekli olarak Batı hukukundan kimi zaman alınan, kimi zaman esinlenen hukuksal düzenlemeler yürürlüğe girecek, mali ve idari reformlar yapılacak, yeni eğitim kurumları açılacak, öğretmenler, danışmanlar davet edilecek, modern diplomasi örgütü daha da gelişecek... toplum hemen her alanda önemli bir dönüşüm süreci yaşayacaktır. Dönemi en iyi ifade eden yaygın uygulamalardan biri "nizamname"lerin yayınlanmasıdır. Temel nitelikteki hukuki düzenlemeler gerçekleşikten sonra Osmanlı İmparatorluğu toplumsal hayatın her alanını kapsayacak şekilde tam bir nizamnameler çağına girmiştir; yayınlanan nizamnamelerle her alan yeniden düzenlenmektedir.¹²

10 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 8. Baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1997, s.132.

11 Hatırlanacağı gibi Osmanlı Devleti'nde askeri reformlardan ibaret bir Batılılaşma Tanzimat öncesinde çok sınırlı başarılar elde etmiş, on sekizinci yüzyılın sonları ile on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki ilk girişimler, devletin baş edemediği ciddi bir muhalefetle karşılaşmıştı. Böylece çok daha kapsamlı bir değişimin gerektiği ortaya çıkmış, nihayet 1839'da ilân edilen Tanzimat'la birlikte kararlı bir şekilde bu değişim istikametine girilmişti.

12 Yaşanan köklü değişim süreci bir anlamda zorunludur. Japonya, Çin ya da diğer herhangi bir Doğu ülkesinden farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'yla iç içedir. Dolayısıyla imparatorluğun pek çok bölgesinde Batı nüfuzu zaten Osmanlı merkezinin denetimi dışında yayılmakta, ticaretin girdiği ve gittikçe dallanıp budaklanan

Bunun doğal bir sonucu da sivil bürokrat, diplomat, asker vb. gibi her düzeyden devlet görevlilerinin sayısında öncesiyle kıyaslanamayacak bir artıştır. Ancak mal ve can güvenliğine de kavuşmuş olan bu yeni memurlar ayrıca kendilerinden önceki kuşaktan çok daha farklı kültürel kaynaklardan beslenmektedir. Üstelik ne memuriyetlerini ne de memuriyetlerindeki yükselişlerini padişaha borçludurlar.

Batılı yaşam tarzı yalnız sarayda ya da yüksek bürokratların çevrelerinde değil İstanbul'da Osmanlı toplumunun daha geniş tabakaları içinde de yayılmaktadır. Böylesi bir yaşam tarzının geleneksel merkezi, bilindiği gibi, Beyoğlu'dur: Bölge çok uzun zamandır adeta bir Avrupa gettosudur ancak semt, Müslümanlar açısından da gittikçe Batılaşmakta olan kentin çekim merkezi haline gelmektedir. Dolmabahçe Sarayı'nın yapılmasından sonra¹³ -ki bu da Saray'ın Pera'ya yaklaşması açısından simgesel bir önem taşımaktadır-¹⁴ Beşiktaş semti hızla Dolmabahçe ve dolayısıyla Beyoğlu istikametine doğru yayılmaya başlamıştır. "Hayratiye" köprüsü olarak adlandırılan Unkapanı'ndaki köprü de Haliç'in öbür tarafını Beyoğlu'na bağlarken böylece Müslüman semtler iki koldan Beyoğlu'na doğru ilerlemeye başlamışlardır. Ahşap Müslüman dünyasını tepeden izleyen taştan Beyoğlu, zamanla Müslüman ziyaretçilerle dolmaya başlayacaktır. Ancak

ticari kanallar, mal ve hammaddelerin yanı sıra farklı dünya görüşlerini, farklı yaşam tarzlarına dair bilgileri, haberleri, beklentileri, talepleri vb. taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin ticarete ve Batı etkisine açık olan bölgelerinde kentler sadece büyümekte, ayrıca değişmektedir. Ortaya çıkan, eskinin bir büyüğü olan kentler değildir; örneğin şehir halkı artık modern belediye hizmetleri talep etmekte, ortaya yeni bir kent türü çıkmakta, Osmanlı Devleti'nin bazı bölgeleri Avrupa'yla fiilen bütünleşmektedir. Literatürde çokça yer verilen misyonerler de bu akışın önemli parçasıdır. Protestanlıkta bir dinsel uyanış hareketinin sonucunda İmparatorluğun hemen her yerine devletin davet etmemiş olduğu yabancı öğretmenler gelmekte, üstelik kendilerine meşru bir varoluş alanı yaratabilecekleri uygun bir sosyal zemin bulmaktadır. Bir yerde devlet sağlık ya da eğitim hizmeti vermiyorsa devlet orada misyonerlerle mücadele etmek için gerekli donanımına sahip değil demektir. Devlet Avrupa nüfuzunun yayılmasını ne engelleyebilmekteydi ne de hâlihazırdaki örgütlenmesi verili iken bu gelişmeyle rekabet edebilmesi mümkündü.

13 1840'te yapımına başlanan saray 1856'da kullanıma açılmıştır. Bkz. Önder Küçükerman, *Bir İmparatorluk İki Saray: "Topkapı" ve "Dolmabahçe,"* YKY, İstanbul, 2007, s.259-261.

14 Edhem Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferleşmeye," E. Eldem, D. Goffmann, B. Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul* içinde, çev: Sernet Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.243.

bu süreç “fatihlerin fethedilmesi”ni andıran bir tarzda cereyan etmektedir. Daha önceleri Müslümanların çoğunlukla yazları Tarabya ve Büyükdere’de gördükleri Batılı giyim tarzı artık Beyoğlu’nda her an görülmektedir; dahası bu tarz, taklit ve moda yoluyla gündelik hayatın içine girmektedir. Beyoğlu’nun terzileri, manifatura tacirleri, tuvalet eşyası ve mobilya dükkânları özellikle Kırım Savaşı’ndan sonra halkın sıklıkla uğradığı yerler haline gelir. Artık gündelik hayatın içinde her gün yeni bir modayla karşılaşmak mümkündür. Bir gün Büyükdere’de kotra yarışı yapılıyor, ertesi günkü bir gazete ilânında İngiliz usulü mobilya satışı duyuruluyor ya da yabancı bir kadının “piyano denen ve bizim kanuna benzeyen bir çalgıyı” istenirse “haremlerde” öğreteceği yazılıyordu.¹⁵

Tanzimat döneminde padişahın bazı küçük jestleri bile aslında büyük kopuşları simgeliyordu. Örneğin 1869’da Sultan Abdülaziz’in İstanbul’u ziyaret eden Fransız İmparatoriçesi Eugenie’ye kolunu vermesi böylesi jestlerden biriydi; çayırda toplanan “alafranga zevat” bundan çok memnun olmuştu, o zamana kadar yalnız başına yemek yiyen padişah ayrıca İmparatoriçe’yle yemek de yemişti.¹⁶ Bu tutumlar farklı bir yaşam tarzını simgelemektedir ve değişmekte olan bu hayat tarzının toplumda bir yankısı vardır: bu yeni dönemde artık kadınlar eğitim görmekte, evlerde gazete ve dergi, daha da önemlisi roman okunmaktadır. Üst sınıfın kadını toplum hayatına girmekte, gezinti yerlerinde kadın-erkek flörtü başlamaktadır. Boğaz’da mehtap sefaları düzenlenmekte, sayfiyelerdeki köşklere kadınlı erkekli saz söz meclisleri kurulmaktadır. “Eski devirde ince yaşam, ulema sınıfının büyüklerine özgüydü, şimdi ise sivil bürokrasi modern ve pahalı yaşam biçimine öncülük ediyordu.”¹⁷ Aslında üst sınıfta yaşanan değişim aynı dönemde Avrupa’nın burjuva ailelerinde yaşanan değişime benzemektedir. Tarihçi Eric Hobsbawm’ın sözünü ettiği, piyano üzerinde bitmek bilmez gamlar geçmek

¹⁵ Tanpınar, age, s.131.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yıldız, “Türk Resmî Ziyafet Kültüründe Zirve: Fransa İmparatoriçesi Eugénie Onuruna Verilen Muhteşem Ziyafetler (1869),” *Millî Folklor*, 2014, Yıl 26, Sayı 102, s.124-137.

¹⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (3. Baskı), Hil Yayınları, İstanbul, 1995, s. 218-219.

zorunda olan burjuva ailesinin kızları, Boğaz'daki köşklere ders alan Osmanlı zenginlerinin kızlarından çok farklı değildir. Avrupa'da kültürün saygı gördüğü muhitlerde nasıl yoksul öğrenciler ya da genç sanatçılar pazar yemeklerinde özel öğretmen ya da konuk sıfatıyla burjuva ailesinin bir parçası olarak kabul görüyorlarsa,¹⁸ İstanbul'da yabancı mürebbiyeler de aynı şekilde kabul göreceklidir.

Kısacası Ayyadzâdeler hızla değişmekte ve Batılılaşmakta olan bir İstanbul'a gelmişlerdir. Paris'ten gelen bir aile olarak kuşkusuz bu yaşam tarzına yabancı değildirler. Tunus kökenli bir ailenin Paris'ten gelip İstanbul'a yerleşmesi istisnai bir örnek oluştursa da aynı dönemde İstanbul'a dışarıdan gelip seçkin çevrelere dâhil olan başka gruplar da vardır. Yüzyılın ortalarına doğru özellikle Polonya ve Macaristan'dan gelen mülteciler Osmanlı ordusunda olduğu kadar sivil bürokraside ve kültür hayatında da etkili olmuş, evlilik yaptıkları ve akraba oldukları çevreye yeni bir hayat tarzı getirmeye başlamışlardır.¹⁹

Mahmut bin Ayad Paşa Paris'te yaptığı gibi İstanbul'da da gelmez çok sayıda mülk almıştır. Diğer pek çok mülkün yanı sıra Sultanahmet'te ve Üsküdar'da birer konakla Çengelköy sahilinde bir yalı aldığı bilinmektedir. Çengelköy civarında yalısı olunca bugün aynı semtte, Hamam Çeşmesi Sokağı'nın köşesinde yer alan ve sokağa adını veren çeşmeyi de onartmış, aslında Yusuf Ziya Paşa'nın kendi karısı için yaptırmış olduğu bu çeşmenin kitabesine "Ayyadzâde" olarak kendi adını da ilave ettirmiştir.²⁰

Ayyadzâdelerin Tanzimat reformlarının ortaya çıkarttığı fırsatlardan da yararlanmaya çalıştığı anlaşıyor. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda tam bir girişim iklimi vardır; devletin yürürlüğe koyduğu merkezî reformlarla maddi hayattaki değişim doğal –ve zorunlu– olarak yan yana gitmektedir. İdari, mâli, askerî, eğitsel hemen her reform icra edileceği bir bina gerekmektedir. Yeni devlet binalarının, okulların inşa edildiği, telgraf

¹⁸ Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı: 1848-1875*, çev: Bahadır Sina Şener, (2. Baskı), Dost Yayınları, Ankara, 2003, s.252-253.

¹⁹ Ortaylı, age, 1995, s. 218.

²⁰ Bkz. agç. (Adı geçen çeşme, :))

hatlarının döşendiği, buharlı gemi seferlerinin koyulduğu, toplu taşımacılığın geliştiği, gazlı sokak lambalarının, mahkemelerin, karakolların, limanların inşa edildiği, yeni itfaiye araçlarının hizmete sokulduğu... buna benzer çok sayıda önemli gelişmenin gerçekleştiği bu dönemde devlet gittikçe anıtsal bir biçim kazanmaya başlamış,²¹ bu da elbette devasa bir pazar ortaya çıkarmıştır. Böylesine hızla gelişen bir pazar yabancı girişimcileri daha da çok çekiyor, İstanbul'a Avrupa'nın her yerinden mühendisler, girişimciler, teknik elemanlar, şirket temsilcileri doluyor ve tabii yerli girişimciler de bu pazardan pay almak üzere rekabete tutuşuyorlardı.

Osmanlı belgelerine yansıyan böylesi bir imtiyaz rekabetinde Mahmut bin Ayad Paşa'nın da adı geçmiştir. Paşa'nın 1871'de Üsküdar'da omnibüs²² işletmek üzere başvuru yaptığı görülmektedir. Ancak bunun iki sene kadar öncesinde Azapkapı'dan Ortaköy'e uzanacak İstanbul'un ilk tramvay hattını inşa etme imtiyazını almış olan Konstantin Karapano Efendi Üsküdar'da bir tramvay inşa etmek için de bir imtiyaz almıştır.²³ Karapano Efendi beş sene içinde inşa edeceği bu tramvaya çevreden yolcu taşımak üzere omnibüs de işleteceğini imtiyaz sözleşmesine yazdırmıştı. Her ne kadar Karapano Efendi o günlerde teknik olarak o bölgede tramvayı inşa edemeyeceğini fark etmiş olsa da omnibüs işletme hakkını Mahmut Paşa'ya kaptırmak istememiş, imtiyaz sözleşmesinin ilgili maddesini devreye sokmuştu.²⁴ 1873'te Paşa'nın konağında Millet Bankası adıyla bir şirket kurmak üzere toplantılar yaptığı ve ardından resmi bir başvuruda bulunarak hükümetle görüştüğü anlaşıyor.²⁵

Mahmut Paşa yaptığı girişimlerden istediği sonuçları alamamış olmalı ki bu tarihten sonra Osmanlı belgelerinde Ayyadzâdelerin

21 Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, çev: Güneş Ayas, İstanbul, 2011, s. 96.

22 Omnibüs toplu taşımacılıkta kullanılan, atların çektiği arabadır.

23 Konstantin Karapano Abdülaziz'in Avrupa gezisi sırasında görüp beğendiği atlı tramvayın İstanbul'da da kurulmasını istemesi üzerine 1869'da ilk atlı tramvay hattı imtiyazını alan ve sonradan inşa eden kişidir. Bkz. Zeynep Çelik, *19. yüzyılda Osmanlı Başkent: Değişen İstanbul*, çev: Selim Deringil, İş Bankası K. Y., İstanbul, 2015, s.121 ve devamında "Krepano Efendi".

24 BOA, ŞDNF 675/14, 22 Mart 1871.

25 BOA, İ.MMS 46/1936, 25 Şubat 1873.

ismi daha az görülmeye başlamıştır. Mahmut bin Ayad Paşa'nın bu girişimlerin devamını getirememesine, devasa servetine rağmen sonradan başkaca büyük bir girişimde bulunmamasına bakılırsa ailenin nüfuzu azalmaktadır. Bunun yaşandığı tarih de anlamlıdır. Kendisinin hamisi olan III. Napolyon kısa bir süre önce Prusya karşısında hezimete uğrayarak iktidardan düşmüş, böylece kimi zaman sarayla küçük bazı anlaşmazlıklara düşecek kadar cüretli olan paşa,²⁶ önemli bir siyasi destekten yoksun kalmıştır. Muhtemelen III. Napolyon'un düşüşü (iki yıl kadar sonra da ölmüştür), Almanya'nın kurulmasıyla sonuçlanan dünya tarihindeki bu önemli dönüm noktası, ailenin güç kaybetmesinde de bir dönüm noktası olmuştur. Mahmut Bin Ayad Paşa'nın tövbe edip "müstağfir" olduğu, kendini dine verdiği söylenen tarihler de bu tarihe yakın olmalıdır. Bundan sonra oğulları daha çok devlet memuriyetlerinde adlarını duyuracaklardır. Paşa'nın kendisi ise Osmanlı Devleti açısından bir felaketle sonuçlanacak olan Osmanlı-Rus savaşı (1877-1878) sırasında bazı mülklerini ordunun hizmetinde kullanılmak üzere gönüllü olarak tahliye edecek,²⁷ savaşın ertesi yılı 74 yaşındayken ölecektir. Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi "agniyâ-yı zamandan" (zamanın zenginlerinden) diye söz ettiği Mahmut Bin Ayad Paşa'nın padişahın ikinci dereceden Mecîdî nişanı aldığını söyler²⁸ ve ardından künyesini şöyle verir:

(...) uzun süre Tunus'ta vali vekili makamında bulunmuş, büyük bir servetle birlikte Paris'e sıvışarak, Fransa himâyesine iltica etmiş, Tunus'a dönüşü imkânsızlaşmış olup, Paris'te uzun süre ikamet ederek burada büyük gelir edeceği mülkler almıştır. 1853-1854 civarında ailesiyle birlikte İstanbul'a gelip, Sultan Ahmed Camisi yakınlarında, Güngörmez Mahallesi'nde, Dâr-ı Şûrây-ı Askeri azalarından ressam Ferîk İbrahim Paşa'nın eski kârgîr konağını satın alıp, tedarik ettiği çok sayıda cariyeye ile orada kendi aleminde uzun süre münzevi bir hayat yaşadı. Sonradan Üsküdar tarafındaki Tophanelioğlu'da ve Çamlıca taraflarında aldığı yerlerde büyük büyük binâlar inşa etmiş, çok sayıda

26 Mahmut Paşa'nın sarayla düştüğü anlaşmazlıklardan biri için bkz. Bkz. BOA, A.MKT.MHM 337/100, 17 Temmuz 1865.

27 BOA, DH.MKT 1320/83 4 Ekim 1877.

28 Ayrıca Tunuslu Mahmut Paşa'ya verilen nişan için bkz. BOA, İ.MTZ (05) TAL. 3/189, 29 Temmuz 1871.

bağ, bahçe tanzim etmiştir. Ev içi safasıyla vaktini hoş geçirenlerdendir. Sonraları tövbe edip müstağfir olmuş, ömrünün geri kalanını ibadete adayıp vefat etmiştir.²⁹

Ayyadzâdeler ve Çamlıca'nın Seçkinleri

Bin Ayad ailesi İstanbul'un pek çok yerinde mülk edinmişse de yazarlarını Osmanlı dünyasının en zenginlerinin en çok tercih ettiği semtlerin başında gelen Çamlıca'da geçiriyordu ve Hayriye Hanım burada büyümüşü. Namık Kemal'in öve öve bitiremediği, en sonunda "Cennet-i âlâ'nın yere inmiş, küçültölmüş bir parçası denilse uygundur,"³⁰ diye tarif ettiği Çamlıca en başta, Osmanlı dünyasının seçkin aileleri ve bu ailelerin muhteşem köşkleriyle biliniyordu. Öyle ki dönemin kimi tanıkları Çamlıca'dan "Kübera yatağı" diye söz ediyordu.³¹

Ayyadzâdelerin Çamlıca'ya yerleşmeleri ve Hayriye Hanım'ın burada yetişmesi –kendisine dair somut bilgilerin azlığında– ailenin içinde bulunduğu çevrenin genel hatlarıyla tarif edilmesi açısından sosyolojik bir imkân sunmaktadır. Bu sosyolojik imkân, talihli bir şekilde, Osmanlı modernleşmesinin izlediği seyri, yaşanan değişime karşı farklı dönemeçlerde ortaya çıkan tepkiyi ve zaman içinde seçkin ailelerin konumlarındaki değişimi de ortaya koymaktadır.

Sosyolojik bir imkân olarak Çamlıca'nın barındırdığı bu cevher, başka açılardan, daha önce de dikkat çekmiştir: "Yeni" Türk edebiyatını değerlendiren Yahya Kemal Beyatlı, bu edebiyatın başından itibaren âleme iki tepeden baktığını söyler: Çamlıca ve Tepebaşı [Beyoğlu].³² Çamlıca'nın yükselişinden, Çamlıca'nın sakini olan Osmanlı seçkinlerinden söz etmek, yeni bir edebiyatın yanı sıra, yeni siyasi fikirlerin yükselişinden, yeni davranış

29 Dil tarafımdan sadeleştirilmiştir. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt XIII, Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s.26.

30 Namık Kemal, *İntibah*, (Haz.) Kemal Bek, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2005.

31 Ercümen Ekrem Talû'dan aktaran Hikmet Şinasi Önel, "Çamlıca," *İstanbul Ansiklopedisi*, 7. Cilt, İstanbul, 1965, s. 3717. Kendisi de gazeteci ve yazar olan 1886 doğumlu Talû, Recaizade Mahmut Ekrem'in oğludur.

32 Aktaran Murat Koç, "Tanzimat Dönemi Yazarları ve Çamlıca," *İlmi Araştırmalar* 8, İstanbul, 1999, s. 145.

kalıplarından söz etmektir. Bütün bunların ötesinde Çamlıca'daki hayat aynı zamanda Osmanlı kadınının hayatındaki değişimi temsil eden özellikler de gösterir ve nihayet Çamlıca aynı zamanda yönetimin otoriterliğine, yaşanan bütün değişimlerin yüzeyselliğine ve Osmanlı/İslâm yaşam tarzına aykırılığına dair bir eleştirinin de geliştiği bir merkezdir. Bu, elbette seçkin tabakanın burada yoğun bir şekilde kümelenmiş olmasıyla ilgilidir. Sonradan Çamlıca, II. Abdülhamit'e karşı muhalefet için de verimli bir zemin olduğunu gösterecektir.

Seçkinlerin Çamlıcası

Çamlıca'nın bağlı olduğu Üsküdar, aslında 18. yüzyıla kadar İstanbul merkeziyle bütünleşmemiş, Asya'yla ticarete bir konaklama ve antrepo görevi görmüştü. Dolayısıyla burada, bu sektörlerde çalışan esnaf, kayıkçı ve yerel memurlar otururlardı. Üsküdar aynı zamanda Anadolu'dan kopup gelen nüfusun, önemli ölçüde bekâr, işsiz ve vasıfsız işçi kalabalığının semtidir.³³

Üsküdar'daki büyük değişim Tanzimat'tan önce başlamıştır. 17. ve 18. yüzyılda, bölgenin gelişiminde önemli olacak yeni bir eğilim ortaya çıkmış, İstanbul'un o zamana göre dışta kalan bölgelerinde ikinci derecede saltanat konutları yükselmeye başlamıştı. Özellikle padişahın kızları ve kız kardeşlerinin başını çektiği bu gelişmeyi sonradan bürokrasinin üst kademeleri de takip etti.³⁴ Üsküdar bu gelişmeden nasiplenecek ama özellikle 19. yüzyılın başlarında II. Mahmut döneminde inşa edilen köşklerle birlikte küçük ve büyük olarak adlandırılan Çamlıca tepeleri gözde yazlık yerlerden biri haline gelecektir.³⁵ Ayyadzâdelerin yerleştiği Kısıklı semti bu iki tepenin arasında yer alan semttir. Dönemin pek çok şahidi için Kısıklı "gerçek Çamlıca"dır.³⁶

Hayriye Hanım'ın doğup büyüdüğü yıllarda da sarayın Çamlıca'ya ilgisi azalmamıştır; tam tersine gittikçe artmaktadır,

33 İlber Ortaylı, "İstanbul'da Yerleşme Düzeninin Evrimi Üzerine," *İstanbul'dan Sayfalar*, 9.bs, Alkım Y., İstanbul, 2007, s.291.

34 Eldem, age, 2012, s.190

35 19. yüzyılın başlarında ilk olarak Padişah II. Mahmut Çamlıca'ya özel bir ilgi göstermişti. Bir şiirinde nakarat "Yarın gidelim Çamlıca'ya canım efendim," şeklindedir. Bkz. Önel, age, s.3712.

36 Önel, age, s. 3709 ve 3715.

hatta saray halkı, semtin gündelik hayatının içindedir. Sözelimi Çamlıca'nın meşhur bir diğer sakini olan şair Abdülhak Hamit Tarhan'ı en çok etkileyen anılardan biri Abdülmecid'in kızı Behice Sultan'ın (yanında nişanlısı olduğu halde) arabasıyla şairin penceresinin önünde durup ondan *Maceray-ı Aşk* adlı kitabını istemesiydi.³⁷ Semtin en büyük arazisi Yusuf İzzettin Efendi köşkleri olarak biliniyordu. Bu arazi, vaktiyle Hazine-i Hassa'ya aitti. Parklar ve bahçelerle dolu olan bu arazi, aslında II. Mahmut zamanında onun gözdelerinden Tiryal Hatun için yaptırılmış tek bir köşktü. Arazisi içinde sonradan başka köşkler ortaya çıkacak, nihayetinde Hazine-i Hassa arazisi içinde ortaya çıkan bu köşkler II. Abdülhamit tarafından Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzettin'e verilecektir. Yusuf İzzettin Efendi kırk yıla yakın bir süre yazları burada ikamet etmiş ancak sahip olduğu mülkle yetinmeyecek burayı sürekli genişletmeye çalışmıştır. Denildiğine göre II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yıldönümlerinde geceleri Çamlıca tepesi binlerce fenerle donatılır, sazlar çalınır, eğlenceler düzenlettirilir ve halka ikramlarda bulunulurdu. Sarayın Çamlıca'ya olan bu ilgisi Hayriye Hanım'ın hayatında önemli bir rol oynayacak, kendisi sürgündeyken mülkiyet haklarının gasp edilmesine varacaktır. Hayriye Hanım'ın 1908'de, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra dile getirip mahkemeye götüreceği bu olaya kitabın son bölümünde yeniden dönülecektir.

İlk dalgalardan başlayarak gittikçe artan biçimde hanedan mensuplarının edindiği çok sayıda mülkten başka Çamlıca'daki başlıca köşkler Hekimbaşı Abdülhak Molla'ya, Sami Paşa'ya, Viyana elçisi Arif Efendi'ye, Arif Efendi'nin sonradan kızını Mekke Şerifi ile evlendirecek olan kardeşi Ziver Efendi'ye, Reji komiseri Nuri Paşa'ya vb. aitti. Adı sayılanlardan başka çok sayıda başka köşkler de vardır ve bunlar son derece uzun bir liste oluşturmaktadır.³⁸

37 Koç, age, s.163.

38 Köşkerin bazılarının listelendiği bir kaynak *İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki Çamlıca maddesidir. Burada başlıca şu köşkerin adı geçmektedir: Gümrükçü Osman Paşa köşkü, Servili Selim Paşa köşkü, Sami Paşa köşkü, Subhi Paşa köşkü, Reji Komiseri Nuri Bey köşkü, Serasker Rıza Paşa köşkü, Köçeoğulları köşkü, Hasan Fehmi Paşa köşkü, Çankırı Kaymakamı Mehmed Efendi köşkü, Şeyhülislam Bodrumî köşkü, Nuri Bey Köşkü, Rüşümiye Azası Hikmet Bey köşkü, Esad Bey köşkü, Halis Molla köşkü, Altıncı Daire-i Belediye Müdürü Hakkı Bey köşkü, Divan-ı Muhasebat İkinci Reisi Tevfik Bey'in köşkeri (iki tane), Nazikizâde Hamdi Efendi köşkü, Memduh Paşa Çiftliği, Hacı

Meşhur köşklere biri de sonradan Mekke Şerifi Hüseyin'in isyanı üzerine Jöntürk Hükümeti'nin Mekke Şerifi olarak atayacağı Şerif Ali Haydar Paşa'nın köşküdür. "Şerifler Köşkü" olarak anılan bu köşk sonraları dönemin entelektüel ve sanat çevreleri için İstanbul'daki önemli uğrak yerlerinden biri olacaktır. İslâm felsefesi müderrisi İsmail Hakkı İzmirli, Macar Keman Virtüözü Karl Berger, Mehmet Âkif ve Tanburi Cemil gibi şehrin kozmopolit kültürünü, edebiyat ve musiki hayatını temsil eden aktörler bu evin atmosferinin ayrılmaz bir parçasıdır.³⁹ Çamlıca'daki köşklere sahibi olan ailelerin hemen hepsi Osmanlı devlet kademelerinin en üst basamaklarından gelen bürokratlar ve zenginlerdir ve Hayriye Hanım'la aynı semti paylaşan komşulardır.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunlarından Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa da, Çamlıca'da yerini kendisi seçerek bir zevk ve eğlence yeri olarak burada görkemli bir köşk inşa ettirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Maarif ve Maliye nazırlığını da yapan paşanın köşkünde sabahlara kadar süren eğlence ve kumar partileri semte de yansır, Paşa'nın önyak olmasıyla köşkün karşısına denk gelen parkta sazlar çalınır, fişekler atılır. Mustafa Fazıl Paşa'nın ölümünden sonra kızı Rukiye bu köşte yaşamıştır ki o da Hayriye Hanım'ın ağabeyiyle evlidir⁴⁰ ve Hidiv ailesinden olması sebebiyle "Prenses" sıfatıyla anılmaktadır. Sonradan Avrupa'ya kaçtığında Hayriye Hanım da yabancı gazetelerde "Haremden kaçan prenses" olarak anılacak, dahası Hayriye Hanım'ın kızı Fatma Nazlı Hanım'ın TC nüfus cüzdanında anne adı "Prenses Hayriye" olarak kaydedilecektir.

Ayyazdâdeler dönemin İstanbul'unun en zengin ailelerinin oluşturduğu bu seçkin tabakanın içinde yer almakla kalmamış, çocuklarını evlendirmek yoluyla bu ailelerle karışmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi Hayriye Hanım'ın ortanca ağabeyi Tahir, Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa'nın kızıyla, ablası ise Sâmişazâde Sezâi

Faik Bey Köşkü, Ramiz Paşa köşkü. Bkz. Önel, age, s.3709-3717.

39 Bilen Işıktaş, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Modernleşme, Bireyselleşme ve Virtüöze İlişkisi: Şerif Muhiddin Targan*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s.169 ve 176.

40 Semih Mümtaz S., "Eski Çamlıca'nın Köşklere," *Bu Şehr-i İstanbul ki: İstanbul Üzerine Anılar, Gözlemler, İzlenimler, Sohbetler*, Der: Şemsettin Kutlu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972, s.274-280.

ile evlenmiş, büyük ağabeyi Ahmet⁴¹ sonradan Şura-yı Devlet azalığı yapmıştı. Ağabeylerinin en küçüğü Musa ise Üsküdar Belediye Müdürü olmuştu. Mahmut Paşa'nın Emine ve Sabiha adındaki diğer iki kızı da bürokratlarla evlenmişti.⁴²

Bin Ayad ailesinin köşkü Mustafa Fazıl Paşa'nın köşküyle komşudur. Söz konusu olan kırk altı odalı dev bir köşktür ve bölgenin en muhteşem köşklerinden biridir. Çamlıca'nın köşklerini konu edinen bir yazıda bin Ayad ailesinin köşk hayatına dair yazılanlar Hayriye Hanım'ın nasıl bir aileden geldiğini az çok açıklamaktadır.

Karun malına sahip olan o zaman kişilerinden biri de Tunuslu Mahmut Paşa'ydı. Mahmut Paşa'nın köşkü, Mustafa Fazıl Paşa'ninkinin tam karşısında ve yine Millet Bahçesi denilen parka yakındı. Asıl zevk ve eğlence meclislerinden biri de burada kurulurdu. Paşa, cariyelerini bahçedeki büyük havuzda yüzdürürken gerek harem dairesinde, gerek selâmlık köşkünde gece gündüz kalabalıklı bir içki âlemi sürüp giderdi. Bahçeye bakan komşu evlerine birer balkon görevi görür, bu hal hem o evlerin sahiplerinin hem de devamlı misafirlerinin gönüllerini şenlendirirdi.

Neden sonra bunun farkına varan paşa, köşkünün öteki komşulara bitişik olan duvarları üzerine sanki göklere yükselen tahta perdeler ördürmüş, hatta bu yüzden mâbeynci Emin Bey'le, aralarında yıllarca süren dâvalar açılmıştı.⁴³

Hayriye Hanım Avrupa'ya kaçtığıında Avrupa/ABD basınında onu tanıtmak üzere kaleme alınan bazı yazılarda, babasının “eşi ve köleler dahil olmak üzere sayıları 500’ü geçen bir ha-

41 Ahmed Lûtfî Efendi Ahmed Bey’i “edib ve zarif, hüsn-i zâtisi gibi ahlak ve etvân lâtif, birkaç nevi’ lisanı ârif, ma’lumatlı mükemmel bir zâtdır. Hayli zamandan-beri ma’ü’ş-âile Fransa’da mütemekkindir,” diye tanıtmaktadır. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, age, s.26.

42 *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2013 s.174-175. Bu kaynakta da Mislimelek Hanım'ın hatıratında olduğu gibi yanlış okuma sonucunda Hayriye Hanım'ın ablası Hatice Hanım'ın Darülaceze için arsa bağışladığı söylenmektedir. Sâmipaşazâde Sezâi'nin biyografisini veren kimi kaynaklar onun Hayriye Hanım'ın ablası Latife Hanım'la kısa süren bir evlilik yaptığını kaydetmektedir. Arşiv belgelerinde ismi geçmeyen Latife Hanım'ın Paris'te yaşamış olma ihtimali vardır. Nitekim Sâmipaşazâde Sezâi de bu sıralarda Paris'tedir. (Bkz. Zeynep Kerman, “Sâmipaşazâde Sezâi,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, s.77-78.) Mahmut Paşa kırklı yaşlarının sonlarında İstanbul'a geldiğine göre hem Tunus'ta hem de Paris'te Latife Hanım'dan başka çocukları olması da mümkündür.

43 Mümtaz S., age, s. 280; Mâbeynci Emin Bey'le anlaşmazlığı için; ayrıca bkz. BOA, A. MKT. MHM 425/36, 6 Ekim 1868.

rem” sahibi olduğu yazılmış ve bunu Hayriye Hanım’ın Osmanlı kadınlarının ezilmişliğiyle ilgili olarak konuya vakıf olduğunun bir işareti olarak göstermişlerdir.⁴⁴ Bu rakam elbette abartılıdır ancak Vakanüvis Lütfi Efendi’nin de sözünü ettiğı “ev içi safası” ve cariyelerin çokluğu pek çok kaynakta geçmektedir. Kaldı ki pek çok paşanın köşkünde durum çok farklı değildir; yüz-yılın sonlarında bile bazı köşklerdeki cariyeye sayısı şaşırtıcıdır. Abdülhamit’in Bahriye Nazırlarından Hasan Hüsnü Paşa’nın yüz odalı konağı böylesi konaklardan biri olarak anılmaktadır. Aynı şekilde Sâmipaşazâdelerin Çamlıca’daki altmış odalı konağının yüz kişiyi aşan sakinlerinin büyük bir kısmı yine Çerkez cariyelerden oluşmaktadır.⁴⁵

Cariyelerin sayısı bir prestij kaynağı, zenginlik simgesidir. Hayriye Hanım bir yerde babasının bir jest olarak Padişaha iki köle kız hediye ettiğini anlatır:

Bu genç kızın adı Safinaz’dı ve köle olan diğer iki kız kardeşiyle birlikte babam Mahmut bin Ayad Paşa’nın kölesiydi.

Babam Safinaz’ı ve kızkardeşi Yıldız’ı Sultan Abdülaziz’e hediye etti.

Bu insandan meydana gelen hediyeler, lüksün ifadesidir ve hediye edenin zenginliğini gösterir. Safinaz ve Yıldız ipekten kumaşlarla ve borkatlarla giydirilip, taşları her renkten parlayan ısl ısl taçlarla çevrildi. Kulakları, parmakları ve kemerleri elmaslarla bezendi. Işıldayan güzellikleri, kıymetli taşların göz kamaştıran parıltısına karıştı.

Âvâmın Çamlıcası ve Muhalefet Atmosferi

Çamlıca ayrıca park ve bahçeleriyle ve –aynı Kağıthane gibimesire yerleriyle bilinir; doğal güzellikleri nedeniyle Üsküdarlı Osmanlı ressamı Hoca Ali Rıza’nın da resim yapmak için tercih ettiğı yer olan Çamlıca, 1850’lerden itibaren İstanbul’un bu en zengin tabakasının dışında kalan sakinlerinin de gözde yerlerinden biri haline gelmiştir.⁴⁶

44 *Hopkinsville Kentuckian*, 15 Kasım 1901.

45 Fanny Davis bu bilgiyi 1886 doğumlu olan Seniha Moralı’ya dayandırmaktadır. Bkz. Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı*, 2. Baskı, çev: Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s.125.

46 Ercümen Ekrem Talû Çamlıca’nın gördüğü rağbeti şöyle açıklamaktadır:

Osmanlı toplumunun daha geniş kesimleri için Çamlıca'nın gözde bir mekân olarak yükselişi, Batılılaşmayla gelen teknolojik gelişmelerle yakından ilgilidir; tepelik bir yer olan Çamlıca bölgesinin bir bütün olarak zamanla bir mesire yeri haline gelip İstanbul'un sosyal hayatıyla bütünleşmesini "araba"ya borçlu olduğu söylenebilir.⁴⁷ İstanbullu kadınlar açısından arabanın yaygınlaşması özellikle önemlidir; araba kadınların görünmezliğine bir gezginlik kazandırarak görünmez olmakla evde oturmayı birbirinden ayırmış, doğrusu zaten gittikçe yıpranan görünmezlik ilkesini biraz daha esnetmiş, sonuçta onların hareket ve özgürlük alanlarını genişletmiştir.⁴⁸

1860'ların sonlarında Hayriye Hanım'ın evlerinin yakınlarında açılan Millet Bahçesi (diğer adıyla Çamlıca Bahçesi) halka açık ilk ve en büyük bahçelerden biri olarak revaçta bir gezinti yeridir. Arabalar İstanbulluları, özellikle de kadınları Çamlıca tepelerine ve Millet Bahçesi'ne taşımaktadır. Artık araba kiralamak da mümkündür. Bahçe ziyaretçilerle dolup taşmaktadır. Yaklaşık on beş dakikada gezilebilecek kadar küçük ve bir "arı kovani" kadar doludur; yeni gelenler içeri girmek için içeridekilerin bir kısmının çıkmasını beklemek zorundadır. Bahçe, dışarıda da genellikle bir zincir şeklinde dizilmiş birkaç yüz kadar arabayla çevrelenmiştir. Tabii ki bu, Osmanlı zenginlerinin ve üst düzey bürokratlarının hanedanın peşi sıra bölgeye gelmesinden farklı bir eğilimdir. Çamlıca'nın seçkin ailelerinin İstanbul'un yakın ve uzak bölgelerinden gelen insanların semte gösterdiği

"İstanbul'un o vakitki harem-selâmlık hayatının sıkılığından bunalanlar için Çamlıca bir menfes olurdu... Yer müsaitti. Takip için yol uzundu. Gidiş ve gelişte arabalar birbirine sokulabiliyor, at başı beraber gidiliyor, âşıkine duyguları ifadeye fırsat bulunuyordu. [...] Çamlıca'nın heveslileri ve âşıkları arasında her sınıftan, her seviyeden, her yaşta kimseler vardı. O cennet gibi yerde bir gün geçirmeyi teknil İstanbul felekten nasip almak addederdi." Bkz. Ercüment Ekrem Talû'dan aktaran Önel, *age*, s.3717.

47 İki hayvanın çektiği araba elbette ileri bir teknoloji değildir ve yüzyıllardır kullanılmaktadır. Ancak 19. yüzyılda Avrupa-tipi, daha konforlu ve daha şık arabalar gelmiş, arabalar çeşitlenmiş, hatta bir moda ortaya çıkmış, böylece araba Osmanlı sosyal hayatının içine girmiştir. Arabayı ön plana çıkartan, Cuma ve bayram alaylarında onu kullanan padişah olmuş, saray kadınları da bu törenlere arabayla geldikten sonra seçkinler araba edinmiş, ardından araba gittikçe toplumun diğer kesimlerine yayılmıştır.

48 Görünmezlik kadının hukuki statüsünde de yer almaktadır. Osmanlı kadının Tanzimat'tan sonraki hukuki statüsü ile ilgili olarak Bkz. Mehmet Ö. Alkan, "Tanzimat'tan Sonra 'Kadın'ın Hukuksal Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine," *Toplum ve Bilim*, sayı 50, Yaz 1990, s. 88-94.

bu ilgiden hoşlanmadıkları ve dışarıdan mesire yerine gelenleri küçük gördükleri tahmin edilebilir. Bu hoşnutsuzluk, dönemin edebiyatına bariz bir şekilde yansır: Recaziade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* romanında Bihruz Bey'in caka satmak üzere arabayla gezintiye çıktığı yer burasıdır. Aynı şekilde Namık Kemal *İntibah* romanında açıkça mesire yerlerini sevmediğini söyler; kravat takıp bir çift dar potin giyerek bütün gün "araba arkasında devr" etmek, "yanlış olanla mahrumiyeti birbirine katmak," kısacası çapkınlık peşinde koşmak ona göre değildir. Nitekim *İntibah*'ın zengin ve birkaç yabancı dil bilen genç kahramanı Ali de evlerinin yakınlarındaki Çamlıca tepelerini gezmeye buraların kalabalık olduğu tatil günlerinde değil, daha تنها olan hafta içi günlerinde gider. Ali, "rengarenk feraceler"ın ve bir "yaşmak kalabalığı"nın sardığı Çamlıca'da tesadüfen gördüğü bir kadına tutulacak ve sonradan iffetsiz olduğu ortaya çıkacak olan bu kadına olan aşkı onun için sonun başlangıcı olacaktır. Başına gelen bu felaketli tesadüf, zorunlu kaldığı için istemeden gittiği, Çamlıca'nın tıklım tıklım olduğu bir tatil gününde yaşanmıştır. Üst düzey bir bürokratin oğlu olan Bihruz Bey'in başına gelen de çok farklı değildir. Dolayısıyla âvâm bütün tehlikeleriyle birlikte seçkinlerin hemen dibindedir. Belli ki âvâmın Çamlıcası ile Osmanlı seçkinlerinin Çamlıcası farklıdır. Semt hem değişimin, hem de bu değişimin belirli bir tarzına yönelmiş sitemin merkezindedir. Ancak küçümsemenin hedefi âvâm olsa da eleştirinin hedefi aslen farklıdır: Âvâm olsa olsa yaşanmakta olan değişimin aykırı doğasını açıkça gözler önüne seren bir rol oynamaktadır. Dönemin muhaliflerinin düşüncesine bakılacak olursa değişimin bu istikamette cereyan etmesinin sorumluları âvâm değildir; asıl sorumlular yürütülmekte olan reformlara bu istikameti verenler, yani Bâbüâlî'ye hükmedenlerdir. Çoğu zaman bunlar kimlerdir diye sorulduğunda anılan isimler iki tanedir: Âli ve Fuat paşalar.

Tanzimat döneminin büyük kısmında İmparatorluk fiili olarak Sadrazam Âli Paşa ve Hariciye Nazırı Fuat Paşa tarafından yönetilmiştir. Tanzimat'ın ilânının kahramanı olan Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirmesi (ve sonradan rakipleri) olan bu iki devlet

adamı bu makamlarını Avrupa dillerini bilmelerine, Avrupa ile ilişkilerdeki tecrübelerine borçludurlar. İktidarı fiili olarak padişahın elinden almış olan en tepedeki bürokratlar, idaresi kanunlara dayanan, içeride her daim asayişin berkemal olduğu modern-merkezî bir devleti inşa etmeye soyunmuşlardır. Ancak bunu otoriter bir tarzda yapmakta, ulemaya dahi despotça davranıp tepeden bakmaktadırlar; kendilerine güvenleri –dahası muarızlarının gözüyle bakıldığında kendini beğenmişlikleri– tamdır. Ulema kökenli Cevdet Paşa bir yerde Sadrazam Âli Paşa'nın bir sohbetinde "Tanrı, devletin saadetini beş ya da altı kişiye havale etti," anlamındaki bir sözünü aktarır. Asıl tepki bu dar yeni seçkinlere, padişah haricindeki bu beş ya da altı "hükümdar"a karşıdır ve Namık Kemal başta olmak üzere Yeni Osmanlıların eleştiri okları onların otoriter bir tarzda icra ettikleri iktidarlarına, yolsuzluklarına, saraylarına ve yaşam tarzlarına yönelmiştir. Avrupa kültürü diye ithal edip benimsedikleri şeyler hem yüzeysel ve taklitten ibarettir, hem de Osmanlı/İslâm değerleriyle uyumsuzdur.⁴⁹ "Engin şeriat denizi"nden yararlanmak yerine Avrupa taklit edilmiş, böylece "civilized" (medeni) olmak üzere yurtdışına gönderilenler "syphilized" (frengi kapmış) olup çıkmışlardır.⁵⁰ Bu tek taraflı bürokratik istibdatın yıkılması, temsili, anayasal ve parlamenter bir yönetimin getirilmesi gerekmektedir. Yeni Osmanlılara göre bu yapılırken yine Avrupa'nın liberal devletleri örnek alınacaktır ama bu aynı zamanda halk egemenliğini tanıyan şeriat ilkelerine dönüş anlamına da gelecektir.⁵¹ İmparatorluğun Osmanlı seçkin sınıfı içerisindeki ilk modern ideolojik hareket böylece ortaya çıkmış olmaktadır. Ayrıca ilk defa bir kamuoyu yaratmak hedeflenmekte, kamuoyunu etkilemeye bilinçli bir şekilde girişilmektedir.⁵²

49 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.123-132.

50 Roderic H. Davison, "Westernized Education in Ottoman Turkey," *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West*, University of Texas, Austin, 1990, s.174. Tanzimat Paşaları'nın da taklitçilik ve sonradan görmelik noktasında bu gelişmeleri tam onayladıkları tahmin edilebilir. Davison bu sözcük oyununu yapan kişinin Fuat Paşa olduğunu düşünmüştür.

51 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 24.bs, çev: Yasemin Saner, İletişim Y., İstanbul, 2009, s.109.

52 Age, s. 112.

Çamlıca'nın bazı köşkleri hükümete karşı bu tarzdaki hoşnutsuzluğun dile getirildiği, gizli toplantılarda tartışıldığı önemli merkezlerdir. Yeni Osmanlılar olarak bilinen isimlerin çoğu, Namık Kemal, Ayetullah, Ziya, Reşad ve Nuri Beyler genelde Çamlıca'nın köşklerinde bir araya gelmektedir. Özellikle Mustafa Fazıl Paşa'nın konağı muhaliflerin toplandığı bir merkez haline gelmiştir. Mustafa Fazıl Paşa sonradan Avrupa'ya kaçacak, burada Yeni Osmanlıların temel mali kaynağını oluşturacaktır. Aynı şekilde Suphi ve Sami Paşaların Çamlıca'daki köşkleri de gizli sohbetlerin mekânıdır. Yeni Osmanlıların çokça incelenmiş olan gelişiminde mekân, eğer Avrupa değilse, çoğu zaman Çamlıca'dır. Bu sözü edilen köşkler ve onların sakini olan aileler yukarıda belirtildiği gibi Ayyadzâdelerin sadece komşuları değil aynı zamanda evlilik yoluyla akrabalık kurdukları ailelerdir. Dolayısıyla Ayyadzâdelerin köşkünde muhtemelen böylesi bir muhalif hava solunmaktadır. Nitekim sonradan bizzat Ayyadzâdelerin köşkü de Abdülhamit'i tahttan indirmeyi amaçlayan gizli toplantılar yapıldığı için saraya ihbar edilecek, ciddi soruşturmalar geçirecektir.

Köşkerin Kadınları

Böylesi bir çevre içinde büyüyen Hayriye Hanım'ın iyi bir eğitim aldığı, en azından özel ders alarak yabancı dil öğrendiği tahmin edilebilir. Kendisi gibi zengin ailelerin kızları genelde evde eğitim alırlardı.⁵³ Tanzimat döneminde Osmanlı toplumunun zengin tabakasının köşklerinde pek çok kız çocuğu babaları tarafından eğitiliyordu. Osmanlı kadın hareketinin öncülerinden Fatma Âliye ve kız kardeşi Emine Semiye Hanım buna dair en çok bilinen örneklerdir. Babaları Cevdet Paşa, kızlarının Farsça, Arapça ve Fransızca öğrenmelerine dikkat etmişti. Yüksek tabakadan, özellikle de ulema ailelerinden kızların evde eğitim almaları Osmanlı geleneğinde vardır ve örnekleri 15. yüzyılda

53 Davis, age, s.67-69. Tabii iş seçkin ailelerin kendi girişimlerine kalınca kız çocuklara verilecek eğitimin düzeyi de niteliği de çok farklılaşabilmektedir. Sonuçta tarihsel olarak bir değişim ve dolayısıyla bir eğilim tespit edilebilirse de kız çocukların eğitilmelerine dair seçkin ailelerin tümü aynı fikirde değildir. Bu aileler neyin ne kadar öğreteceği konusunda uzun uzun tartışabilirdi. 19. yüzyılın sonlarında Maarif Nazırlığı yapan Zühdü Paşa kızını semtteki ilkokula göndermiş ama anlaşıldığına göre daha ileri bir eğitimi gerekli görmemişti. Bkz. agy.

dahi mevcuttur.⁵⁴ Sözüünü ettiğimiz dönemde seçkin ailelerin pek çoğu ayrıca mürebbiye tutmaktadır. Evde mürebbiye eşliğindeki eğitimin de daha eski tarihlerde örnekleri vardır ancak tekil örneklerin ötesine geçip bu ailelerin kendi kızlarına evde eğitim vermek üzere yabancı mürebbiyeler tutmasının yaygınlaşması 19. yüzyılın ikinci yarısında, yukarıda değinilen Tanzimat'a paralel olarak hızla Batılılaşan Osmanlı toplumuna özgü bir durumdur. Daha önce özellikle Arapça, Farsça, hüsnühat gibi alanlarda eğitim alan zengin aile kızlarının artık özellikle yabancı dil öğrenmeleri isteniyordu. Başta en gözde dil Fransızcaydı, sonradan Almanca ve İngilizce de moda oldu. Elbette Türkçeyi iyi konuşmak için gerekli olan Farsça ve Arapça eğitimi verilmeye devam ediliyordu; yeni dersler klasik derslerin yerini almamış, onlara eklenmişti. Köşklerde bazı mürebbiyeler de piyano dersi veriyordu. Çoğu zaman bir yabancı mürebbiye o seçkin ailenin birden çok çocuğuna ve onların kuzenlerine, aynı yaş grubundaki tüm çocuklara ders verirdi.⁵⁵ Hayriye Hanım yurtdışında yaptığı konuşmalarda II. Abdülhamit'in mürebbiyeleri yasaklayan iradesinden dem vurur. Ancak kendisinin de belirttiği gibi bu yasak çok da etkili olmuş değildir.⁵⁶ Moda benzeri şeylerin engellenmesinin imkânsızlığı konusunda o dönemde sarf edilen bir değişe göre "Padişah yasağı üç gündür,"⁵⁷ mürebbiyelere olan talep yasaklara karşı dirençlidir. Nitekim yüzyılın sonlarında yazılan romanlarda mürebbiyelerin önemli bir yer tutması tesadüf değildir. Roman kahramanı olan kadınların önemli bir kısmı eğitimlerini mürebbiyelerden almıştır.⁵⁸

54 Ortaylı, age, 1995, s. 210.

55 Davis, age, s.67-69.

56 Rebecca A Insley, "Princess From Turkey," *Los Angeles Times*, 20 October 1901; ayrıca bkz. "A Woman's Crusade," *Hopkinsville Kentuckian*, 15 Kasım 1901 ve *The Washington Bee*, 16 Kasım 1901.

57 Seniha Sami Morali, "Hâtıralar: Sultan Hamid Devrine Ait Hatırladıklarım," Şehir Üniversitesi Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği: Taha Toros Arşivi, <http://earsiv.sehir.edu.tr>, s.64.

58 Fatma Âliye, Halide Edip... gibi kadınlar tarafından yazılan romanlarda yer alan kadın kahramanların en büyük kısmı (20 kadın kahramanın 11'i) Batılı eğitimi yabancı mürebbiyelerden almıştır. (Bkz. Betül Coşkun, "Türk Modernleşmesini Kadın Romanları Üzerinden Okumak," *Turkish Studies*, Cilt 4/5, Sobnahar, 2010, s.942, Tablo I.) Erkek yazarlardan örnek vermek gerekirse Sâmipaşazâde Sezâi'nin yine Çamlıca'da bir köşkte geçen *Bedia Hanım* adlı hikâyesinde Bedia Hanım köşkte babası, İngiliz mürebbiyesi, dadısı ve halayığıyla birlikte yaşamaktadır. (Koç, age, s.172.)

Hayriye Hanım'a dönecek olursak; nihayetinde yurtdışına kaçtıktan kısa bir süre sonra çeşitli davetlerde, üniversitelerde konuşmalar yapmaya, gazetelere röportajlar vermeye başlayacak bir kadın söz konusudur. Pek çok gazetede Hayriye Hanım'ın İngilizcesinin iyi olduğuna dair göndermeler vardır. Yayınlanan gazeteye bağlı olarak Amerikalı ya da İngiliz mürebbiyeler tarafından büyütüldüğü yazılmıştır.⁵⁹ Torunlarının aktardığına göre Hayriye Hanım'ın kızı olan Fatma Nazlı Hanım da evde kendi oğluyla genelde Almanca konuşmaktaydı. Belli ki ailede kız çocuklarına iyi eğitim vermekle ilgili bir gelenek vardır.

Arabanın kadınların sosyal yaşamında mümkün kıldığı “küçük devrimler”den biri de alışverişe çıkmaktır. Artık çoğu kadın (genellikle bir kölenin ya da hizmetkârın eşliğinde) alışveriş yapmak üzere bütün bir günü dışarıda geçirebilmektedir. Paris modası dahi takip edilebilmekte, Beyoğlu dükkânlarına ya da terzilere gidilmektedir.⁶⁰ Tabii imparatorluğun sonuna kadar alışverişlerini eve gelen satıcı kadınlardan yapmaya devam eden bazı üst zümre kadınları da vardır. Ancak her halükârda belli ki kadını dışarı çıkartan seçenekler artmıştır: arabayla hıdrelleze gitmek ya da Ramazan akşamları teravih sonrası Süleymaniye meydanında dolaşmak, kayıkla Boğaz sefası yapmak dönemin kadınlarının sosyal etkinlikleri arasındadır.⁶¹ Belki de bunların arasında en

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın 1895'te yayınlanan *Mürebbiye* adlı bir romanı da vardır ki bu romanda mürebbiye bir “*fille public*” olarak ahlaksız bir figürdür. (Davis, *age*, s.69.) Dolayısıyla konaklarda mürebbiye, dönemin edebiyatının çizdiği panoramada normal bir durum oluşturacak kadar yaygındır ve hatta Gürpınar'ın eserinde yer aldığı gibi özensizce seçilmiş bir mürebbiyenin tehlikeli olabileceğinin düşünülmesini gerektirecek kadar yaygındır. Müslümanlığa geçmiş bir İngiliz olan Marmaduke Pickthall de Türk ailelerin mürebbiye seçmeyi bilmediklerini, bu yüzden kötü örneklerin olduğunu söylemektedir. (Bkz. Davis, *agy*.) Mürebbiye eğitiminin sakıncalarına dair uyarılar ya da kötü mürebbiye karakterleri dönemin başka yazarlarında da vardır. (Örnek için bkz. Hülya Argunşah, “Ahdiye ile Ceylan Arasında Bir Jöntürk: Ahmet Mithat Efendi'nin Feminizmi,” *Turkish Studies*, Cilt 8/9, Yaz, Ankara 2013, s.8-9.)

59 Başka bir ifade şöyleydi: “Haremde aralarında İngilizlerin de olduğu öğretmen ve mürebbiyeler tarafından büyütüldü.” Bkz. *Sunny South*, 9 Eylül 1901.

60 Davis, *age*, s.162-169. Kadın kıyafetlerindeki değişim ve buna yönelik tepkilerle ilgili bkz. Namık Sinan Turan, “Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetlerinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar,” *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2013, sayı 12, s.103-138.

61 Davis, *age*, s.162-169.

az dikkat çeken ama kuşkusuz çok önemli sayılması gereken bir gelişme de kadınların birbirleriyle daha çok görüşmeleri, birbirlerini ağırlamalarıdır. Tanzimat'la birlikte Osmanlı ülkesinde fizilenmeye başlayan özgürlük düşüncesi kadınları da etkilemektedir. Kadınlar hem gittikçe modernleşmekte olan yaşam tarzının içindedir, hem de Batılılaşmaya karşı gelişmekte olan tepkiden haberdardır. Artık hem kendi sosyal konumlarını değiştirmeyi şiddetle istemekte hem de buna dair en uygun yolun ne olduğunu tartışmaktadırlar. Kadın gazeteleriyle birlikte bu tartışmanın zemini köşklerdeki sohbetlerin ötesine geçecek ve köşk sakinlerinden daha geniş bir kesime ulaşacaktır.

Osmanlı seçkin ailelerinin kadınları 1869'dan itibaren gazete yayınlamaya girişmiş, kadın hak ve özgürlüklerine dair fikirlerini beyan etmiş, böylece zamanla aynı atmosferde ortaya çıkan Yeni Osmanlılar hareketine eşlik edecek bir Osmanlı kadın hareketini ortaya çıkartmışlardır. Temel talepleri kadınların Osmanlı uyrukluğuna erkeklerin sahip olduğu haklarla kabul edilmele-ri, insan olarak görülmeleri, toplum hayatına dahil olmalarıdır. Kimi yazarlar kadınların bu faaliyetlerini bir tür "kendini ispat" faaliyeti olarak adlandırmışlardır. Bu hareket içinde öne çıkan kadınlar Müslüman kadınların da modern ve bağımsız bireyler olabileceğini göstermek isteyen, çoğunlukla saray çevresine ve sözünü ettiğimiz aristokratik ailelere mensup seçkinlerdir.⁶²

İlk kadın gazeteleri dönemin kadınlarının ilgilerini ve düşünce dünyasını göstermeleri bakımından ilginçtir. *Terakki* gazetesi tarafından *Terakki-i Muhadderat* (1869) adıyla çıkartılan gazete, ilk kadın dergisi olarak göze çarpmaktadır. Dergide çıkan yazılar, kadınların eğitimin öneminin farkında olduğunu göstermekte, gazete sütunlarında kadınların erkeklerle eşit olmamasından şikayet edilmektedir. Şöyle ki, eğer kadınların hâlihazırdaki durumları, bilgi ve hünerden yoksun ve erkeğe cariyeye olmaktan ibaret olan şu andaki konumları, onların kadın olmalarının doğal bir sonucu olsaydı Avrupa kadınlarının da onlarla aynı durumda olması beklenirdi. Oysa ne Avrupa kadınları onlarla aynı sefil

62 Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*, 2. bs., İletişim Y., İstanbul, 2013, s.92-93.

durumda idi ne de Osmanlı Devleti'nin taşrasındaki kadınlar kendileri kadar mahrumiyet çekiyorlardı. Dergide ayrıca Batı'daki kadınların mücadelesiyle ilgili haberler de yer almıştı.⁶³

Özellikle 1880'lerde kadın gazete ve dergilerinin sayısı artmaya ve yayınları istikrar kazanmaya başlayacaktır.⁶⁴ Gazetelerde en başlarda "Üsküdarlı Bir Hanım, Okumuş Bir Hanım, Lisana Aşına Bir Hanım" ya da kimliğini açık etmeyecek şekilde Belkıs, Nigar gibi, kimi sadece önadıyla ya da müstear isimlerle yazan kadınlar sonradan tam ve gerçek isimlerini de kullanmış, hatta bazıları birer yazar olarak ün yapmıştır.⁶⁵ Yazılar aile, kadın, çocukların terbiyesi, ev idaresi ve ev işleri gibi konular etrafında dönmektedir. Ama en çok işlenen tema kadınların eğitimi, talim ve terbiyesidir.⁶⁶ Bu talepleri dile getiren gazete ve dergiler kadınlara kendilerini birey olarak ifade etme olanağı sağlamakta "her kesimden kadınların yazma ürkekliğini, çekimserliğini gidermede, taleplerini iletmede ve sesini duyurmada önemli işlev" görmektedir.⁶⁷

63 Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 2. bs., Metis Y., İstanbul, 1996, s.23-24.

64 *Ayine* (1874), *Vakit Yahut Müreb-i Muhadderat* (1875), *Aile* (1880), *İnsanîyet* (1883) ve *Hanımlar* (1883) adıyla çıkan dergilerde yazarlar hep kadın değildir ancak kadın okurlar için çıkartılmıştır, kadın okurların mektupları vardır ve kadın imzaları gittikçe artmaktadır. 1886'da yayın hayatına başlayan *Şükufezar* dergisinin sahibi de, yazarları da kadındı ve bu anlamda *Şükufezar* bir "ilk"i temsil ediyordu. (Bkz. Sancar, age, s. 94.) Rumca ya da Ermenice dillerinde de kadınlar çok sayıda dergi yayınlamışlardır. Örneğin 1874'te İstanbul'da Rumca bir kadın dergisi olan *Evridik* yayınlanmaya başlanır. Emilia Kteno Leontiadu tarafından yayınlanan dergi kadın yazarları teşvik etmekte, seçkin kadınların biyografilerini yayınlamakta, kızların eğitimiyle ilgili konularda yayın yapmaktadır. Dergide ayrıca bir kadın derneği kurulmasının gerekli olduğu görüşü ileri sürülür. (Bkz. Güldal Okuducu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türk Kadınının Kısa Tarihi*, Kaynak Y., İstanbul, 2014, s.120-121.) 1880'lere geldiğinde *Mürüvvet* (1888), *Parça Bohçası* (1889), *Hanımlara Mahsus Malumat* (1895) gibi adlarla kadın dergilere yenileri ekleniyordu; bunların kimi bir ya da birkaç sayı, kimi ise onlarca sayı peşe peşe çıkıyordu. Ancak en istikrarlı yayın yapan dergi *Hanımlara Mahsus Gazete* (1895) oldu. Bu gazete yayın hayatına, sadece başyazarı değil, kadrosunun neredeyse hepsi kadın olan bir gazete olarak girdi ve 1908 yılına kadar toplam 13 yıl ve 604 sayı boyunca yayın yaptı. Bkz. Çakır, age, 1996, s.27.

65 Kadınlar belli ki yeni yazarlarıyla gurur duyuyorlardı. Örneğin *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin henüz 6 aylık bir yayın geçmişiyken, *İkdam* gazetesinde kadınların yazdıkları bazı yazılara gelen küçümseyici bir eleştiriyi cevaplamak için peşe peşe sıralayabilecekleri bir usta kadın yazar listesi vardı: "... demek oluyor ki yazar Müslüman kadınların kaleme aldığı eserler olarak ancak bir iki tane yazı görüp okuyabilmiş; Nigâr, Makbule Leman, Fahrünnisa, Hamiyet, Zehra, Emine ve Vahide Hanımefendiler ile diğer hanımların kaleme aldığı çok sayıda yararlı eseri görmemiş..." Okuducu, age, s.148. [Sadeleştirilerek aktarılmıştır -AB]

66 Çakır, age, 1996, s.25-32

67 Serpil Çakır, "Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi," *Modern Siyasal İdeolojiler* içinde, der. Birsen Örs, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.431-432.

Hayriye Hanım'ın bu dergilerden herhangi birinde yazdığına dair elde herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak belli ki kendisiyle aynı tabakadan gelen bu kadınlardan çok da yalıtık değildir: Sonradan sürgündeyken yaptığı konuşmalarda Osmanlı'da mücadele eden kız kardeşlerinden övgüyle söz ederek onlara bir selam yollayacak ve dünya kadınlarından dayanışma talep edecektir.

II. BÖLÜM

Ali Nuri'nin Yükselişi ve Düşüşü

Osmanlı Devleti'nin bürokratları Tanzimat döneminde bir altın çağ yaşamışlardır. Zenginleşen üst düzey bürokratlardan farklı olarak asıl kalabalık memur kesimi bu anlamdaki bir altın çağın çok uzağında olsa da şurası kesindir: Gittikçe yerleşmekte olan rasyonel bakış açısı ve kurumsallaşma her rütbeden memur kesiminin yararınadır. Reformcular arasında belki bir birlik yoktur ama bir reformcunun alternatifi yine bir başka reformcudur. Bu dönem, sadrazam ve bazı üst düzey bürokratların istifa edecekleri tehdidini savurarak padişaha geri adım attırabildikleri bir dönemdir.¹ Abdülaziz'in 1869'da Fransız İmparatoriçesi ile birlikte yemek yemesi önemli bir simge değeri olan bir jest iken, yemekte padişahın kendi nazırlarının da yer alması bir başka ve belki

¹ Butrus Ebu Manneh, "Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-Âli'deki Nüfuzlarının Kökleri (1855-1871)," çev: Fatih Yeşil, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, der: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, Ankara, 2006, s.325-332.

de daha önemli bir simgedir.² İmparatorluğun içinde bulunduğu durum iddialarını hayata geçirmek üzere üst düzey bürokrat kesimine geniş bir zaman dilimi vermiş, onlar da bunu Osmanlı İmparatorluğu'nu otoriter bir tarzda modernleştirecek bir Bâbüâlî iktidarına dönüştürecek şekilde değerlendirmişlerdir.³ Dönem boyunca üst düzey bürokratlar gittikçe zenginleşmiş, Boğaz'da bu kesime ait yalılar, sayfiye yerlerinde köşkler yükselmiştir.⁴ Nitekim çok eski köşkler bir yana, Çamlıca'nın köşklerinin büyük bir bölümü bu gelişmenin bir ürünüdür. Ancak 1870'lerde iktidarın merkezinin değişmesi Bâbüâlî'nin yükselişinde olduğu gibi düşüşünde de bürokratların bütün bir varoluş çerçevesinin değişmesi anlamına gelecektir.

1871'de Tanzimat'ın son büyük paşası Sadrazam Âli Paşa'nın ölümü yeni bir mücadelenin başlangıcı olmuştur. 1871 yılı, vaktiyle bütün Avrupa'nın muhafazakâr rejimlerini sarsmış olan 1848 devrimlerinin ardından gelişen liberal demokratikleşme dalgasının büyük bir katliamla imha edilen Paris Komünü tecrübesine bağlandığı, kıtada muhafazakâr Bismarck rüzgarının esmeye başladığı yıldır. Saray ile Bâbüâlî arasındaki mücadele, çok bunalımlı bir dönemin eşliğinde Yeni Osmanlıların düşüncelerinin esinlendirdiği kısa bir meşrutiyet tecrübesinin ardından bütün gücün sarayın elinde toplanmasıyla sonlanacaktır. Avrupa'daki liberal rüzgar Osmanlı'da meyvesini geç vermiş, siyasi ve ekonomik bunalımların ve ağır bir travma yaratan Osmanlı-Rus savaşının belirlediği ortam içinde güç kazanma şansı bulamamıştır. Henüz yeni ilân edilmiş olan Kanun-ı Esasi askıya alınmış, padişah kişisel mutlak iktidarını kurmaya koyulmuştur. Sadık oldukları müddetçe Karun gibi zengin paşaların bu yeni çerçevede de yeri vardır. Ancak Tanzimat döneminde memuri-

2 Yıldız, age, s.124-137.

3 Ebu Manneh, age, s.325-334.

4 Mısır'dan gelen paşalar ve beylerin de yanlarında getirdikleri devasa servetle İstanbul'un zenginlerine örnek oluşturmuş olması ilginçtir. Piyasaya giren Mısır sermayesi yalılar, köşkler yaptırmaya ya da satın almaya yönelmiş, emlak piyasasında fiyatlar yükselmiş, lüks tüketim esnafı zengin etmiştir. Mısırlı kadınların "alafranga" giyimleri ve diğer tüketim alışkanlıkları İstanbullu kadınlar, özellikle de saraylılar tarafından taklit edilmiştir. Tarihçi ve devlet adamı Cevdet Paşa bu durumu "servet-i kâzibe" (sahte zenginlik) olarak adlandırmıştır. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir: 1-12*, Cavid Baysun (Haz.), Türk Tarih Kurumu Y., Ankara, 1991, s.21.

yetlerini ve memuriyetlerindeki yükselişlerini padişaha borçlu olmayan bir bürokrat kesimi ortaya çıkmışken, II. Abdülhamit döneminde bu kesim artık, iktidarla ilişkisini padişaha kişisel sadakat temelinde kurmak zorunda kalacaktır. Artık sahip oldukları her şeyi –ve bunları elde tutmayı– padişahın iznine ya da görmezden gelmesine borçludurlar. Elbette “siyaseten katl” geri gelmiş değildir ama mahkemeler sarayın kendilerinden istediği her tür kararı çıkartmaya hazırdır; kaldı ki hiçbir mahkemeye gerek kalmaksızın, sözgelimi, Fizan’a tayin edilmek ve aynı gün içinde yola çıkmak zorunda kalmak –asıl yaygın olan uygulama budur– başlarının üzerinde sallanan bir kılıç gibi durmaktadır. Mülkiyet hakları ellerinden alınmış değildir ama örneğin saraydan mülklerine gelecek bir satın alma teklifine ya da önerilen fiyata karşı çıkacak durumda da değillerdir. Bütün bunlara karşılık bu ilişki çerçevesinde kalmak şartıyla Tanzimat bürokratlarından çok daha zengin olma olanakları da vardır.⁵

Abdülhamit devrinde sivil bürokraside istihdam rakamları olağanüstü artmıştır. 1900 yılına doğru istihdam edilen memurların sayısının 50 ile 100 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu memurlar ordusunun maaşları birbirinden son derece farklıdır, hatta üst kademelere çıkıldıkça bazen doğrudan, kişiye göre Abdülhamit tarafından tespit edilmektedir. Maaştan başka, ikramiye, nişan, sicil, tayin vb. araçlar da saraya duyulan bağlılığa göre kullanılmaktadır. Ordu Abdülhamit’in sadık adamlarının yer aldığı askerî teftiş komisyonlarıyla denetim altına alınmıştır; ulema cephesinde ise her hareketi takip edilen Şeyhülislam, bir yandan nişanlara ve ihsanlara boğulsa da Saray-Meşihat-Bâbîâli üçgeni dışında bir yere gidecekse tezkere almak zorunda olduğundan adeta bir mahkûm hayatı yaşamaktadır. Bütün nezaretlerle birlikte Tanzimat Dönemi’nin en önemli nezareti olan Hariciye Nezareti bile teknik bir organa, sarayın basit bir uzantısına dönüşmüştür. Padişahın etrafında Müslüman, gayri Müslim, yabancı uzman ve danışmanlardan oluşan karmakarışık bir insan kümesi adeta “gayri resmi bir parlamento” oluşturmakta,

5 François Georgeon, *Sultan Abdülhamit*, çev: Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s.179.

her önemli olay için sıklıkla bunların arasından danışma komisyonları kurulup toplanmaktadır. Ancak kimseye danışmadan pek bir iş yapmayan bir padişah olan Abdülhamit, her durumda nihai kararı bizzat kendisi vermektedir.⁶

Bu durum, reformların sona erdiği anlamına gelmemektedir. Tanzimat bitmiş ancak reformlar devam etmiştir. Tam tersine geçen süre içinde Tanzimat reformcularının çokça arzu ettiği idari merkezileşme, ulaşım ve haberleşme araçlarının gelişmesiyle asıl şimdi gerçek bir olanak haline gelmiş, somutlaşmıştır. Birkaç yüz kilometrelik demiryolları 1880 ve 1890'lardaki yeni inşaatlarla birkaç bin kilometreye çıkmıştır. Liman ve buharlı gemilerle birlikte demiryolları ve karayolları birbirini tamamlamaya başlamış ve telgraf hatları bunlara eşlik etmiştir. Bütün bunlar vergilerin toplanmasını, asker alımını ve sevkini kolaylaştırmış, Tanzimat döneminde açılan okulların mezunları yeterli sayıda memur yetiştirmeye başlamış, Abdülhamit döneminde açılan okullarla birlikte mezun sayısı katlanmıştır. Bu okuryazar insanların sayısı gazetelere olan talebi de artırmış, sıkı bir sansürün denetimi altında olsa da belli başlı gazetelerin satış rakamları 12-15 bine, hatta kimi zamanlarda 30 bine çıkmaya başlamıştır.⁷

Özetle Abdülhamit döneminde devletin merkezi gücünün tesis edilmesi, bu yola ilk koyulan Tanzimat bürokratlarının hayal edemeyecekleri bir derecede gerçekleşmektedir. Ulaşım, haberleşme, eğitim gibi altyapı yatırımları hızla yapılmaktadır. Ancak gelişmenin siyasi boyutu Tanzimat paşalarını diktatörlükle suçlayan ve "istibdatın daha tehlikeli biçimlere bürünebileceğini fark edemeyen Yeni Osmanlılar"ın⁸ hayal ettikleri türde değildir: modern egemenliğin tesisi aynı zamanda Abdülhamit'in mutlak iktidarını da sağlamlaştıracak istikamette ilerlemektedir. Bir örnek vermek gerekirse, 1890'larda İmparatorluğun en uzak bölgelerinden birinde, Fizan'da gerçekleşen bir olay sürecin her iki boyutunu da göstermesi bakımından simgesel bir değer taşımaktadır: Haberleşme olanaklarının halen kısıtlı olduğu Fizan'da iki mahpus bu durumdan yararlanarak padişah tarafından affedildiklerine dair

6 Age, s.175-181.

7 Zürcher, age, s.122-125.

8 Findley, age, 2011, s.105.

sahte bir iradeyle Tunus'a kaçmaya teşebbüs etmişlerdir. Bir talihsizlik sonucunda mahkûmlar yakalanmış, benzeri bir olayın tekrar yaşanmaması için bu olay, oraya 800 kilometrelik yeni bir telgraf hattının döşenmesiyle sonuçlanmıştır.⁹ Telgraf elbette sırf bu türden güvenlik endişeleriyle döşenmemektedir: hâlihazırda rejimin vizyonunda vardır ancak iktidarın güvenlik kaygıları öncelikleri değiştirmekte, hatta bazen gelişmeleri sakatlamaktadır. İstihdam politikası da bu perspektifle işletildiği için rüşvet ve adam kayırmacılık ayyuka çıkmakta, devlet daireleri sadık memurlara yer açmak için şişmekte, kurumlar görevlerini verimli bir şekilde yapamamaktadır. Dönemin tanıkları rejimden “sadakat ve ubudiyet” rejimi olarak söz etmektedir. Ordudan korku duyulmakta, hiç olmaması gereken bir şey yapılarak askerler arasında ihbarcılık teşvik edilmektedir; iyi eğitilmiş subaylar değil, sadakatterinden şüphe duyulmayan alaylılar terfi ettirilmektedir. Dolayısıyla denebilir ki “Abdülhamit dönemi bu bakımdan, Tanzimat'ın sadece bir devamı değil aynı zamanda bir karikatürüydü de.”¹⁰

Hayriye Hanım'a ve onun eşi olacak olan Ali Nuri'ye dönülecek olursa, Osmanlı dünyasının seçkin çevrelerine mensup diğerleri gibi onlar da artık çok değişmiş bir ilişkiler ağının içindedir. Ali Nuri bu yeni ilişkiler ağının kurumsallaştığı bir dönemde devlet aygıtının içine girecek, Abdülhamit'in denetim mekanizmalarının çoğuyla yüz yüze gelecek, hatta bir ihbarı takiben sadakatini ispatlamaya zorlanacaktır.

Çamlıca ise Hamidiye döneminde canlılığını korumuştur, ancak arabayla yapılan gezintiler genel olarak azalmaktadır. Abdülhamit İstanbul'da araba imalatını desteklediği halde kadınların arabayla kazandıkları hareket özgürlüğü istibdat rejiminin muhafazakâr atmosferi nedeniyle azalmakta ancak bu sefer de tramvay nedeniyle bu konudaki gelişim kesintisiz bir şekilde devam etmektedir.¹¹ Kadınların gazetelerde dile getirdikleri hak

9 Cami Baykurt, *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler*, Arı İnan (Haz.), T. İş Bankası Kültür Y., İstanbul, 2009, s.141-142.

10 Zürcher, age, s.127.

11 Davis, age, s.155.

mücadelesi de dönemin damgasını taşımaktadır. Sözgelimi bu kadın hareketinin sarayla ilgili bir eleştiri geliştirmesi ya da kadınların durumunu daha özgür bir yönetim şekliyle ilişkilendirmesi mümkün değildir. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde gazeteler zemininde bir kadın hareketi ortaya çıkmıştır ama kadınların sarf ettiği iktidarı da hedef alan radikal sözler yoktur. Kadın hareketi sıkı sansür altındaki gazetelerin sütunlarında iken doğal olarak Jöntürkler'e eşlik edememektedir. Böyle bir ortamda rejimin denetlediği alanın dışına çıkmış ve Abdülhamit'ten korkusu kalmamış bir Osmanlı kadının sakınmasız ifadeleri Osmanlı kadın hareketinin tarihi açısından elbette ilginç olacaktır. Hayriye Hanım böylesi bir örneği sunmaya aday birkaç kadından biridir.

Osmanlı Seçkinleri Arasında ve Osmanlı Diplomatik Kadrosunda Bir Viking

Hayriye Hanım babasını kaybettiğinde (1879) henüz beş altı yaşlarında bir çocuktur. Sonradan evleneceği Ali Nuri (1861-1937)¹² bu sıralarda İstanbul'a yeni gelmiştir. Tam olarak hangi tarihte tanıştıkları, Ali Nuri'nin aileyle ne zaman ve ne şekilde temas kurduğu bilinmemektedir. Ancak çocuklarının doğum tarihinden yola çıkarak evlilik tarihlerine dair bir tahmin yürütmek mümkündür. Hayriye Hanım her açıdan çok ilginç bir şahsiyet olan Ali Nuri'yle on beş, on altı yaşlarında iken evlenmiş olmalıdır.¹³ Bu yıllarda İstanbul'da kadınlar arasında ortalama evlenme yaşı genelde sanılandan yüksektir ve yaklaşık yirmidir.¹⁴ Dolayısıyla Hayriye Hanım kendi döneminin genç kadınlarına kıyasla çok erken evlenmiştir.

12 Tarihler mezartaşından alınmıştır. Ali Nuri başka bir yerde doğum tarihini 1858 olarak beyan etmiştir. Bkz. Şahin Alpay, "Siyonizmin Babası Theodor Herzl'e Filistin'i Elde Etmek İçin Abdülhamit'i Devirmeyi Öneren Bir Osmanlı Vikingi: Herr Gustaf Noring ya da Ali Nuri Bey," *Tarih ve Toplum*, Sayı 3, Mart 1984, s.70.

13 Büyük kızı Fatma Nazlı Hanım'ın nüfus cüzdanında doğum tarihi "1307/1309" olarak görünmektedir ki bu Rumi/Hicri yıllar Hayriye Hanım'ın on altı ya da on yedi yaşlarında olduğu Ağustos 1891 ile Mart 1892 arasına denk düşmektedir. Bir gazete Hayriye Hanım'ın Ali Nuri ile on beş yaşında görücü usulüyle evlendiğini yazmıştır. Bkz. "A Remarkable Woman," *Rock Island Argus*, 30 Ekim 1901.

14 Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık: 1880-1940*, çev: Nuray Mert, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2014, s.90

Osmanlı tarihinde son derece ayrıksı bir figür olan Ali Nuri aslen İsveç kökenlidir, Malmö doğumludur ve Müslüman olmadan önceki adı Gustav Noring'tir. İstanbul'a on sekiz yaşlarında genç bir İsveç vatandaşı olarak gelmiş, bu kökeni nedeniyle sonradan kimi araştırmacılar tarafından "Osmanlı Vikingi" lakabıyla anılmıştır.

Noring'in geldiği yıllarda İstanbul'da Ayyadzâdelerin yirmi yıl kadar önce geldiklerinde var olan eğilimler halen devam etmektedir, geçen süre içinde İstanbul'un çehresi epey değişmiş ama bir Avrupa kenti ortaya çıkmamıştır. Şehir bir yanıla modern, bir yanıla geleneksel; bir yanıla Batılı, bir yanıla Doğuludur. Yeni bir yaşam tarzı Osmanlı toplumsal hayatının içine girmiş ve hiçbir geri dönüş şansı bırakmadan eskinin bütünlüğünü bozmuş ama yerine kendi bütünlüğünü geçirememiştir. Nüfus yapısı son derece karmaşıktır ancak bu karmaşanın içinden ortak kültürel değerler ortaya çıkmadığından kozmopolit değildir.¹⁵ İstanbul'un gündelik hayatının görünümünü en iyi ifade eden gözlemlerden birini İtalyan gezgin Amicis yapmıştır:

Bütünüyle Türk ve sessiz bir sokakta, ansızın bir korna sesi ve at nallarının şakırtısıyla irkilirsiniz; ne olduğunu anlamak üzere döndüğünüzde, gözlerinize inanamazsınız: koskocaman bir vagon, o ana kadar dikkat etmediğiniz bazı raylar üzerinde, içi Türkler ve Avrupalılarla dolu olarak, neşeli bir hava içerisinde size doğru gelmektedir. Üniformalı memurları ve yanında asıllı matbu tarifesıyla her bakımdan bir Viyana veya Paris tramvayından farkı yoktur. Bu sokaklarda bu medeniyet hayaletini görmenin etkisi tarif edilemez, sanki bir parodi veya devasa bir şakayla karşı karşıyasınızdır ve arkasından bakarak katıla katıla gülersiniz, sanki hiç o zamana kadar tramvay görmemişsinizdir. Tramvayın kayboluşuyla Avrupa'nın hayat tarzı ve hareketliliği de geçip gider ve kendinizi gene Asya'da bulursunuz.¹⁶

15 Edhem Eldem, "Batılılaşma, Modernleşme ve Kozmopolitizm: 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başında İstanbul," *Osman Hamdi Bey ve Dönemi* içinde, Haz. Zeynep Rona, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s.12-25.

16 Buradaki çeviri (Çelik, age, s.125)'ten alınmıştır; ayrıca bkz. Edmondo de Amicis, *İstanbul*, 3. Baskı, çev: Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s.37. Benzeri gözlemler başka alanlarda da vardır. Sözelimi Türkiye'nin Kadınları üzerine bir kitap yazan Lucy M. J. Garnett evlerin içini tarif ederken "Olabilecek en kötü zevki yansıtan cıfcaflı bir Avrupa şömine kilimi pahalı bir Acem halısıyla birlikte yere serilir... Şarklılar her zaman alışkın oldukları ortamın yerine yenisini geçirmeye kalkışınca, renk ve malzemeye ilişkin uyum anlayışlarını sanki büsbütün yitirirler," demekte-

1880'lerde İstanbul nüfusunun yüzde 44'ü Müslüman iken, yüzde 41'i gayrimüslim, yüzde 15'i ise yabancıdır.¹⁷ Yukarıda değinildiği gibi bu yoğun yabancı nüfusunu İstanbul'a çeken şey Batılılaşmakta olan bir ülke olarak Osmanlı Devleti'nin bu yönüyle bir fırsatlar cenneti olmasıdır; Kırım Savaşı'ndan sonra gittikçe artan teknik eleman, şirket temsilcisi, öğretmen, doktor, tüccar akını devam etmektedir. Gustav Noring de İstanbul'a bu amaçla gelenlerden biridir. İlk geldiğinde o da bazı ticari girişimlerde bulunmakta, bazı şirketler adına iş peşinde koşturmaktadır. 1879'larda Osmanlı'daki demiryolu imtiyazlarına büyük ilgi gösteren Strousberg şirketinin temsilcisi olarak Avrupa'nın çeşitli yerlerinde dolaştığı, 1883'te İstanbul'da bir telefon şebekesi kurulması için Osmanlı ve İsveç hükümetleri nezdinde başvurularla bulunduğu bilinmektedir.¹⁸

Ancak Noring sadece bir iş fırsatı peşinde koşan biri değildir; onun ilgileri, merakları, tutkuları vardır. Noring, "Yazar-gazeteci-çevirmen, kitap düşkünü, gezgin, ticari temsilci/girişimci, diplomat, Doğu dünyası ve Türkiye'ye özel ilgi duyan biriydi." Nitekim daha 16 yaşındayken "Doğu Sorunu Üzerine Birkaç Düşünce" başlıklı 11 sayfalık bir yazı kaleme aldığı bilinmektedir. 1880 tarihinde nasıl başardıysa Abdülhamit'in özel kütüphanesini inceleme fırsatı bulduğu anlaşılmaktadır. 5.000 yazma eserden oluşan kütüphaneyi incelemiş ve bunlara dair gözlemlerini aktarmıştır. Ulusal kütüphane kurma bilincine daha 16. yüzyılda ulaşmış bir ülkeden gelen biri olarak Noring, İstanbul'da bir devlet kütüphanesi kurulmasıyla ilgili bir proje geliştirmiş (Osmanlı tarihinde bir ilk) ve böylece ülkenin kütüphanecilik tarihinde bir yer edinmiştir.¹⁹

Tam tarihi bilinmese de muhtemelen aynı sıralarda Noring, önce bir diplomatın yanında çalışmış, ardından bu diplomat ara-

dir; zengin kadınların kıyafetleri ise "Paris modalarının bir karikatüründen ibarettir." Bkz. Lucy M. J. Garnett, *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, çev: Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 498.

17 Çelik, age, s.46-47. Bu "yabancı"ların hepsi gerçekte yabancı değildir; çeşitli ayrıcalıklardan yararlanmak üzere başka bir ülke tabiyetine giren yerli gayrimüslimlerin bu istatistiklerde önemli bir payı vardır. Bkz. Agy.

18 Alpay, age.

19 Özer Soysal, "XIX. Yüzyıl Sonlarında 'Türk Ulusal Kütüphanesi'ni Kurma Girişimi," *Türk Kütüphaneciliği*, Cilt 1, Sayı 1, 1987, 9-16.

cılığıyla tanıştığı üst düzey bürokratların oğullarına öğretmenlik yapmıştır. Beş yıl kadar sonra 1884'te Hariciye'de iş bulduktan sonra Müslüman ve Osmanlı vatandaşı olmaya karar vermiş, Ali Nuri adını almıştır.

1880'lerin sonlarında Hariciye teşkilatındaki görev yeri Yunanistan'dır: Ali Nuri Atina ve Pire şehbender (konsolos) vekilidir. Kendisine denk memuriyetlerde olanlar gibi o da Dördüncü Dereceden Mecidi Nişanı'yla taltif edilir.²⁰ Gerçi bu taltif çok şeyi göstermez zira bu tarihler nişanların altın çağıdır. Nişanların Avrupa'daki altın çağı II. Abdülhamit dönemi Osmanlı uygulamasında daha da üst bir düzeye varmış, artık adeta bir nişan enflasyonu ortaya çıkartmıştır. Kendisine sadakat isteyen II. Abdülhamit bu beklentiyle yabancıların yanı sıra kendi memurlarına da o kadar çok nişan dağıtmaktadır ki taltif, adeta günümüz memuriyetlerindeki kıdem/derece benzeri bir hakka dönüşür; nişan verilmek üzere akla gelmemiş olanlar saraya dilekçe yazarak kendilerini hatırlatmakta, bir nişanla taltif edilmeyi talep etmekte, dilekçelerinde kendilerine denk memurların aldıkları nişanları bir örnek olarak zikretmektedirler.²¹

Ertesi yıl Pire Şehbender Vekili Ali Nuri, bu sefer Yunanistan Kralı tarafından da Beşinci Dereceden "Suver" Nişanı'yla onurlandırılır.²² Ali Nuri'nin sonradan Sırbistan'da Krakoviyevaç'ta da Şehbender olduğu, ardından 1892'de Kefe şehbenderliğine tayin edildiği anlaşıyor.²³

Ali Nuri açısından bakıldığında Hayriye Hanım'la evliliği Hariciye'de artık kıdemli sayılabileceği yıllara denk gelmektedir. Doğrusu, geleceği çok parlak görünmektedir. Çok sayıda yabancı dil bilen, Avrupa'yı iyi tanıyan, üst düzey bürokratlarla tanışıklı-

20 BOA, İHR 311/19830, 28 Temmuz 1888; BOA, HR.TO 12/28, 16 Mart 1888.

21 Genel olarak nişanların, özel olarak da Hayriye Hanım'ın da sahip olduğu "şefkat nişanı"nın kullanımına dair zengin örnekler için bkz. N. Sinan Turan, "19. Yüzyılda Osmanlı Diplomasisinde Nişanın Sembolizminden Yararlanma Konusunda Bir Örnek: Şefkat Nişanı," ed: İ. Şahin, H. Egawa vd., CIEPO 19: Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Van 26-30 Temmuz 2010, Cilt I, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını, s. 503-517.

22 BOA, HR.TO 13/74, 20 Eylül 1899.

23 BOA, BEO 95/7109, 25 Ekim 1892. Ali Nuri'nin kariyeri daha pek çok görev yerini kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sicil-i Ahval Müdüriyeti'nin yazısı, BOA, ŞD. MLK 2790/6, 3 Ekim 1909.

ğı sonrasında Müslüman olup Hariciye kadrosuna alınmış, çeşitli görevlerde tecrübe kazanmıştır ve şimdi de çok iyi bir aileden bir kadınla evlenmiştir. Artık Ali Nuri yukarıda Çamlıca'nın seçkin çevrelerinin içindedir. Ancak bir süre sonra işler umduğu gibi gitmeyecektir.

Ali Nuri Kefe Şehbenderliği sırasında her nasılsa Petersburg'taki Osmanlı elçisinin takdirini kazanamamış, daha büyük ihtimalle sonradan elçinin gözünden düşmüştür. Buna sebep olan olayın ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bu, belgelerin araştırmacıya ancak belirsiz bir şeyler çıtlattığı gizemli bir olaydır. Ali Nuri'nin çok sonraları, II. Meşrutiyet döneminde, sicil kaydını düzelttirmek üzere yaptığı bir başvuruda sarf ettiği sözlere bakılırsa, siciline olumsuz ifadelerin yazılmasına sebep olacak olan bu olay, içeriği tam olarak anlaşılamayan, bir fotoğrafla ilgilidir.²⁴

Petersburg'tan Bâbüâli'ye giden bir rapora dayanarak Ali Nuri Kefe Şehbenderliği görevinde bir yılı doldurmuşken azledilir, artık işsizdir. Aradan uzun zaman geçmesine rağmen kendisine yeni bir memuriyet verilmez. Sonunda Ali Nuri Hariciye Nezareti'ne bu durumdan yakınan bir dilekçe yazmaya karar verir. Ne de olsa on yılı aşkın bir zamandan beri çeşitli Hariciye memuriyetlerinde çalışıyordu ve en son memuriyeti olan Kefe şehbenderliği görevinden alınalı bir buçuk seneden fazla bir zaman geçmişti. Verdiği dilekçede uzun zamandan beridir sefalet ve zaruret içinde bulunduğunu ama nedense kendisine bir görev verilmediğini söylüyordu. Sonunda Ali Nuri, muhtemelen yabancı dil bilgisinden yararlanılabileceği düşünülerek dış basını takip eden Matbuat-ı Ecnebiye Kalemi'nde bir memuriyet verildiği müjdesini alır.²⁵ Ancak bir süre sonra ne maaş alacağıyla ilgili bir bilgi elde etmeye çalıştığında bu konuda hiçbir şey tespit edilmediğini fark edecektir: bu memuriyet maaşsızdır. Bu sırada Hayriye Hanım'la evli ve çocuk sahibi biri olan Ali Nuri

²⁴ Ali Nuri'den Hariciye Nezareti'ne yazılan yazı için bkz. *BOA ŞD MLK* 2790/6, 3 Ekim 1909.

²⁵ *BOA, BEO* 568/42570, 11 Şubat 1895.

yeniden kaleme sarılarak sadarete bir dilekçe yazar. Dilekçesinde sadrazama “Ben zaten fukaralıktan ve özellikle ailemin kalabalık olmasından dolayı öyle maaşsız görev yapmaya vakti halim müsait olmadığından...”²⁶ diye yakınmaktadır. Bunun üstüne kendisine en son almakta olduğu maaş yeniden bağlanacaktır. Ancak bu maaşın kendisine bağlanması talimatını veren ve Dahiliye Nezareti’ne hitaben yazılan Sadaret yazısı –ve aradaki yazışmaların kimi satırlarının üstü çizili olan müsveddeleri– Ali Nuri’nin Bâbîâli tarafından nasıl görüldüğünü biraz ortaya koymaktadır. Ali Nuri yararlı olabileceği düşünülerek çeşitli işlerde kullanılmış bir mühtediydi;²⁷ önceki memuriyeti olan Kefe Şehbenderliği’nde başarısız bulunmuş, Petersburg Sefareti’nin isteği üzerine görevden alınmıştı.²⁸ Görevden alınmasına bir açıklama getirebilecek kimi yazışmalarda Osmanlı ahlâkına vakıf olmadığından ve İslâmi ilkelere ters düşen “harekât-ı laubaliye”sinden söz ediliyordu.²⁹ Siciline işlenen bu ifadeler sonraları Ali Nuri’nin işini zorlaştırmaya devam edecektir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun en zengin ailelerinden birinin kızıyla evlenmiş olan Ali Nuri’nin fukaralıktan yakınması, ailesine bile bakamamaktan yakınması elbette ilginçtir. Anlaşıldığına göre Hayriye Hanım’ın babası öldükten sonra geçen yirmi yıla yakın süre içinde o servetin önemli bir kısmı erimiş ama daha önemlisi babasının öldüğü yıl henüz çocuk yaşta olan Hayriye Hanım bir şekilde servetten mahrum bırakılmış, ağabeyleri tarafından dolandırılmıştır. Babasının ölümünden sonra mal varlığı adeta yağmalanmıştır. Sâmpaşaazâde Sezâi’nin Türk edebiyatında öykü’nün ilk örnekleri olarak değerlendirilen *Küçük Şeyler* adlı kitabında topladığı hikâyelerinden biri “İki Yüz Elli Kuruşa Bir Asır” adını taşımakta ve dendiğine göre bu hikâyede Sâmpaşaazâde Sezâi aslında Hayriye Hanım’ların köşkünü ve köşkün bahçesini anlatmaktadır. Hikâyede zamanında çok sevdiği bir koruluğa uzun bir aradan sonra geri döndüğünde uğra-

26 Ali Nuri’den Sadaret’e, *BOA, BEO* 601/45016, 1 Nisan 1895.

27 “İsveç ahalisinden iken bi-l-ihitida kançılarlık ve şehbender vekaleti gibi işlerde kullanılmış, el-yevm Matbuat-ı Ecnebiye Kalemünde istihdam edilmekte bulunmuş olan Ali Nuri Efendi...”. Bkz. *BOA, BEO* 708/53079, 26 Kasım 1895.

28 *BOA, İ.HR* 343/1311.R.14, 25 Ekim 1893; *BOA, BEO* 304/22754, 1 Kasım 1893.

29 *BOA, İ.HR* 343/1311.R.14, 25 Ekim 1893; *BOA, BEO* 601/45016, 15 Nisan 1895.

diğı hayal kırıklığı anlatılmaktadır. Yüz yıllık ağaçlar kesilmiş, Üsküdar'daki odunculara satılmıştır.³⁰

Ali Nuri'nin sonraki yıllardaki hareket tarzını değerlendirmek açısından kendisinin Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü'ndeki bu yeni memuriyetinde nasıl bir tecrübe kazanmış olabileceğine bakmak önemlidir. Abdülhamit rejimi özellikle 1880'lerin sonlarından itibaren sansürü çok sıkılaştırmıştır. Rejim yerli ya da yabancı, ülkedeki her türlü yayını takip etmekte, gazetelere nefes aldirmamaktadır. Dahiliye Nezareti'ne bağlı olan Matbuat Müdürlüğü yeterli gelmediğinden 1883'te Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü kurulmuştur. Başta Saray, müdürlüğün nereye bağlı olacağı konusunda tereddütlüdür. Önce Hariciye Nezareti'ne bağlı iken ülke içinde çok sayıda yabancı dilde yayın olduğu göz önünde bulundurularak bir süreliğine Dahiliye Nezareti'ne bağlanır ancak sonradan yeniden Hariciye Nezareti'ne bağlı olması kararlaştırılır. Bu daire devlet aleyhinde yapılan yabancı yayınları takip edecek, gerekli önlemleri alacak ve on günde bir padişaha rapor verecektir. Ancak bir süre sonra takip, tekzip ve raporlamanın yeterli olmadığı anlaşılabacak, yabancı basına karşı daha etkili önlemler almak gerekecektir. Düşünülen önlemlerden bir tanesi bu yayınların ülkeye girişini engellemektir. Postanelerde çok sıkı tedbirler alınır, düzenli olarak "muzır evrak cetvelleri" düzenlenerek saraya gönderilir. Ancak elçilikler ve yabancı postalar aracılığıyla gelen yayınlar üzerinde kontrol kurmak neredeyse imkânsızdır. Bir diğer önlem gazetelere para teklif etmek ya da şantaj yapmaktır. Amaç hem yurtdışındaki yayınları aleyhte yayın yapmaktan vazgeçirmek hem de -eğer varsa- ülke içindeki yabancı muhabirleri satın alarak İstanbul'dan gidecek haberleri istenen istikamete yönlendirmektir. Elçiler de gazetelerin ve muhabirlerin satın alınması işinde etkin olarak yer alırlar. Bir örnek vermek gerekirse daha sonraları Ali Nuri'nin yakından tanıyacağı Brüksel'deki

30 Sâmipaşazâde Sezâi'nin o köşkü anlatması son derece makuldür: Daha önce belirtildiği gibi hem çocukluğu o semtte geçmiştir hem de daha önemlisi Hayriye Hanım'ın ablasıyla kısa süreli bir evlilik yaşamış, yani bir süreliğine aileye dahil olmuştur. Bkz. Kerman, age, s. 77-78.

Osmanlı elçisi, deneyimli diplomat Karatodori Paşa bir gazeteyle ilgili şöyle bir rapor veriyordu: “Risaleyi yazanlarla görüşüp anlaşmayı en mantıklı yol olarak görüyorum. ... Bay Mimon’la görüşmem sırasında, bu yayından vazgeçmeleri için ne kadar para istediklerini sordum. Bay Mimon ise, bizim bir teklif getirmemizi istemesine rağmen 6.000 Osmanlı lirası istediğini ima etmiştir.”³¹

Gazeteleri ve muhabirleri satın almak şeklindeki önlem kısmen etkili olmuşsa da bir süre sonra durum pek çok örnekte Osmanlı Devleti’nin aleyhine dönmüş, istenen sonucu elde etmek bir yana gazeteler “zam” isteyerek aleyhte yayın yapmaya başlamış, gazetelere yapılan ödemeler dairenin bütçesini zorlamıştır. Üstelik Avrupa’da gazete çevrelerinde “aleyhte yayın yapan parayı alır” anlayışı yayılmakta, böylece Osmanlı Devleti’nin hiç yoktan ortaya çıkarttığı bu piyasaya yeni gazeteler girmektedir. Kimileri artık Bâbüâlî’ye gelerek, sözgelimi, yakında dört ayrı dilde çıkacak bir kitabın yayınlanmasını engellemek için para istemekte ya da istenen parayı 5.000’den 3.000’e düşürebileceğini söyleyip sağlayacağı bu 2.000 liralık fayda karşısında kendisinin istediği rakam üzerinde pazarlık etmektedir. Ali Nuri’nin bu dairedeki bir memuriyete atandığı sıralarda bir yandan Matbuat-ı Ecnebiye Müdürü Münir Bey bu konuda daire içinde yeni bir örgütlenme ve yeni yöntemler için projeler üretmekteyken beri yandan para yardımlarına da devam edilmekte, çeşitli ülkelerde elçiler gazetelerle pazarlığı sürdürmekte ve tekliflere aracılık etmektedir.³²

Özetle Ali Nuri, burada görev yaptığı süre içinde devlet ile gazeteler arasındaki ilişkileri gözlemiş ve tecrübe kazanmış olmalıdır. Ancak bu daireye atanmış olduğu halde Saray’ın nezdinde tekin biri değildir. Sarayın gözünden bakılınca bu son derece olağandır. Zira Abdülhamit’in kurduğu hafiye ve jurnal sistemi herkesi denetlemektedir. İstanbul her biri bir başhafiyenin denetiminde olan 20 bölgeye ayrılmıştır; doğrudan Abdülhamit’e rapor veren saray erkanı başta olmak üzere, profesyonel hafiyeler, ek gelir amacıyla muhbirlik yapan memurlar ve önemli şahsiyet-

31 Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamit Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007, s.105-135.

32 Age, s.134.

lerin yanlarında çalışanlar hep bu ağın içindedir.³³ Jurnalın yalan olduğu ortaya çıktığında jurnalcı cezalandırılmamaktadır;³⁴ dolayısıyla ortaya ayrıca bir jurnal piyasası çıkmakta ve aslı olan olmayan her türlü ihbar birbirine karışmaktadır. İşte 1896'da Ali Nuri'nin adı bu sefer de bu hafiye ve jurnal sisteminin raporlarında geçmiştir. Feridun Bey adında bir ajan Ayyadzâdelerin Çamlıca'daki köşkünde bazı toplantılar yapıldığını Saray'a ihbar etmiştir: aralarında sarayın damatlarının da olduğu bu sohbetlerde Abdülhamit'in tahttan indirilmesinin planlandığı söylenmektedir. Sorgulamayla geçen bir haftanın ardından Ali Nuri, aleyhinde bir delil bulunamadığından serbest bırakılmıştır.³⁵

İki yıl sonra Ali Nuri bu sefer bir başka dilekçe ile Osmanlı arşiv belgelerinde bir kez daha görünmüştür: Sabık Kefe Şehbenderi pasaport almak üzere Bâbiâli'ye bir başvuruda bulunmaktadır. Ali Nuri ayrıca bir memuriyette çalışmasına kendisi ile ilgili sicil kaydını tutan Memurin-i Mülkiye Komisyonu'nun muhalefet ettiğinden şikâyet etmektedir. Oysa kendisi maddi sıkıntı içindedir ve aynı sıralarda eşi Hayriye Hanım hamiledir. Eşini ya Tunus'taki akrabalarının ya da İsveç'teki kendi annesinin yanına götürmek istemekte, bu yüzden de pasaport talebinde bulunmaktadır.³⁶ Aslında Ali Nuri'nin bir göreve atanmasına muhalefet eden bu komisyon da Abdülhamit'in bürokrasiyi denetlemesinde önemli bir araç olarak yeni (1896) kurulmuştur; padişah bu komisyon aracılığıyla atamaları denetlemekte, bir personel arşivi oluşturulmasını istemektedir. Bu daire sayesinde hem siciller sıkı bir şekilde denetlenecek hem de tayinler artık daha geniş bir listenin içinden yapılabilir. ³⁷

Bu başvurunun sonucunda Hayriye Hanım'ın Tunus'a gidip gitmediği, orada bulunup bulunmadığı meçhuldür. Ancak

33 Georgeon, age, 2006, s.176-185.

34 Seniha Moralı anılarında "Jurnalın yalan olduğu ispat edilince takibat yapılmazdı. Fakat iftira eden jurnalcı cezalandırılmazdı. Hakikî bir ceza görürse, belki bir daha haber vermekten çekinir diye affedilirdi," demektedir., Moralı, age, s.64.

35 "Banishment of Turkish Officials," *Grey River Argus*, 30 Nisan 1896.

36 BOA, DH.MKT 2110/77, 18 Eylül 1898; BOA, YA.Hus 389/59 10, 26 Eylül 1898.

37 Georgeon, age, s. 178.

ertesi yıl Ali Nuri'nin adı Amsterdam Şehbenderi olarak geçecek, bu şehbenderlik bir süre sonra lağvedilince de Rotterdam Başşehbenderliği'ne tayin edilecektir.

Şehbenderliğe –sonra da başşehbenderliğe– tayin edilse de Bâbiâli'nin halen Ali Nuri'ye güvenmiyor oluşu başta tuhaf görünmektedir. Ancak Abdülhamit döneminde bürokratların çoğu bu durumdadır. Sadrazamlar bile sıkı bir gözetim altındadır. Padişahın en güvendiği adam olan Said Paşa bile sürekli olarak evinin hafiyelerle kuşatılmış olduğunu görmektedir. O nereye gitse hafiyeler peşindedir. Hasta çocuğunu Büyükkada'daki yazlığına götürmek isteyen Said Paşa'nın hafiyeler tarafından engellendiği, padişahın onun saraydan çok uzaklaşmamasını, Bebek'te oturmasını emrettiği rivayet edilir. Yüksek rütbeliler dahi bir ihbar ya da başka bir şüphe nedeniyle imparatorluğun uzak eyaletlerine sürülüp orada unutulmuşu terk edilebilmektedir. Uzak taşra vilayetleri bu şekilde padişahın güvenini kaybetmiş her düzeyden siyasi gözdelemlerle, ihbar edilmiş memurlarla doludur.³⁸

1899'da, anlaşılan bir başka ihbar sonucu Ali Nuri'nin yakalanması için bir irade yayınlanmıştır: Kendisinin adı bu sefer İstanbul'da bazı kişilerin firarlarına yardım etmek ve kaçakçılık yapmak suçlamasıyla yetkili makamlara getirilmeleri istenen bir grup içinde yer almıştır.³⁹ Tutuklanmasını isteyen irade yayınlandığı sıralarda Ali Nuri İstanbul'dadır ve Amsterdam Şehbenderi olarak Amsterdam'a gitmek üzere yine pasaport talebinde bulunmaktadır. Bu olayda Ali Nuri'nin adı, sonradan, arananlar listesinden çıkarılmış ancak yine de şehbenderliğinin devam edip etmeyeceğine dair Hariciye Nezareti'nden bilgi istenmişti.⁴⁰ Ama belli ki Ali Nuri bir şekilde hükümeti ikna etmişti. Tutuklanmak bir yana Ali Nuri'nin maaşına on lira zam yapılmış ve hemen görev yerine gitmesi istenmişti.⁴¹

38 Trablusgarp ve civarında uzun süre görev yapan ve sonradan Fizan'dan mebus seçilen Abdülkadir Cami Baykurt'un anıları adeta bir sürgünler katalogu sunmaktadır. Bkz. Baykurt, age.

39 BOA, İ.HUS, 77/1317. Ca.6, 7 Ekim 1899; BOA, DH.MKT 2252/59; BOA, BEO 1377/103256, 27 Eylül 1899.

40 BOA, BEO 1380/103490, 28 Eylül 1899; BOA, BEO 1380/103490, 3 Ekim 1899. Ayrıca bkz. BOA, İ.HUS 77/1317 Ca-59, 26 Eylül 1899 ve BOA, DH.MKT 2252/59, 29 Eylül 1899.

41 BOA, İ.HUS 77-1317.C/23, 20 Ekim 1899; ayrıca bkz. BOA, BEO 1389/104118,

Bu badireyi de atlatsa bile Ali Nuri'nin diplomatik kadrodaki yerinin sağlam olmadığı kesindir. Bâbîâli bir türlü ona tam olarak güvenemezken Ali Nuri de bir türlü görevinden ve maaşından tatmin olmayıp Bâbîâli'den taleplerde bulunmaktadır. Yazdığı dilekçelerde Ali Nuri Felemenk'te her şeyin pahalı olduğundan şikâyet etmektedir: Burada geçinmek son derece zordur. Kaldı ki kendisi İstanbul'daki ailesine de para göndermek, onları da geçindirmek zorundadır. Bu nedenle maaşına zam yapılmasını istemektedir.⁴² Sonunda Ali Nuri'nin maaşına zam talebi kabul edildi ancak devlet adına bu zammı karşılamak için gerekli kaynak şehbenderliğin elde ettiği gelirlerden sağlanacaktı. Böylece Ali Nuri'nin şehbenderlik makamı artık para kazanmak zorundaydı.⁴³ Maaşına kağıt üzerinde yansıyan 1.000 kuruşluk gelir farkını oradaki Osmanlı tüccar ve vatandaşlarının yaptığı harç benzeri ödemelerden Şehbenderlik adına para kazandıkça alabilecekti.

Ali Nuri son olarak Rotterdam şehbenderi görevini yürütürken bütün dikkatleri üzerine çekmesine sebep olacak olan bir girişimde bulunacak, sonuçta Bâbîâli'yle bağları tamamen kopacaktır. Hayriye Hanım'ı Avrupa ve Amerika'ya götürecek olan olaylar zinciri de böylece başlamış olacaktır. Dendiğine göre Ali Nuri *Davul* adında bir dergi çıkartmaya başlamıştı ve bu dergi, padişah II. Abdülhamit'i çileden çıkartacak bir içeriğe sahipti.

Ali Nuri'nin *Davul*'u: Sürgün Hayatı Başlıyor

Ali Nuri maaşına zam ister ve istediği şekilde olmasa bile o zammı alırken aynı sıralarda Bâbîâli, yurtdışında yayınına başlayan bir dergiye dair haberlerin gelmesiyle karışıyordu. Bu, bir mizah dergisiydi ve tam anlamıyla bütün şimşekleri üzerine çekmişti. *Davul* (Daoul) adındaki bu illegal dergi İstanbul'da ele geçirilmiş ve bunun üzerine Bâbîâli'de bir panik baş göstermişti.⁴⁴ "Panik,

22 Ekim 1899.

42 BOA İ.HR 369/1318 B-20, 21 Kasım 1900.

43 Maaş 3.200 kuruş iken, 1000 kuruşluk bir zamlı birlikte 4.200 kuruşa çıkarılmış, fazlalık kısmının alınıp alınamayacağı biraz şüpheli olsa da Ali Nuri en azından 3200 kuruşluk maaşını garanti altına alabilmiş, bunun Bank-ı Osmani tarafından ödenmesini sağlayabilmişti. Bkz. Agy.

44 Dergiyle ilgili olarak elçilikler ile Hariciye Nezareti arasındaki yazışmaların bir

içerisindekilerin Abdülhamit'i çileden çıkaracağından değil, bu karikatürlerin Sultan'a nasıl gösterileceğinden geliyordu. Gazete rahatsız edecek ne varsa yapmıştı." Örneğin dergide "Ünlü Vezirim Halil Rifat Paşa'ya," diye bir hitapla başlayan, güya bir Hatt-ı Hümayun yayınlanmıştı:

(...) bir güldürü dergisi çıkartacaksın! Gerek kendisinin, gerek benzerlerinin o muşmula suratıyla öyle bir dalga geçeceksin ki orada, zatı şahanelerin kıkır kıkır makaraları koyverecek. Bu nedenle hanidir ayvayı yemiş çalışma gücünü yükseltmek için senin ve çalışma arkadaşlarının onuruna bir nişan "ihdas" ediyor, İmparatorluk Anahtarı Nişanı adını verdiğim bu nişanın madalyalarını sana gönderiyorum.

Dahası, geniş imparatorluğumun en andavallısını bile gülmeden donuna kaçirtacak biçimde yaptığın şu anki devlet görevinle yeni görevini uyum içinde sürdürebilmen için, görkemle ve hak ettiğin her saygıyı göstererek, seni olağanüstü aylıklı baş soytarım yapıyorum.

Bu soylu görevini yapmaktan hiçbir zaman geri kalmayacağını, bir dalgınlık anında, o onurlu madalyanı başka şey sanarak üstüne oturup sıçmayacağını umarım. Sana ulu hakan selamlarımı sunarım, ünlü vezirim.

"Pis resimlerle mülevvet [lekeli]" dergi, yönetimi daha da kızdırmak için künyesine İstanbul'da, "Hamidiye" matbaasında basıldığını yazmış, padişahın tuğrası ve imzasına yer vermişti. Verilmek istenen izlenime göre güya Osmanlı Devleti'nin onayladığı resmi nitelikli bir gazeteydi ve dolayısıyla dergi padişah tarafından destekleniyor, yazılıp çizilenler onaylanıyordu. Gazetede Abdülhamit kolunun altında gazete tomarlarıyla gazeteyi kendisi dağıtırken çizilmişti. Kaldı ki Osmanlı İmparatorluğu'nda -içeriğinden bağımsız olarak- mizah dergisi çıkarmak zaten muhalefet etmek demektir.⁴⁵ Çünkü Abdülhamit döneminde karikatür dinamitle eşdeğer görülmüş, 1877'de tamamen yasaklanmış, böylece karikatürün 1908'e kadar sürecek olan sürgün hayatı çoğu siyasi sürgünden daha önce başlamıştır. Yüzyılın sonlarında Avrupa'daki Jöntürklerin muhalif dergi ve gazeteler yayınlar-

örneği için bkz. BOA, HR.TO 358/50, 4 Temmuz 1903.

45 Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-I: Tanzimat ve İstibdat Dönemi: (1867-1878 / 1878-1908)*, Adam Yayınları, İstanbul, 1986, s.278-282.

ken karikatürü de kullandıkları görülecektir. Avrupa'nın çeşitli yerlerinde, Londra'da *Hayal* (1895), Cenevre'de *Beberuhi* (1898) ve *Tokmak* (1901), Folkestone'da *Dolap* (1900) gibi adlarla mizah dergileri çıkartılmaktadır. Sürgündeki bu Jöntürk karikatür sanatı militancadır, *Tokmak* dergisinin çıkış yazısındaki ifadeyle "hüngür hüngür gülmek"tedir."⁴⁶ *Davul* işte bu dergi listesine eklenmiştir. Sonradan araştırmacılar *Davul* gazetesinin ilk sayısının çıkış tarihini 1900 yılının Ekim ayı olarak tahmin etmişlerdir.⁴⁷

Derginin ortaya çıkmasıyla birlikte Bâbîâli hemen harekete geçti. İstanbul'da derginin izi aranırken, nerede basıldığının bulunması için dış elçiliklere de talimatlar verildi ancak hangi ülkede basıldığı bulunamadı.⁴⁸ Kimi yazışmalar sonradan yanlış olduğu anlaşılabilecek tahminler de içeriyordu: Örneğin, maarif idarelerine verilen talimatta "Paris'te basılan *Davul* adlı varaka"nın toplatılmasından söz ediliyordu.⁴⁹ Sarayın elçiler üzerindeki baskısı artınca bu sefer elçiler yükü sırtlarından atmak için gazetenin basıldığı yer olarak bir diğer elçinin görev yerini işaret etmeye başladılar. Brüksel'deki elçi gazete merkezinin Paris olabileceğini, Paris'teki elçi ise Hollanda olabileceğini bildiriyordu. Osmanlı diplomatları başlarından bir belayı savmaya çalışıyor ve tabii bu arada kendi aralarında birbirlerini de suçluyorlardı. Bu sırada Paris'ten gelen bir ihbar, bütün gözlerin Rotterdam'daki Osmanlı Başkonsolosu Ali Nuri'ye çevrilmesine sebep oldu. İddiaya göre Ali Nuri, Paris'ten *Davul* adındaki dergiyi çıkartmak üzere Hollanda'ya geçmişti.⁵⁰

Bunun üzerine Bâbîâli Ali Nuri'nin derhal İstanbul'a gelmesini istedi. Ancak bu emir Ali Nuri'ye bir türlü ulaştırılamıyordu. Lahay'deki elçilik Ali Nuri'nin Rotterdam'da olmadığını, Viyana'da

46 Turgut Çeviker, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Karikatürü," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, 1102.

47 Çeviker, age, 1986, s.278-282.

48 Kimileri yurtdışında Osmanlı yetkililerini buluyor, onlara bir takım istihbaratlarda bulunuyor, çok önemli bilgiler vereceklerini ya da gazetenin yayınlanmasını ancak kendilerinin durdurabileceklerini söylüyorlardı. Bkz. BOA, Y.PRK.EŞA 37/60, 27 Şubat 1901.

49 BOA, MF.MKT 535/16, 8 Kasım 1900.

50 Çeviker, age, 1986, s.278-282.

olduğunu söylüyordu. Doğrusu kimse Ali Nuri'nin nerede olduğunu tam olarak bilmiyordu. Paris'teki elçiliğe Ali Nuri'nin bulunması ve kendisiyle ilgili kararın kendisine tebliğ edilmesi söylendiğinde elçilik bu talimata, elindeki bilgileri İstanbul'a göndererek cevap vermişti: Buna göre Ali Nuri 16 Kasım'da Paris'e gelmiş ve burada Cavalotti Sokağı, 3 numaralı dairede kalmış, bir süre Paris'te zaman geçirdikten sonra Brüksel'e geçmişti. Bunun üzerine Paris elçisi Brüksel'deki elçi Karatodori Paşa'yı görevlendirdi: Ali Nuri'ye Paris'e gitmesini söyleyecekti. Ali Nuri Paris'e gittiğinde karar kendisine tebliğ edilecek, bu sefer derhal İstanbul'a gitmesi söylenecekti. Bu sıralarda Brüksel gazetelerinde yayınlanan çok ilginç bir başka haber Osmanlı diplomatlarının gözüne takılmıştı. Nerede olduğu bulunamayan Ali Nuri, gazetede habere bakılırsa Belçika Kralı tarafından kabul edilmiş, bir süre onunla görüşmüştü. Ali Nuri Belçika Kralı'nın huzuruna özel bir görevli (memur-u mahsus) sıfatıyla padişah adına çıkmış, Osmanlı Devleti adına beyanatta bulunmuştu. Üstelik gazeteye bakılırsa bu haberin önemi şuradaydı: Ali Nuri yakında Brüksel'deki Osmanlı elçisi Karatodori Paşa'nın yerine geçecekti, buna dair çok kesin bilgiler vardı ve bu görüşme bu bağlamda önemliydi; gazete bu görüşmeyi Osmanlı elçiliğinde yapılacak görev değişimine dair elindeki kesin bilginin doğrulanması olarak gösteriyordu. Paris elçisi gazetede yayınlanan bu tuhaf haberi aktardıktan sonra fikrini de söylüyordu: Ali Nuri Padişahı temsil etmeye "asla" uygun birisi olmadığı gibi, kendisine herhangi bir özel görev de verilmiş değildi. Bu hemen Belçika hükümetine bildirilmeli, vakit kaybetmeden İstanbul'a gelmesini emreden ferman da kendisine tebliğ edilmeliydi.⁵¹

Belirtmek gerekir ki İstanbul'dan kaçmak özellikle 1890'lardan itibaren çok sık görülen bir şey haline gelmeye başlamıştır. Kaçanlar ya Jöntürklere katılmak için kaçıyor, ya ayrı bir örgütlenme kurmak ya da kişisel düzeyde bir muhalefet yürütmek

51 BOA, İ.HUS 83/1318.R.16, 9 Kasım 1900; ayrıca bkz. BOA, Y.PRK.HR 29/54 13 Aralık 1900; BOA Y.MTV 209/123, 15 Aralık 1900.

amacıyla Avrupa'nın yolunu tutuyorlardı. Örneğin kapısında "hafiyelerin ayak sesleri"ni, pencereden onu gözleyen "kaplan gözlerini" gören ve kendisine izin verilen sınırlar dışında kaldığı için Büyüka'daki hasta kardeşini ziyaret talebi reddedilen Sâmipaşazâde Sezâi de aynı tarihlerde Marsilya'ya giden bir vapura binerek İstanbul'dan kaçacak, Paris'te Mustafa Fazıl Paşa'nın oğlu Mehmed Ali Paşa'yla birlikte ikamet edip muhalif saflara katılacaktır.⁵² Ancak muhaliflerin Saray tarafından para ile satın alındığını gözleyen ve bunu bir fırsata çevirmek isteyen bir grup kaçak da vardı. Bu grup içinde değerlendirilebilecek firariler muhalefet etmeyi bir şantaj aracı olarak görüyor, "ikna" edilmek için parayla satın alınmayı bekliyorlardı; para dışında, hükümetten gelebilecek, "muhalefet etmeyi bırakırsa iyi bir mevkiye atanma teklifi" de cazip olabilirdi. Şükrü Hanioglu 1893-1895 yılları arasında, özellikle Atina'nın, bu tür bir muhalefetin adeta bir üssü haline geldiğini aktarmaktadır. Hâlihazırda Jöntürkleri satın almaya çalışan devlet yetkilileri bir süre sonra, sayısı gittikçe artan bu tür sahte ihtilalcilerin yurtdışına kaçışı ve onu takiben yapılan şantajlar karşısında ne yapabilecekleri üzerine durup düşünmek zorunda kalacaklardır.⁵³ Ali Nuri Jöntürkleri mi katılmıştır, ayrı bir örgütlenme peşinde midir, yoksa para sızdırmaya çalışan biri midir? Tabii bunlar birbirlerini dışlayan seçenekler değildir; örnekleri olduğu üzere hem Jöntürk olup hem de para sızdırmaya çalışması da muhtemeldir, çünkü bazı Jöntürkler de Abdülhamit'in "istirhamcı"larıyla pazarlığa oturuyor, muhalefetten vazgeçmek için para veya mevki kabul ediyorlardı. Bir tarafın anlaşmayı bozması yeniden muhalefet ve pazarlık sürecini başlatıyordu.⁵⁴ Yoksa bütün bunların ötesinde Ali Nuri kendisine iftira atılmış mağdur bir memur mudur? Osmanlı yetkililerinin bu konuda bir şüphesi varsa bile bir süre sonra kesin bir kanaat sahibi olacaklardır.

52 Fevziye Abdullah, "Samî Paşazâde Sezâi," *TM*, XIII, 1958, s.17.

53 M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük: 1889-1902*, s.134-135 ve dn 289, 290.

54 Örnek için bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 36-37.

Sonunda Ali Nuri'yle bizzat görüşebilen kişi Brüksel'deki elçi Karatodori Paşa oldu. Karatodori Paşa Ali Nuri'ye derhal İstanbul'a gitmesinin istendiğini aktardı. Ali Nuri cevaben, çok borcu olduğunu ama borçlarını ödeyebilmek için gerekli olan 5.000 Franklık bir para, ödenmemiş maaşlarına mahsuben kendisine verilirse İstanbul'a gidebileceğini söylemişti.

Bu sırada Ali Nuri şantaj yapıyor değildir. Bir Osmanlı memuruna maaşlarının ödenmemesi Ali Nuri'nin başına gelen şahsi bir talihsizlik değil, yaygın bir uygulamaydı. Mali sıkıntılar bir yana ödenmeyen maaşlar aynı zamanda iktidarın kimde olduğunu hatırlatma işlevi görüyordu. "Aylardır birikmiş maaşlarının ödenmesini bekleyen mütevazı devlet memuru Hamidiye devrinin en yaygın klişelerinden biridir. Ama Abdülhamit bu durumu kendi lehine çevirmeyi becermiştir..." Padişah birikmiş maaşların bir kerede, ya dinî bayramlarda ya da ramazan ayının hemen öncesinde ödenmesi için gerekeni yapardı. "O zaman maaş ödemeleri büyük bir haber olur; gazeteler olayı sanki sultanın cömertliğinden kaynaklanan bir jestmiş, sanki onun bir lütfuymuş gibi duyururlar"dı.⁵⁵ Dolayısıyla Ali Nuri, bu noktada para sızdırmaya çalışmıyordu; istediği para miktarını, ödenmeyen maaşları üzerinden hesaplamıştı.

Belçika Kralının huzuruna çıkışını ise "özel bir konu"yu görüşmek üzere yapılmış bir görüşme olarak açıklamıştı. Karatodori Paşa, Ali Nuri'nin, istediği para miktarı ödendiği takdirde İstanbul'a hemen gitmeye hazır olduğunu söylediğini aktarırken, onun "değişken" bir kişiliğe sahip olduğunu da belirtmişti. Doğrusu Karatodori Paşa açısından durum epey sıkıntılı olmalıydı, ne de olsa Belçika gazetelerine yansıdığı şekliyle Ali Nuri'nin Belçika Kralıyla yaptığı görüşme kendisini de doğrudan ilgilendiriyordu. Gazetedeki yazı, Ali Nuri'nin kendisinin yerine geçeceğine dair çok kesin bilgiler olduğunu ifade etmişti. Şaşkınlık ve muhtemelen kuşku içinde kalan Karatodori Paşa hayretle bunu "telkin edenin kim olduğunu anlamak gayrikabildir," diyordu.⁵⁶

55 Georgeon, age, s.178; ayrıntılı bilgi için bkz. Findley, s.201.

56 İstanbul'a gelişi için gerekli harcırahın verilmesine dair irade için bkz. BOA, İ.HUS 83/1318.R.16, 9 Kasım 1900; ayrıca bkz. BOA, Y.PRK.HR 29/54 13 Aralık 1900; BOA, Y.MTV 209/123, 15 Aralık 1900.

Belli ki Ali Nuri Belçika Kralıyla görüşmesini ya da bu tür dedikoduları gazetelerde yayınlatmasını sağlayacak bağlantılara ama daha büyük ihtimalle diplomat unvanıyla birlikte kullandığı bir ikna yeteneğine sahipti. Bu görüşme onun bu yeteneğini sergilemesini ve artık yetmişlerine merdiven dayamış olan Karatodori'nin yerine uygun bir aday olduğunu göstermesini sağlamıştı. Ama gelişmeler o istikamette olmadı; olay Bâbiâli'de ters bir etki uyandırdı. Belçika Kralıyla görüşme konusunda yetkililer köpürmüş ve Belçika yetkililerine Ali Nuri'nin bu hareketine karşılık kendisine buna denk bir ceza verileceğini, yaptığı açıklamaların hiçbir hükmünün olmadığını ve Ali Nuri'nin bu cüretkâr hareketinin olağanüstü bir muamele gerektirdiğini söylemişlerdi. İstanbul'daki Belçika elçisine durum bildirilip Ali Nuri'nin derhal tutuklanıp Osmanlı görevlilerine teslim edilmesi gerektiğini söylemişlerdi.⁵⁷

Ali Nuri'yle görüşmeler devam etti. Osmanlı hükümeti maaş, tahsisat vb. alacaklarının ödeneceğini ancak kendisinin İstanbul'a gelerek sadakatini ispatlaması gerektiğini söylüyordu. Bunun için kendisine harcırah gönderildi. Ancak Ali Nuri gitmedi. Ali Nuri, kendisine harcırah gelene kadar geçen süre zarfında borç almak zorunda kaldığını, harcırah gelince de o parayla yeni aldığı borçları ödemek zorunda kaldığını söylüyordu. Dediğine göre zaten harcırah geldiği sırada bazı sağlık sorunları da yaşıyordu ve doktorlar Ali Nuri'ye seyahat etmemesini söylemişlerdi. Sonuçta Ali Nuri fikrini değiştirmemişti; ısrarla önce kendisinin hesabına göre alacaklı olduğu –artık– 6.000 Frank'ın ödenmesini şart koşuyor, bu arada yazışmalarda Paris Sefiri Münir Bey'in kendisiyle ilgili bazı entrikalar çevirmekte olduğunu bildiğini söylüyordu.⁵⁸ İstanbul'a dönüşü ve maaş alacaklarının ödenmesi konuşulurken kendisine *Davul* gazetesi de sorulmuş, Ali Nuri bu konuyu ısrarla padişahla konuşmak istediğini söylemişti. Ancak

57 Belçika elçisi de duruma şaşırılmıştı. Brüksel'deki Osmanlı sefaretinin tavsiye etmediği bir kişinin kralın huzuruna çıkmasının imkânsız olduğunu, Ali Nuri'nin Kralın huzuruna kabul edilmiş olmasına ihtimal vermediğini, ama yine de Osmanlı yetkililerinin arzusu üzerine bu durumu kendi hükümetine telgrafla bildireceğini söylemişti. Bkz. *BOA, Y.PRK.HR* 29/54, 30 Aralık 1900.

58 *BOA, Y.MTV*, 215/37, 13 Şubat 1901; *BOA, Y.MTV* 215/73, 14 Mayıs 1901.

Ali Nuri'nin bu isteği kabul edilmedi, kendisine padişahla görüşmesine gerek olmadığı söylendi.⁵⁹

Artık Ali Nuri için kurtuluş yoktu, ona dair istihbarat içindeki kimi yazışmalarda bir muhbir ondan “Şehbender Yahudi Nuri”⁶⁰ olarak söz ediyordu. Kendisi yine de son kozunu oynamaya çalışıyor, gazeteyi kendisinin çıkardığını itiraf etmeden, yani iftira atılmış bir mağdur olma şansını canlı tutarak *Davul* gazetesini bir pazarlık unsuru olarak kullanmaya çalışıyordu: Dediğine bakılırsa *Davul* gazetesıyla ilgili elinde çok önemli bilgiler vardı. Eldeki verilerden Ali Nuri'nin bir aracı (Hayriye Hanım'ın annesi) kullanarak padişaha bir mesaj iletmeye ya da bir anlaşma yapmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ali Nuri bu nedenle diğer devlet memurlarını atlayarak doğrudan Abdülhamit'e ulaşacak bürokratlara yazmakta, imza olarak yine “Rotterdam Başşehbenderi” unvanını kullanmaktadır.⁶¹

Ancak belli ki Ali Nuri bu girişimlerinden istediği şekilde bir sonuç elde edememiş, soluğu çok çeşitli ülkelerden geniş bir mülteci grubunun bulunduğu Londra'da almıştı. Sonuç olarak süreç, bir İngiliz gazetesi olan *The Times*'ta (muhtemelen Ali Nuri'nin kendi ifadesine dayanarak) şu şekilde özetlenmişti:

Rotterdam Başkonsolosu Ali Nuri Bey bir bahaneyle İstanbul'a çağrılmıştı; gerçek sebep onun Jöntürklerle ilişki içinde olduğundan şüphelenilmesiydi. Ancak Ali Nuri Bey Pire'ye kadar geldiği halde, kendi güvenliğine dair yeterli güvence verilmediği için İstanbul'a gitmekten vazgeçmişti.⁶² İstanbul'daki gazetelerde on gün içinde İstanbul'da olmadığı takdirde mal varlığına el koyulacağına dair bir uyarı yayınlanmıştı. Ali Nuri Jöntürklerle ilişki içinde olduğunu reddediyor, Murat'ı tahta çıkarmayı amaçlayan “legitimist” gruba dahil olduğunu ileri sürüyordu.⁶³

Legitimistlerle ilgili bilgi veren *The New York Times* bu terimin içini V. Murat'la ilgili olan biteni okurlarına hatırlatarak doldurmuştu:

59 BOA, Y.MTV 211/35, 3 Şubat 1901.

60 BOA, Y.PRK.EŞA 37/60, 27 Şubat 1901.

61 BOA, Y.PRK.EŞA 37/59, 27 Şubat 1901.

62 *The Times*, 5 Haziran 1901; *Acron Daily Democrat*, 13 Temmuz 1901.

63 *The Times*, 5 Haziran 1901.

V. Murat 1876'da tahta çıkmış ancak birkaç hafta içinde tahttan indirilerek kardeşi –şimdiki sultan– onun yerine tahta çıkmıştı. O zamandan beri Murat sıkı bir gözlem altında tutuluyordu. Türk yetkililer Murat'ın akli dengesinin yerinde olmadığını söylemişlerdi ancak onun akıl sağlığının Abdülhamit'ten çok daha iyi olduğunu iddia eden çok sayıda insan var. Abdülhamit ağabeyinin kaçıp yeniden tahtı ele geçireceğinden korkuyor.⁶⁴

Ancak ne Ali Nuri'nin dışında bu legitimist grubun bir üyesi biliniyordu ne de bu terim Ali Nuri'nin beyanatları dışında başka bir yerde geçmişti. Daha önemlisi Osmanlı yetkililerinin Ali Nuri'nin (ve sonradan ona katılacak olan eşi Hayriye'nin) amacının ne olduğundan kuşkuları yoktu: Amaç “nükud cerr etmek,” yani hükümetten para sızdırmaktı.⁶⁵

64 “Turkish Princess Escapes,” *The New York Times*, 25 Temmuz 1901.

65 *BOA, Y.MTV*, 215/37, 21 Haziran 1901.

III. BÖLÜM

Avrupa’da “Serseri”lerin Takibi: Ali Nuri ile Hayriye’nin Sürgün Yılları

5 Haziran 1901’de *The Times*’ta Ali Nuri ile ilgili yayınlanan bir haber, okurlarını yakında neredeyse tüm gazete sütunlarını az çok işgal edecek bir başka konuda daha bilgilendiriyordu: Ali Nuri Bey’in eşi Hayriye Hanım kendisini sürekli takip eden hafiyeleri bir şekilde atlatmış ve eşinin yanına kaçmayı başarmıştı.¹ Kaçış hikâyesi bir başka gazetede Hayriye Hanım’ın ağzından şöyle anlatılmıştı:

İstanbul’dan iki ay kadar önce ayrıldım (...) Yaptığım her şeyin dikkatle takip edildiğini fark etmiştim. Evim –ailemin köşkü– Boğaz’ın Asya yakasında bir tepenin üstündeydi. Burası şehrin gözde bir semtiydi. Velhasıl, köşkün gün boyunca gözetlendiğini ve gittiğim her yerde takip edildiğimi fark ettim. Şehremini[!]¹’nin eşinin yanına gittim ve bu durumdan teessüf ettim. Bunun bir şekilde hafiyelere ulaşacağını ve kendilerini daha az göstereceklerini, daha dikkatli davranacaklarını umuyordum; nitekim

¹ *Times*, 5 Haziran 1901.

öyle oldu. Ardından üç hafta boyunca evde kaldım. Hiç dışarı çıkmadım, pencerede de görünmedim. Ajanların hasta olduğumu düşünmelerini istiyordum. Böylece hafiyeler sabahları beni gözetlemeye geç gelmeye başladılar. Böylece planımı uygulamaya koyulabilirdim. Bir Fransız buharlı gemisiyle Galata'dan yola çıkmayı düşünüyordum. Bazı arkadaşlarımla orada bulunmalarını ve iki kızım ile valizlerimi gemiye çıkartmalarını ayarladım. Bir kez Fransız bayrağı altında olursak hepimiz güvende olacaktık. Sabah çok erken uyanıp evden çıktım ve limana yakın bir yere gittim. Türk polisi ve dedektifleri oradaydı. Arkadaşlarım kızlarımı ve valizlerimi gemiye yerleştirirken ben kalabalığın içinde geminin merdiveninin çekileceği ana kadar bekledim. Tam o anda, kimsenin beni durdurmasına fırsat vermeden kalabalığın içinden fırlayıp çekilmekte olan merdivene yetiştim. Artık gemideydik, oradan ayrılmıştık. Kocam beni Atina'da bekliyordu. Orada biraz durduktan sonra buraya, Londra'ya, arkadaşlarımızın ve müttefiklerimizin evine geldik. Duyduğuma göre Sultan çok öfkelenmiş ve kaçışımı engelleyemedikleri için beni takip etmekle görevli hafiyeleri hapse attırmış. Bütün mülklerine el kondu. Kocama gelince, Sultan onu mahkûm etti, eğer yakalanırsa 101 yıl hapis yatacak.²

Gazetelerde dendiğine göre Atina'da bulunan Hayriye Hanım Londra'ya gelip orada ve daha başka yerlerde Türkiye'deki kadınların durumuyla ilgili konferanslar vermeye niyetliydi. Sultan ise o sıralarda Atina'da mülteci durumundaki birkaç zanlının iadesi için girişimlerde bulunmaktaydı.³

Hayriye Hanım kısa sürede Avrupa'da bir fenomene dönüştü. İstanbul'dan kaçıp önce Yunanistan'a gittikten sonra, daha kendisi Atina'dayken Londra'daki gazetelerde onun yakında Londra'ya gelip konferanslar vereceğine dair haberler çıkıyor,⁴ Londra'ya vardığında da Amerikan gazeteleri Hayriye Hanım'ın ABD'ye geleceğini önceden haber veriyorlardı.⁵ Hem Avrupa hem de Amerikan gazetelerinde Hayriye Hanım'a dair haberler sık sık görülmeye başlanmıştı. Dendiğine göre verdiği seminerler dolup

² *The Sunny South*, 7 Eylül 1901.

³ *Times*, 5 Haziran 1901.

⁴ *The New York Times*, 25 Temmuz 1901.

⁵ Rebecca A Insley, "Princess From Turkey," *Los Angeles Times*, 20 Ekim 1901; bu haber bir başka gazetede "A Woman's Crusade" başlığıyla, ama isimlessiz olarak yayınlanmıştır: *Hopkinsville Kentuckian*, 15 Kasım 1901; ayrıca bkz. *The Washington Bee*, 16 Kasım 1901; *Chicago Daily Tribune*, 23 Ekim 1901.

taşıyordu.⁶ *Los Angles Times* Hayriye Hanım'ın Londra'da çok ilgi gördüğünü, adeta bir moda dönüştüğünü ve çok önemli şahsiyetler gibi her hareketinin takip edildiğini yazacaktı.⁷ Daha önce belirtildiği gibi bu kadar ilgi görmesinin belki de en önemli sebebi "haremden kaçan prenses" olarak sunulmasıydı. Her hâlükârda olay bu haliyle, basın açısından kesinlikle kaçırılmayacak bir fırsattı. "Sultanın Güzel Düşmanı İngiltere'ye Gidiyor" başlığını taşıyan bir haberin dikkat çekmemesi düşünülemezdi.⁸ Pek çok gazetede "Prens" Hayriye "Londra'yı ziyaret eden bu düzeydeki ilk Türk kadını" olarak anılıyor ve sonrasında kendisinin "kamuya açık olarak seminer vermek üzere kürsüye çıkan ilk Türk kadını," olduğu söyleniyordu.⁹

İlk aylarda Hayriye Hanım'ın tarihsel misyonu ile ilgili bir belirsizlik var gibiydi. Örneğin *The Daily Mail* gazetesinin Atina muhabirinden alınan bilgiye göre prenses İngiltere'de ve Amerika Birleşik Devletleri'nde 1876'da tahttan indirilen V. Murat lehine konferanslar vermek niyetindeydi.¹⁰ Ancak ilk günlerdeki haberlerden sonra Hayriye Hanım'ın daha çok Osmanlı'da kadınların durumuyla ve haremlerle ilgili konuşmalar yapacağı yazıldı.

Her hâlükârda Ali Nuri ile Hayriye artık birlikte ve illegaldir. Osmanlı Devleti yurtdışında bu çiftin faaliyetlerine, konuşmalarına, açıklamalarına, onların bir yerde tutunmalarına engel olmaya çalışmaktadır. Osmanlı Devleti gittikleri her yerde onları sıkıya tutmaya, engellemeye çalışacak, onlar da ülkeden ülkeye, şehirden şehre dolaşacaklardır.

Ali Nuri ve Hayriye Hanım aracılığıyla Avrupa'daki muhaliflerin nasıl takip edildiğini, nasıl baskı altında tutulduğunu somut bir örnek üzerinden görmek son derece ilginçtir –elbette Osmanlı Devleti'nin diplomatik örgütü ile istihbarat yapılanmasının ne kadar etkili ve titiz olduğunu görmek de son derece çarpıcıdır. 1900 yılına gelindiğinde bütün Avrupa gibi Osmanlı Devleti de bu konuda epey tecrübe sahibi olmuştur ve muhalifleri

6 "Turkish Princess is Coming to Visit the United States," *The San Francisco Call*, 28 Ekim 1901.

7 Insley, age, 1901a.

8 *Star*, 7 Eylül 1901.

9 *Evening Bulletin*, 31 Aralık 1901. Bu konuda V. Bölüm'e bakınız.

10 *The New York Times*, 25 Temmuz 1901; *Star*, 7 Eylül 1901.

yurtdışında dahi sarmalayan bu devlet aygıtı dönemin Osmanlı modernleşmesinin önemli bir veçhesidir. İçeride güçlü olan bir istihbarat, devletlerarasındaki işbirliği ve rekabetin çizdiği sınırlar içinde yurtdışında da etkili olmakta, diplomasi örgütüyle birlikte Avrupa'daki muhaliflerin faaliyetlerini takip etmekte ve sınırlamaktadır.

Ali Nuri ve Hayriye'nin Geldikleri Avrupa

Önceden belirtmek gerekir ki 19. yüzyılın sonlarından itibaren muhaliflere karşı devletler arasındaki dayanışma gittikçe artmakta, Avrupa'daki her kesimden ve her ülkeden muhalifin hayatı gittikçe zorlaşmaktadır. Mültecilerin iki cenneti olan İngiltere ve İsviçre dahi tutum değiştirmektedir. İlk vardıkları yer olan Atina'da Yunan yetkililer kendilerine başvuran Osmanlı yetkililerine resmi olarak bir şey yapamayacaklarını söylemişler ama gayrıresmi olarak yardımda bulunmaya hazır olduklarını beyan etmişlerdi.¹¹ Belki de bu yüzden Ali Nuri ile Hayriye Atina'da çok durmamış, Londra'ya geçmişlerdir. Ekim 1901 tarihli bir diplomatik raporda Ali Nuri'nin Londra'da "fesat" çıkartmasının engellendiği ve bu yüzden Hayriye Hanım ve iki çocuğuyla birlikte Londra'yı terk etmek zorunda kaldığı görülmektedir.¹² Tam da bu döneme denk düştüğünden bu tarihlerde yaşanan ve sürgünlerin yaşamını zorlaştıran bazı olayları hatırlamak dönemin Avrupa'sında muhalif Osmanlıları çevreleyen atmosferi tanımlamak bakımından yararlı olacaktır.

Hayriye Hanım'ın kaçışından birkaç yıl önce, 1898 yılında, kısaca Sisi adıyla bilinen Avusturya İmparatoriçesi Elizabeth bir suikasta kurban gitmiş ve bu suikast muhaliflere karşı devletler arasında bir dayanışma ağı kurmak üzere girişimlerde bulunmayı tahrik etmişti. Aslında bu suikast, çok sayıda bombalama ve peş peşe yaşanan suikastlar zincirinin sadece bir halkasıydı.¹³ Son

11 BOA, Y.MTV, 215/37, 21 Haziran 1901.

12 BOA, Y.PRK.EŞA 39/15, 20 Ekim 1901.

13 Bu olayın öncesindeki on yılda çoğunlukla anarşistlerin başrolde olduğu çok sa-

yıllarda anarşistler adına yapılan saldırılarda hükümdarlar, bakan ve başbakanlar ya da hanedan mensupları hedef alınıyordu.¹⁴ Avusturya İmparatoriçesinin öldürülmesinden sonra katil İtalyan olduğu için İtalya, olayın gerçekleştiği ve sürgünlerin çok tercih ettiği bir yer olduğu için de İsviçre büyük bir baskı altına alınmış, sorumluluk üstlendiğini göstermek üzere toplantı çağrısını İtalya yapmış, İsviçre ise muhafazakâr devletlerle uyumlu davranmaya zorlanmıştı. Böylece alınacak tedbirleri görüşmek üzere Roma'da gizli bir konferans toplanmış, bu konferansa Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere 21 Avrupa ülkesi katılmıştı. Almanya, Avusturya, Rusya ve Osmanlı Devleti başta olmak üzere konferans sırasında dayanışma gösteren muhafazakâr devletler, aslen anarşistleri hedef alması planlanan bu konferansta alınacak olan önlemleri diğer bütün muhaliflerine de genişletmeye çalışmışlardı. Yani sorun anarşistlermiş gibi görünse de muhafazakâr devletler açısından çözümün sadece anarşistleri kapsaması şart değildi. Bütün Avrupa hükümetleri artık yeni kitle hareketleriyle birlikte yaşamak zorunda olduklarını fark ediyor, bu hareketlere karşı kendilerini tahkim etmeye çalışıyorlardı. Belçika 1886'da işçilerin grev ve isyan dalgasını askerle bastırmış, İtalya 1893'te Sicilyalı köylüleri, 1898'te ise Milanolu işçileri kurşuna dizmişti. Anarşistlere karşı alınacak uluslararası önlemler, sözgelimi Almanya açısından gittikçe gelişmekte olan sosyalist harekete darbe vurma olanağı sağlayacak, Osmanlı Devleti açısından ise Jöntürkle-

yıda saldırı gerçekleşmiş, çok sayıda yönetici ya da hanedan mensubu öldürülmüştü. Teorik temelleri 1880'lerde atılan "Eylemle Propaganda" [*propaganda by deed*] uzun süre bir uygulama alanı bulamamışken anarşist örgütlerle nasıl bir ilişkileri olduğu bilinmeyen bir takım gençler 1890'larda "yaşasın anarşi" diye bağırarak eylemlere girişmişlerdi. 90'lar boyunca Avrupa'da 60'tan fazla kişi ölmüş, 200'den fazla kişi yaralanmıştı. 1892 ile 1894 tarihleri arasında sadece Paris'te 11 bombalama eylemi gerçekleşmişti. I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönem ele alındığında bu saldırılarda ölenlerin sayısı (Rusya hariç) 150'ye, yaralıların sayısı ise 470'e çıkıyordu. Bu rakamlar dehşet verici sayılmazdı ama bombalamaların kurbanları öngörüleliyordu, suikastlar ise sarsıcı ve dehşete düşürücüyüdü. Bu nedenle daha önce benzeri görülmemiş olan bu saldırılar büyük bir korku saçmıştı. Bkz. Baktıaya, age, 2007, s. 53-55.

14 "1894'te Fransa'da Başbakan Sadi Carnot bıçaklanarak öldürülmüş, 1897'de İspanya Başbakanı Antonio Canovas tabancayla vurulmuş ve aynı yıl İtalya kralı ciddi bir saldırıya maruz kalmıştı. 1898'de çok popüler bir şahsiyet olan Avusturya İmparatoriçesinin öldürülmesi belki de en çok tepki çeken suikasttı. 1898 sonrasında da sansasyonel suikastların devam ettiği görülmektedir: daha önce birkaç suikast girişiminden kurtulmuş olan İtalyan Kralı Humbert 1900'de, ABD Başkanı Mc Kinley 1901'de anarşist suikastlar sonucu öldürüldü." Age, s.54.

ri ve Ermeni milliyetçileri baskı altına almaya yarayacaktı.¹⁵ Bu sıralarda Osmanlı-Yunanistan (1897) savaşı Osmanlı Devleti'nin galibiyetiyle sonuçlanmış ama sonrasında yapılan barış görüşmelerinde Osmanlı Devleti diplomatik olarak ne kadar yalıtılmış olduğunu görmüştü. Birkaç yıl kadar önce birkaç farklı olayda on binlerce Ermeni'nin katledilmesi nedeniyle Abdülhamit'in adı "Kızıl Sultan"a çıkmış, en yakın dost Almanya bile Osmanlı Devleti'nin yanında görünmeye çekinmiştir.¹⁶ Böylesi bir yalıtılmışlık ortamında güvenlik konusundaki bu işbirliği girişimi Osmanlı Devleti için her açıdan yararlıydı ve sonraları daha ileri düzeyde bir dayanışmanın önünü açabilirdi; bu tür bir konferansa katılmak ayrıca devletin diplomatik yalnızlığını bir miktar aşındırmaya yarayacaktı.¹⁷

Özetle, yüzyılın sonunda devletler arasındaki işbirliğinde artık yeni bir döneme girilmektedir. Avrupa'daki muhaliflerin işi artık çok daha zordur. İnsanların yüz hatlarının ölçülerek rakamlarla ifade edildiği antropometri, Bertillion gibi isimlerle "parmak izi öncesi teknolojileri" denebilecek teşhis ve takip teknolojileri gelişmekte, telgrafla eşkâl bildirme mümkün hale gelmektedir. Fotoğraf kullanımı gittikçe yaygınlaşmakta, devletler suçlu ya da şüpheliler için resimli kataloglar düzenlemekte, birbirleriyle tecrübelerini ve teknolojilerini paylaşmaktadır. Avrupa'nın farklı devletleri polis ve istihbarat örgütleri arasında bilgi akışını sağlayacak düzenli ve kurumsal kanallar açmakta, yasalarını ve idari uygulamalarını birbirleriyle uyumlulaştırmaktadır; egemen bir devlet olan Osmanlı Devleti de çok hevesli bir taraf olarak bütün bu süreç içinde etkin bir şekilde yer almaktadır.¹⁸

15 Age, s. 65.

16 Georgeon, age, 2006, s.356.

17 Roma Konferansı'ndan bağlayıcı kararlar çıkmamıştı. Ancak sonraki gelişmelerden devletler arasında muhaliflere karşı işbirliğinin yine de arttığı, bağlayıcı kararlar olmasa da dayanışmada bulunmaya gönüllü olan devletlerin hızla işbirliğine gittiği, kimi devletlerin muhaliflerin ülkeden ülkeye hareketlerini birbirlerine telgrafla bildirdiği anlaşılmaktadır. Bu iletişim ağının içinde Osmanlı Devleti de yer almıştır. Bkz. Baktaya, age, 2007, s.73.

18 Nitekim bu konferans sonradan Interpol'ün kökeni olarak değerlendirilecektir. Bkz. Richard Bach Jensen, "The International Anti-Anarchist Conference of 1898 and the Origins of Interpol," *Journal of Contemporary History*, Cilt 1, Sayı 2, Nisan, 1981, ss.323-347. Avrupa'nın polis teşkilatları bu tarihten itibaren daha sık bir araya gelecek, işbirliği yapacak, birkaç yıl içinde Roma konferansına benzer başka konferanslar

İstanbul'dan kaçan bir Osmanlı kadını çevreleyen güvenlik atmosferini tarif etmeye çalışırken, muhalifleri baskı altına almak üzere devletler arasında dayanışma oluşturmayı amaçlayan sürece ve bu süreçte önemli bir nokta olan bu uluslararası konferansa burada kısaca değinilmiş olmasının ironi içeren bir yanı da vardır: Konferansta delege olarak Osmanlı Devleti'ni temsil eden Nuri Paşa'nın iki kızı da birkaç yıl sonra İstanbul'dan gizlice kaçacak, Avrupa gazeteleri yine "haremden kaçanlar"a dair haberlerle dolacaktır.¹⁹

Diğer devletlerle işbirliğinin yanında, Osmanlı Devleti Avrupa'da geniş bir doğrudan istihbarat ağına da sahipti. Jöntürklerin biyografilerinden, muhalif hareketlerin Avrupa kollarının tarihinden az çok bilinen bu istihbarat ağı, bizzat Hayriye Hanım tarafından da gazetelere anlatılmıştır. *Los Angeles Times*'ta yayınlanan bir yazıda Hayriye Hanım Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki istihbarat örgütlenmesini anlatmaya, Abdülhamit'in kendisinin doğuştan bir muhbir olduğunu söyleyerek başlamaktaydı: Hayriye Hanım'a kalırsa Abdülhamit bu özelliğini entrikalarıyla meşhur annesinden almıştı çünkü daha çocuk yaşta annesi tarafından duyduklarını aktarması için kullanılmıştı. Yazının alt başlığı "Argos²⁰ Gözlü Abdül" idi. Bu yazıda Hayriye Hanım bazı üst düzey ya da yüksek rütbeli ajanların ismini de verir –ki bunların arasında daha önce kendilerini ihbar etmiş olan Feridun Bey de vardır. Kimi zaman hafiyelerin maaşlarını söylemeye varan ayrıntılarla konuşan Hayriye Hanım, dediğine göre, zaten hafiyelerin kimini şahsen tanımaktadır ve kocasının görevi nedeniyle hafiye ağına dair güvenilir bilgi sahibidir. Hayriye Hanım'ın aktardığına göre, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın her ülkesinde hafiyeleri vardı ve bunlar sürekli dolaşmaktaydı. Amerika'nın büyük şehirlerinde olduğu gibi Hindistan'da, hatta

da toplanacak ve devletler arasında suçluların teslim ve iadesi başta olmak üzere pek çok konuda ikili anlaşmalar yapılacaktır. Bkz. Baktıaya, age, 2007.

19 Nuri Paşa'nın kızları Zennur ile Nuriye'nin kaçışları iyi belgelenmiş, 2014'te Türkçe olarak yayınlanmıştır. Bkz. Alain Quella-Villéger, *Haremden Kaçanlar: İstanbul'da Bir Devlet Meselesi ve Feminizm*, çev: Aysel Bora, YKY, İstanbul, s.2014.

20 Argos: Yunan mitolojisinde her şeyi gören yüz gözlü dev.

Ümit Burnu'nda bile Osmanlı hafiyeleri vardır ve aralarında çok sayıda yabancı da bulunmaktadır. Hayriye Hanım gazeteye sistemi şöyle özetliyordu:

Türk hafiyeleri herkesi ve her şeyi ihbar ederler. Sadece *legitimist*leri ve Jöntürkleri değil, ayrıca ve özellikle birbirlerini. Her bir Türk hafiyesi bir başka Türk hafiyesi tarafından izlenmektedir ve tabii ki bunların da hepsi başhafiye, yani Abdülhamit tarafından izlenmektedir.²¹

Hayriye Hanım'ın anlattıklarında ilginç olan onları çevreleyen atmosferde devletler arasındaki rekabetin ve işbirliğinin aynı anda görülmesini sağlayan bazı ipuçlarıdır. Muhalifler açısından hayati olan uluslararası dengeler hem muhaliflerin hem de Osmanlı Devleti'nin manevra alanını belirlemektedir. Hayriye Hanım'a göre Fransa, Osmanlı Devleti'nin Fransa'daki istihbarat örgütlenmesini çok iyi biliyordu ve bunu Osmanlı Devleti aleyhinde bir koz olarak kullanıyordu. İstedığı zaman bu örgütlenmeyi dağıtabilirdi. Nitekim Hayriye Hanım'ın yazısının yayınlanmasının kısa bir süre öncesinde Osmanlı Devleti ile Fransa'nın ilişkileri son derece gergin iken Fransa bu kozu oynamış ve istihbaratın önde gelen isimlerinden Feridun Bey ile Sinapyan Efendi'yi sınır dışı etmişti. Ancak bu sadece bir gözdağıydı; Fransa Osmanlı Devleti'ne hafiye örgütünü bir anda kolayca çökterebileceğini göstermek istemişti, yoksa Paris'te halen ellinin üzerinde Osmanlı hafiyesi vardı ve bunlar Fransız hükümeti tarafından biliniyordu. Dolayısıyla aslında Osmanlı hafiye sistemi Fransız hükümetinin işbirliği değilse bile göz yummasıyla ve izin vermesiyle çalışıyordu. Buna karşın Fransız hükümeti Paris'teki bütün Osmanlı istihbarat örgütünü çöktürüp sınır dışı etmenin kendi çıkarları açısından tehlikeli olacağını düşünürdü ve Osmanlı Devleti de Fransa'nın bunu düşünceğini bilirdi.²²

Devletlerarası rekabet ve işbirliği tüm muhaliflerin kimi zaman yüzleştiği, kimi zaman yararlandığı bir şeydir. Öyle görün-

21 "The Sultan's Spy System: A Woman's View from the Inside," *Los Angeles Times*, 20 Nisan 1902; Aynı yazı bir başka başlıkla başka bir gazetede daha yayınlanmıştır Bkz. "Argus-eyed Sultan Abdül Hamid II of Turkey is the Head of The Greatest System of Spies in the World," *The Saint Globe*, 17 Ağustos 1902.

22 Agy.

yor ki herhangi bir uluslararası olayda ikamet ettikleri devletin Osmanlı'yla aynı çıkar cephesinde bulunması, Osmanlı'dan bir imtiyaz koparmaya çalışıyor olması ya da buna benzer durumlarda muhaliflerin manevra kabiliyeti daha az olmaktadır; buna karşın Osmanlı Devleti'nin bulundukları ülkeyle kriz yaşadığı anlarda işleri daha kolaydır; diğer her durumda ise muhalifler hepsi el altında tutulan, vakti gelince ileri sürülebilecek kozlardır. Yurtdışındaki muhaliflerin şansına, Osmanlı Devleti söz konusu olduğunda gerginlik ve kriz ender ortaya çıkan bir durum değildir. Sözelimi Hayriye Hanım'ın kaçışını takip eden dönemde Fransa, Rusya ve Amerika'yla çatışma tehlikesini de içeren gergin dönemler yaşanmış, bu krizlere ek olarak çok sayıda ülkenin müdahil olduğu Makedonya sorunu hep canlı kalmıştır. Gel gelelim Hayriye Hanım'la Ali Nuri çiftinin çok etkin olduğu İskandinavya ülkeleri, Osmanlı Devleti'yle sorunları az olan ülkelerdir.

Ali Nuri'yi Unutturmak, Hayriye'yi Susturmak

Osmanlı Devleti başlarda özellikle Hayriye Hanım'ın peşine düşmüş değildi; sonradan Hayriye Hanım'ın yaptığı konuşmalar da önem kazanacak, Osmanlı Devleti'nin diğer devletler nezdinde resmi/gayrı resmi girişimlerde bulunmasına sebep olacaktı. Çünkü Hayriye Hanım II. Abdülhamit'in haremiyle ilgili konuşuyordu ve bu, çok nazik bir noktaydı. Ancak Ali Nuri kesinlikle en baştan susturulması gereken biriydi

Ali Nuri Osmanlı hükümetiyle ipleri kopardığı andan itibaren Avrupa'daki Jöntürklerle ve diğer muhaliflerle görüşmekteydi.²³ Artık çeşitli konulardaki demeçleri, Osmanlı Devleti'nin dahil olduğu gündemdeki olaylara dair olarak beyan ettiği görüşleri ve siyasi yorumları Avrupa'nın çeşitli gazetelerinde görülmektedir. Ali Nuri ayrıca Amerika'da da sık sık gazetelerde boy göstermektedir. Amerika'nın büyük gazetelerinin Londra muhabirleri Avrupa'yla ilgili olarak kendi gazetelerini beslemekte, Ali Nuri'nin yorumlarını Amerika Birleşik Devletleri'ne de ulaştırmaktadır. Sonuçta Ali Nuri azledilmiş bir diplomat olarak

²³ BOA, Y.PRK.AZJ 43/87, 8 Nisan 1902.

Osmanlı Devleti'ne dair güvenilir haberlerin alınabileceği kolay ulaşılabilir bir kaynak niteliğindedir, okuyucular üzerinde “güvenilirliğinden şüphe duyulmayacak uzman kaynak” izlenimi bırakmak için son derece uygun bir profili vardır.

Bu sıralarda Amerika'da uzun zamandır, Osmanlı Devleti'yle ilgili olan gündemde, Ermenilere yönelik saldırılar vardır. Bir gazetede Ali Nuri'nin, Ermenilerin Kürtler tarafından katledilmesinin henüz yeni başlayan bir süreç olduğunu ve aslında sistemli bir imhanın bir parçası olduğunu iddia eden bir yorumu yayınlandı. Ali Nuri'ye göre öldürülen Ermenilerin sayısı Avrupa'dan yükselecek protesto seslerine ve Sultan'a yapılacak baskıya bağlı olacaktı. Aynı korkunç olaylar yıldan yıla tekrar ederek hepsi öldürülene kadar sürecekti.²⁴ Ali Nuri *Daily Mail* gazetesinde bunları yazmış, *New York Tribune* ve *New York Times* gibi gazeteler onun yazısından alıntılarla haber yapmışlardı.²⁵ Birkaç yıl sonra Ali Nuri aynı iddiayı bu sefer bir Alman gazetesinde tekrar edecektir. *Volke Zeitung*'ta Ali Nuri'den alıntılarla yayınlanan yazıda Abdülhamit'in Osmanlı ülkesinde Ermenilerin varlığını tamamen ortadan kaldıracak son ve nihai bir katliam planladığı, padişahın hayatı boyunca bunu büyük bir hırsla istediği iddia edilecektir.²⁶

Bütün bunlar yaşanırken Ali Nuri gıyabında yargılanmış ve hüküm giymiştir.²⁷ Anlaşıldığına göre bu süre içinde azledildiği ve müebbeten kalebentliğe mahkûm edildiği halde bir süre diplomatik unvanını kullanmaya devam etmiş, resmi şehbenderlik mührünü, şehbenderlik evrakını ve diplomatların taşıdığı şifre anahtarını Osmanlı yetkililerine teslim etmemiş, bir de bu yüzden suçlanmıştı. Tuhaf bir şekilde bunlar Ali Nuri'nin sanki görevine devam ediyor gibi Rotterdam Şehbenderi sıfatıyla ve resmi şehbenderlik zarfıyla Osmanlı Devleti'nin Kopenhag Başşehbenderliği'ne bir gazete göndermesiyle ortaya çıkmıştı.²⁸ Böyle davranmasına olanak veren şey belki de kendisine tebligat yapılamamış olmasıydı. Ancak azledildiğini ve hüküm giydiği-

24 *Daily Mail*'den aktaran *New York Tribune*, 30 Ağustos 1901.

25 *New York Times*, 30 Ağustos 1901; çok sayıda küçük gazete de bunu haber yapmıştı. Bkz. *The Bourbon News*, 3 Eylül 1901; *The McCook Tribune*, 6 Eylül 1901.

26 Aktaran *Alexandria Gazette and Virginia*, 1 Haziran 1904.

27 Ali Nuri cinayetle itham edilmişti. Bkz. *BOA, Y.MTV* 214/184, 13 Mayıs 1901.

28 *BOA, Y.PRK.HR*, 31/76, 20 Kasım 1901; *BOA, Y.PRK.HR* 31/93/28 Mart 1902.

ni bilmiyor gibi davranmaktan ne beklediği çok belli değildir. Osmanlı Devleti'ne bunları kullanarak çok zarar verebileceğini göstermeye çalışıyor olması muhtemeldir. Bir diğer ihtimal –bu sırada Ali Nuri Paris'teki elçi Münir Bey'in kendisine karşı entrika çevirdiğini iddia etmektedir– Bâbü'lî'nin kendisiyle doğrudan irtibat kurma ihtimalini canlı tutmak istemesidir, şifre anahtarını elinde tutması bu açıdan makuldür. Her hâlükârda Osmanlı yetkilileri bu tebligatı yapmak ve elindeki şifre anahtarıyla mührü ve resmi evrakları geri almak zorundadır. Şimdi Ali Nuri'nin arkasından bir “tebligat planı” üzerinde düşünülecektir.

Osmanlı yetkililerinin aldığı istihbarata göre 1902 Mart'ında İsveç'te bulunan Ali Nuri buradan ayrılarak Danimarka'da ikamet etmeyi planlamaktaydı. Kopenhag'taki başkonsolos bu doğru çıkarsa Ali Nuri Danimarka'ya geldiğinde ondan şifre anahtarını, resmi mührü ve evrakı alabileceğini umut ediyordu.²⁹ Şehirden şehre gezen Ali Nuri ise bu sırada boş durmuyordu. 1902'de Nasrettin Hoca'nın hikâye ve fıkralarını Stockholm ve Kopenhag'ta yayınlıyor,³⁰ böylece tarihte ilk defa Türkçeden İsveççeye bir kitap çevriliyordu.³¹

Yukarıda belirtildiği gibi Ali Nuri ile Hayriye Hanım'ın bulunduğu ülkeler doğal olarak Osmanlı Devleti ile karşılıklı çıkar ilişkileriyle bağlıydı ve karşılıklı olarak birbirlerinden bir takım jestler talep edebiliyorlardı. Osmanlı hariciye kadrosu Ali Nuri ile Hayriye'yi sıkıştırmak için bu bağlantılarını kullanıyor, diplomatlar gerektiğinde “gayri resmi” olarak adlandırdıkları çözümleri de deniyordu. Gayriresmi çözümler bir diplomatın becerisinin, bulunduğu ülkeye kök saldığıının bir işaretiydi ve bir diplomat bu tür gayriresmi ilişkileriyle bir sorunu çözdüğünde becerikliliğiyle gurur duyabilirdi. Ancak bu girişimler her zaman istenen sonucu vermeyebiliyordu. Osmanlı yetkililerini zor durumda bırakan şey Ali Nuri'nin hangi ülkenin tabiiyetinde olduğundan emin olamalarıydı. İsveç ve Norveç'in Dışişleri Bakanı Osmanlı'ya yardım

29 BOA, Y.PRK.HR, 31/93, 28 Mart 1902.

30 Nasreddin Khodjas upptåg och skämt. *Turkiska sägner från Timurlenks dagar*, Stockholm, Gernandt, 1902.

31 Elżbieta Świącicka, *Translation from Turkish in Sweden*, Transeuropéennes, Paris & Anna Lindh Foundation, Alexandria – 2011 (<http://www.transeuropeennes.eu/>)

etmeyi içtenlikle istediğini göstermiş, Ali Nuri'yi araştırmıştı. Dediğine göre Ali Nuri'nin İsveç vatandaşlığının devam edip etmediği kesin olarak bilinemiyordu, daha önce İsveç'in Osmanlı Devleti nezdindeki elçisiyle kendi tabiiyetiyle ilgili bir görüşme yaptığı, İsveç vatandaşlığından çıkmayı planladığı biliniyordu ancak yetkililer, onun bu konuda yaptığı resmi bir başvurusunu bulamamışlardı; dolayısıyla bir şey yapmaları çok zordu.³² İsveç vatandaşı ise sınır dışı etme olanağı da elbette olmayacaktı.

Stockholm'deki Osmanlı elçisinin değerlendirmesine göre Ali Nuri başka bir ülkenin vatandaşlığını almışsa gayriresmi yollar kullanılabilir, tutuklanacağı ve sınır edileceği söylenerek tehdit edilebilir ve her ne kadar yasal bir dayanağı olmasa da bu, kendisine adeta resmi bir işleyişmiş gibi gösterilebilirdi. Öte yandan dikkate alınması gereken bir şey daha vardı: Hâlihazırda İsveç hükümetinden bir ricada bulunup hükümet aracılığıyla onun aleyhine herhangi bir girişim yapılacak olsa, Ali Nuri bunu basına yansıtabilir ve iş büsbütün güçleşebilir, hiç istenmeyen bir şey gerçekleşir, Ali Nuri'nin şöhreti artabilirdi. Oysa Osmanlı Devleti Ali Nuri'yi popülerleştirmemeye kararlıydı, bu yüzden ona yöneltilecek hiçbir suçlama basın yoluyla yapılmayacak, bu konuda gazetelere bir şey söylenmeyecekti. Hariciye Nazırı ile Stockholm'deki Osmanlı elçisi fikir birliği içindeydi: Ali Nuri'nin adı ağza alınmayacaktı.³³

Bu sıralarda Ali Nuri Hayriye Hanım'la birlikte doğum yeri olan Malmö'de ikamet etmekteydi ve Osmanlı diplomatlarının aldığı istihbarata bakılırsa çift, ciddi bir sefalet çekmekteydi. Gerçekten de Ali Nuri kendisi için çok değerli olan, çok da zengin bir kütüphane oluşturduğu söylenen kitaplarını bu tarihlerde Malmö'de satışa çıkarmak zorunda kalmıştır.³⁴ İlginç bir şekilde bir belgede Ali Nuri ile Hayriye Hanım'a ayrıca Müslüman bir zenci cariyenin eşlik ettiği söylenmektedir.³⁵ Ancak başkaca bir belge ya da gazetede bu cariyeden söz edilmemektedir. Doğrusu bir cariyenin refakati söz konusu ise bu Osmanlı kadınlarının

32 BOA, Y.Mtv 227/79, 12 Mart 1902; BOA, Y.Mtv 227/79, 27 Mart 1902.

33 Agy.

34 Alpay, age, s. 71.

35 BOA Y.Mtv 230/65, 30 Nisan 1902.

sefil durumuyla ilgili konferanslar veren bir kadın açısından tuhaf bir durum oluşturacaktır.³⁶ Ali Nuri, Hayriye Hanım ve iki çocuğunun yer aldığı bir fotoğrafta kim olduğu bilinmeyen bir kadın daha görünmektedir ancak o da zenci değildir.³⁷

İkametgâh Malmö'de ise de Ali Nuri İsveç'teki varlığını riske atmıyor, Osmanlı aleyhindeki yayınlarını Danimarka'dan yapıyordu. İsveç'te hiçbir suç işlememiş, azledilmiş bir diplomat olarak bir sahtecilik de yapmamıştı. Bir otelde kalacağı sırada kayıt defterine kimliğini yazarken artık hakkı olmayan "Başşehbender" unvanını kullandığı öğrenilmişti ama Osmanlı yetkilileri her ne kadar tersini umut etmişlerse de bu, yasal olarak bir suç oluşturmuyordu. Ne yapılabileceği tartışılırken Stockholm'deki Osmanlı elçisi şöyle bir öneri getirmişti: Daha önce aldığı cezadan daha ağır bir ceza yeniden "tertîp" ettirilebilir, Kopenhag'ta yazılarını yayınlayan gazeteler gayriresmi bir girişimle bunu yapmaktan vazgeçirilebilir, bunun için Danimarka hükümetinden de ricada bulunulabilirdi.³⁸ Nitekim öyle yapılmış, Ali Nuri gıyabında yargılanarak son derece keyfi bir şekilde cinayetten hüküm giymiş, Osmanlı Devleti'nin Başşehbenderi Kopenhag'taki gazete bürolarını bizzat dolaşmış, Ali Nuri'nin Osmanlı memuru olmadığını, Osmanlı aleyhine yayınlar yapmasının kendine göre sebeplerini anlatmış, bunun karşılığında dolaştığı gazetelerden söz almıştı: bir daha Ali Nuri'den yazı gelirse kendisine haber vereceklerdi.³⁹

Bu arada Stockholm'deki Osmanlı elçisi İstanbul'a gönderdiği raporunun ekinde Ali Nuri'nin Kopenhag'ta yayınlattığı bir yazıyı da göndermişti. Kopenhag'ta basılan 16 Şubat 1902 tarihli *Hver 8. Dag* adlı dergide yayınlanan bu yazının içinde karikatür-

36 Yanlış bir istihbarat söz konusu olması muhtemeldir. Başka bir belge ya da gazette yer almadığından şüpheyle bakılması gereken ve büyük bir ihtimalle yanlış olan bir başka bilgi de Hayriye Hanım'ın görkemli bir törenle Ortodoksluğa geçtiğine dairdir. Bkz. *The Washington Post*, 4 Şubat 1913. Sonraki hayatına bakıldığında bu bilgi de kolayca yanlış istihbarat olarak bir yana bırakılabilir. Gazetelerde bu şekilde bir kez görünen sonradan tekrar etmeyen başka haberlere verilebilecek bir diğer örnek de Hayriye Hanım'ın önemli bir şair olduğuna dairdir. Dendiğine göre onun bu şair yönü konuşmasına ayrı bir lezzet katmaktadır. Bkz. *The Mount Barker Courier and Onkaparinga and Gumeracha Advertise*, 1 Mayıs 1903.

37 Alpay'ın makalesinde de yer alan bu fotoğrafta yazar üçüncü kadını çocuklarından biri olarak yanlış değerlendirmiştir. Bkz. Alpay, *age*, s.71.

38 BOA, Y.Mtv 227/79, 12 Mart 1902; BOA, Y.Mtv 227/79, 27 Mart 1902.

39 BOA, Y.MTV 230/172, 22 Mayıs 1902.

ler de vardı. Yazıda yer alan karikatürlerin birinde Abdülhamit, kesik kafaları bir elinden diğerine atarak gösteri yapan bir jonglör olarak çizilmişti. Bir diğer karikatürde Abdülhamit postayla gelen mektupların içini açıyor; bir diğerinde Japon geleneksel kıyafetlerini giymiş, karşısındaki bir Japon grubuna bir şeyler anlatıyor; bir karikatürde ise emperyalist devletleri temsil eden birkaç kişi rahatça sağabilsin diye Osmanlı Devleti'ni temsil eden bir ineği zapt etmeye çalışıyor, bu arada bir Osmanlı subayı ineği kuyruğundan çekerek oradan uzaklaştırmaya, kurtarmaya çalışıyordu. İlginç bir diğer karikatür ise haremi gösteriyor ve "Harem'in İçi" açıklamasını içeriyordu. Bu karikatürde Abdülhamit haremde Kayzer'in gönderdiği şarapla (şarabın etiketinde Kayzer ibaresi vardır) sarhoş bir vaziyette yere oturmuş, keyifle kadeh kaldırmış durumdadır. Karşısında yine şarap içen bir haremağası ile az ileride elinde şarap şişesiyle dolaşan ve içkisini yudumlayan (başı açık, dekolteli Avrupalı giysiler içinde) bir kadın vardır.⁴⁰ Karikatürün ana fikri Abdülhamit'in üzerine titrediği Müslüman imgesinin gerçeklikle bir ilişkisinin olmadığı, İslâmi yaşam tarzının sarayda hiç de geçerli olmadığıdır.

"Abdül Hamid I Karikatur" başlıklı bu yazı belli ki bir ön çalışmaydı zira 1903'te Ali Nuri aynı adla bir kitap yayınlayacaktır.⁴¹ Bu kitapta Ali Nuri kendisini müebbet hapse mahkûm eden Abdülhamit'le alay eder: "Ödeşmek için ben de onu ömür boyu, belki de ebediyen alay konum olmaya mahkum ettim. Bu cezanın gerçekleştirilmesi yolunda bir güvence olarak bu küçük kitabı da ona ithaf ediyorum." Ali Nuri önsözünde kitabı Türkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca olarak yayınlayacağını da söylüyor, kitabın ilerleyen sayfalarında gerçekten Abdülhamit'le sınır tanımadan alay ediyordu. Örneğin onun zehirlenme korkusuyla baş edebilmek için saraya sütanneler getirttiğini ve beslenmenin en güvenli yolu olarak onlardan süt emdiğini hem anlatıyor hem de "Resm-i Ta'am-ı Şahane" açıklamasını içeren bir karikatürle

40 "Abdül Hamid I Karikatur," *Hver 8 Dag*, No 2, 16 Şubat 1902, s. 318-319, aynı dosya içinde.

41 Kitabın künyesi şöyledir: Ali Nouri, *Abdül-Hamid i karikatur: interiörer från Yildiz-kiosk i ord och bild*, Ljus, 1903.

gösteriyordu.⁴² Öyle görünüyor ki Ali Nuri gazetelerde yayınlanan demeçleriyle muhalefet etmekten başka, mizah yoluyla alay ederek de intikam almaya kararlıydı.

1903'te *New York Times* Ali Nuri'den bir haber aktarırken onu "Yakın Doğu'da olup bitenlerle ilgili en iyi bilgi alan kişi olarak görülen Ali Nuri..." ibaresiyle tanıtıyordu. Bu haberde Ali Nuri Abdülhamit'in kendisini Rusya'ya sattığını ama aynı sıralarda Petersburg kabinesine bağlı ajanların Osmanlı vilayetlerinde Hıristiyan halkı sultana karşı kışkırtmakta olduğunu söylüyordu. Ali Nuri çok sayıda gazeteyi takip ediyor, bazı haberlere cevap veriyor, bu sırada doğrudan Abdülhamit'i hedef alan tespitlerde bulunuyordu:

Makalenin yazarının iyi niyetinden şüpheye düşmeden, Abdülhamit'i övmesi için bir sebep olmadığını ifade etmeliyim. Abdülhamit ne iyi bir Müslüman'dır ne de geleceğe dair amaçları olan bir politikacı. Kendisi sadece kendi varlığı için savaşıyor ve bunu kendisinin son anına kadar yapmaya devam edecek. Arkasında düşmanlarının insafına kalmış harap bir ülke bırakacak ve ülke eğer kurtulursa bu sadece Türk milletinin şüphesiz halen korumakta olduğu yaşama direnci sayesinde olacak. Ülke Abdülhamit'in yönetiminde kurtulmayacak, onun kötü yönetimine rağmen kurtulacak.⁴³

The New York Times gazetesi bu yazıyı Kopenhag muhabirinden aktarmıştı ancak Ali Nuri'nin Paris'le Kopenhag arasında mekik dokuduğunu, zamanının yarısını orada yarısını burada geçirdiğini de belirtmişti.⁴⁴

Ali Nuri, Hayriye Hanım ve "Beau Chérif"

1903'ün Ocak ayında Ali Nuri ile Hayriye Hanım Göteborg'tadır. Hayriye Hanım *Alliance Française*'te bir konuşma yapmış, Türk kadınının yaşamının "hiç de iç açıcı" olmayan yönlerinden söz etmiş, konferansta İstanbullu muhalif bir gazeteci olan Pierre

⁴² Alpay, age, , s.72.

⁴³ *The New York Times*, 4 Ocak 1903.

⁴⁴ Agy.

Anmeciyân çevirmenlik yapmıştır. Bu konferanstan söz eden gazeteler ilk defa bir Türk kadınının halka açık bir konferans verdiğini yazmışlardır.⁴⁵ Konferansla ilgili bilgiler kısıtlıdır ancak kısa bir süre sonra Stockholm’de vereceği konferansın nasıl geçtiği ve konferansa dair pek çok şey oradaki Osmanlı elçisi tarafından rapor edildiğinden daha iyi bilinmektedir. Stockholm’deki bu Osmanlı elçisi sıradan biri değil, tam tersine çok kurnaz ve ihtiraslı olduğu için İstanbul’dan uzak tutulmasında fayda görülerek İsveç’e gönderildiği tahmin edilen Şerif Paşa’dır. Yakışıklılığı nedeniyle diplomatik çevrelerde “Beau Chérif” (Güzel Şerif) olarak bilinmektedir.⁴⁶ İkna kabiliyeti yüksek, çok sayıda dili konuşan ve iş bilen biri olarak Ali Nuri, İsveç’te, kendi yurdunda, çok çetin bir rakiple karşı karşıya gelmiştir. Daha önce de Ali Nuri-Hayriye Hanım ikilisine yaklaşım konusunda Hariciye Nezareti’ne itidal tavsiye eden Şerif Paşa, Osmanlı Devleti’nin Ali Nuri ile Hayriye Hanım’a karşı izleyeceği stratejiyi belirleyen kişi olacaktır.

Stockholm’de 12 Şubat 1903’te Hayriye Hanım’ın vereceği konferans için “birinci sınıf” bir otel olan *Hotel Continental* ile anlaşma yapılmıştır. Konferansın öncesinde İsveç Dışişleri Bakanlığı Stockholm Emniyet Müdürü Hintze’yi Ali Nuri ve Hayriye Hanım’a dikkat edilmesi için uyarılmış, anlaşıldığına göre Hintze de Hayriye Hanım’la bir görüşme yapmıştır. Hintze, Hayriye Hanım’dan konuşmasında padişaha saldırmayacağına dair güvence istemiştir, aksi takdirde bir daha konuşma yapmasına izin verilmeyecektir.⁴⁷ Öte yandan *Hotel Continental*, inşasından beri böyle bir toplantıya ev sahipliği yapmış değildir ve “fennî olarak” böylesi bir toplantıya uygun olup olmadığı şüphelidir. Bu nedenle toplantı İsveçli yetkililer tarafından iptal edilir. Oysa

45 Bu konferansın haberi pek çok dildeki pek çok gazetede yayınlanmıştı. Haber “Bir Türk Prensesinin Konferansı,” “Dikkate Değer Bir Konferans,” “Türk Kadınının Köleliği” vb. başlıklar taşıyordu. Bkz. *Göteborg Aftonbladet*, 30 Ocak 1903; *The Daily Telegraph*, 30 Ocak 1903; *The Daily Chronicle*, 30 Ocak 1903; *Agrardagbladet*, 30 Ocak 1903; *Nationaltidende*, 30 Ocak 1903; *Dagbladet*, 30 Ocak 1903; *Dagens Nyheder*, 30 Ocak 1903.

46 Ali Birinci, “Şerif Paşa, Mehmed (1865-1951),” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39, s.1-2. Şerif Paşa ve eşi Emine Hanım ile ilgili Rohat Alakom’un çok sayıda yayınına bakılabilir. Örnek olarak bkz. Rohat Alakom, *Şerif Paşa: Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları (1865-1951)*, 3. Basım, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016.

47 Alpaly, age, s.72.

otelin “fennî” açıdan uygun bulunmayışının arkasında yine Osmanlı Hariciye Nezareti ile Bâbîâlî'ye böylece bir jest yapan İsveçli yetkililer vardır. Ancak olay İsveç basınında bir tartışmaya sebep olduğundan bu ülkenin basını ve kamuoyuyla ilgili tecrübeli olan Stockholm'deki Osmanlı sefiri Şerif Paşa, Hariciye Nezareti'yle görüşerek toplantının iptali yerine başka bir yerde yapılmak üzere sadece sonraki güne ertelenmesini sağlamıştır. Kendisine göre böylesi daha makuldür. Konferans böylece ertesi gün, “ikinci sınıf” denebilecek bir otelde, *Hotel Phoenix*'te yapılmak üzere ertelenmiştir.

Aynı günlerde Kristianstad'taki Osmanlı şehbenderi, Ali Nuri ile Hayriye'nin ayrıca bir başka şehirde *Alliance Française*'in himayesi altında ve ona ait bir salonda bir başka konferans verecekleri haberini Şerif Paşa'ya ulaştırmış, bunun üzerine Paşa, Fransa'nın Stockholm'deki elçisini telefonla aramış ve memnuniyetle yardım edileceği cevabını almıştır. Fransız elçi *Alliance Française*'in Uppsala ve Göteborg'ta da şubeleri olduğunu, oradaki Fransız konsoloslarına da talimat vereceğini söylemiştir; dediğine göre *Alliance Française* yetkilileri onları himaye etmekten ve salon vermekten men edilecektir. Hayriye Hanım ile Ali Nuri hakkında gizli olarak yoğun bir diplomatik faaliyet yürütülmektedir. Şerif Paşa ayrıca İsveç Dışişleri Bakanı Lagerheim yurtdışında olduğundan ona vekâlet eden Dışişleri Genel Sekreteri'ne de bir mektup yazmıştır.⁴⁸

Şerif Paşa *Hotel Phoenix*'te yapılacak konferansı takip etmek üzere birini görevlendirmiş, görevlendirdiği kişi tek başına dikkat çekmesin ve ona göz kulak olsun diye yanında da zabıtaban birinin gönderilmesini sağlamıştır. Sefirin bunu yaparken asıl endişesi Ali Nuri'nin Osmanlı elçiliği adına gönderilen şahsı teşhis edip bütün dinleyicilere teşhir etmesiydi. Ali Nuri bunu yaparak dikkatleri Osmanlı Sefareti üzerine toplayabilir ve kamuoyuna Osmanlı Devleti'nin baskısını göstermiş olurdu.

Konferans saati geldiğinde Hayriye Hanım Anmecıyan'ın kolunda salona gelmiş, –Osmanlı Sefirinin anlatımıyla– “sebk-ü rabttan âri” (ifadede tutarlılıktan yoksun) birkaç Türkçe cümle

48 BOA, A. }MKT.MHM 748/12, 12 Şubat 1903.

söylemiş, ardından sözü, kendisi adına konuşmak üzere çevirmenliğini yapan Anmecıyan'a bırakmıştır. Sefire göre konferans “gülünesi” bir konferanstır; gerçi Osmanlı hükümetinin aleyhine bir içeriği yoktur ama yine de Müslüman bir kadının yabancıardan oluşan bir topluluğun önünde, “milli ahlâkımız” hakkında edebe aykırı bir dille “Osmanlı kavmi”ni kötü bir şekilde tasvir etmesi teessüf edilecek bir şeydir. Neyse ki İsveç basını konferansa önemli bir yer vermemiş, sadece muhalif olarak bilinen *Stockholm Bladet* gazetesi konferanstan yola çıkarak hükümete bir eleştiri yöneltmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi sefir, olayın İsveç basınına her yansımaları çok önemli bulmaktadır zira İsveç'te hassas bir şekilde ele alınmayı gerektiren, son derece özgür bir basın vardır. Öyle ki kendisi kısa bir süre önce Fransa'nın o sıralarda çok gündemde olan anarşist yayınların yasaklanmasıyla ilgili olarak anlaşma imzalama isteğinin İsveç hükümeti tarafından, basın özgürlüğü gerekçe gösterilerek reddedildiğini gözlemiştir.

Osmanlı Devleti'nin *Alliance Française* ile ilgili olarak Fransız elçisini devreye sokmasının etkili olduğu görülmektedir. Aslen yirmi yıl kadar önce Louis Pasteur, Jules Verne, Ernest Renan, Ferdinand de Lesseps gibi dönemin tanınmış simalarının kurulmuş olan bu ünlü derneğin üç şubesi de hükümetlerinden gelen talimatlara uymuş, onları konuşma yapmaya çağırmayacaklarını ve yer sağlamayacaklarını söylemişlerdir. Ali Nuri-Hayriye Hanım ikilisinin Danimarka'da konferans vermelerinin de engellenmesi gerekmektedir ki Danimarka zaten İstanbul'da İsveç elçisi tarafından temsil edildiğinden bu konuyu onunla görüşmek yeterli olacaktır.⁴⁹

28 Şubat'ta Hayriye Hanım bu sefer “âvâm takımı”nın gittiği bir lokantada bir konferans vermiştir. Bu konuşmasını ise İsveçli bir kadın okumuş, ardından Anmecıyan İskandinavya'yla ilgili bir konuşma yapmıştır. Dinleyici sayısı bu sefer daha azdır. Osmanlı sefaretinin dediğine bakılırsa en muhalif olan gazetelerde bile ancak çok küçük bir haber yer alabilmiş, muhafazakâr bir

49 BOA, A. }MKT.MHM 748/12, 14 Şubat 1903. Yukarıda her ne kadar Osmanlı belgelerindeki daha yaygın kullanımla uyumlu olarak daha çok İsveç'ten söz edilse de bu tarihlerde İsveç ve Norveç birleşik bir krallıktır; dolayısıyla Danimarka'yı da temsil eden İstanbul'daki “İsveç” elçisi aslında bütün İskandinavya'yı temsil etmektedir.

gazete ise açıkça, ikilinin amacının şahsi çıkar elde etmek olduğunu yazmıştır. Hayriye Hanım'la ilgili görüşmek üzere bir muhabirini Osmanlı sefaretine göndermek isteyen *Dagens Nyheter* gazetesine sefir, bunun bu denli zahmete değecek bir haber olmadığını söylemiştir. Gazete yetkililerine dediğine göre *Dagens Nyheter* gibi bir gazetenin daha önemli meselelere zaman ayırması daha doğru olacaktır, zira İsveçliler bu gibi “müfsidatkârâne” [fesat amaçlı -y.n.] hareketlere inanacak kadar safdil değildir. Şerif Paşa gazeteyle röportaj yapmayı reddederken Ali Nuri'nin bir hamlesini savuşturduğundan emindir. Çünkü aldığı istihbarat şunu göstermektedir: konferanstan birkaç gün sonra Ali Nuri, Osmanlı sefaretinin kendisine önem vermemesi üzerine adı geçen bu gazeteyi kullanarak sefareti tahrik etmeye karar vermiş, ama görüşme gerçekleşmeyince planı suya düşmüştür.⁵⁰

Ali Nuri ile Hayriye Hanım'a İsveç'te nasıl muamele etmek gerekir? Onların sınırdışı edilmesi için çabalamak doğru mudur? Şerif Paşa'ya göre bu kesinlikle çok yanlış bir adım olacaktır. Ali Nuri ve yasal olarak ona tabi olan Hayriye Hanım kendi aslı memleketlerindedir ve bir İsveçli için İsveç hükümetinden böylesi bir talepte bulunup da reddedilmek hiç hoş olmayacaktır. İsveç vatandaşı olmayan Anmeciyân hakkında dahi bir girişimde bulunmak, onun sınırdışı edilmesini istemek gereksizdir; “Adı geçen Ermeni” zaten Osmanlı Devleti'nin kendisine önem vermediğini görünce bir süre sonra kendi kendine “defolacak”tır. Osmanlı Devleti bir girişimde bulunacak olursa, Anmeciyân, yasa ve düzenlemeleri itibarıyla dünyanın en serbest ülkesi olan İsveç'te mazlum ve mağdur durumuna düşecek ve korunacaktır. Sefirin önerdiği stratejinin bir yönü ilgisizlik görüntüsüdür. Şerif Paşa, Bâbîâlî kendisini dinlemeyip bu üçlünün sınır dışı edilmesi için çalışılması konusundaki talimatında direnirse bunun ortaya çıkacağı zararlardan dolayı hiçbir sorumluluk kabul etmeyeceğini söyleyerek bu stratejide ısrar etmekte, hatta adeta Bâbîâlî'yi tehdit etmektedir.⁵¹

50 BOA, A. }MKT.MHM 748/12, 28 Şubat 1903. Burada Şerif Paşa'nın ne kadar zorlu işler başardığını göstermek üzere Ali Nuri'nin kurnazlığını ve manevralarını abartarak aktardığını göz önünde bulundurmak gerekir.

51 BOA, A. }MKT.MHM 748/12, 28 Şubat 1903.

Öte yandan Şerif Paşa'nın hesabına göre Hayriye Hanım'ın konferanslarına olan ilginin tamamen ortadan kalkması gerekli değildir, azalması bile yeterlidir. Zira Ali Nuri ve Hayriye Hanım bu konferanslarla son kurşunlarını kullanmakta, konferans için tuttukları salonlara kira vererek kısıtlı sermayelerini harcamaktadır. Sefirin gözlemlerine göre *Hotel Phoenix*'teki konferansa yüz kadar kişi katılmıştır ancak bunların büyük bir kısmı ücretsiz olarak davet edilmiş olan basın mensupları olduğundan bu konferans ancak salonun kirasını karşılayacak kadar bir hasılat yapmış olmalıdır. Sonraki konferansta ise zarar ettikleri kesindir. Paraları bitmek üzeredir.

Şerif Paşa kısa bir süre sonra Ali Nuri-Hayriye Hanım çiftine karşı izlediği stratejinin başarılı olduğunu rapor edecektir. Kristi-anya, Göteborg, Uppsala, Londra, Berlin ve Paris'te konferanslar vermeyi planlayan grup, gördükleri ilgisizlik karşısında programlarından vazgeçerek Malmö'ye doğru yola çıkmıştır. Ali Nuri'nin etrafındakilerle arası bozulmuş, Anmecıyan onlardan ayrılarak Paris'e dönmüştür. Stockholm'deki Osmanlı sefirini tahrik edip vereceği tepkiden yararlanarak kamuoyunun ilgisini çekme stratejisi iflas etmiştir. Şerif Paşa zaferinden dolayı son derece gururludur: Ali Nuri kendisinin çabuk parlayan, şiddetli olarak bilinen karakterinden yararlanmayı düşünerek onu tahrik etmeye çalışmış ancak o yine de sakin ve soğukkanlı davranmayı başarmıştır. Çünkü Osmanlı sefirine göre, Ali Nuri, kendisinin beş senedir görevli olduğu bu “buz ve kar ikliminde” ne kadar değiştiğini, ne kadar sakinleştiğini hesaba katmamıştır. Ali Nuri artık kendi yaşamını sürdürecektir paradan bile yoksundur. Bundan sonra izlenecek en doğru yol Ali Nuri'yi “her açıdan hak ettiği bu şimdiki sefalet halinin içinde bırakmak, hiç aldırmamak”tır. Şerif Paşa ustaca siyasetini anlatırken bütün bu süreç içinde Ali Nuri ile Hayriye Hanım'ın karşılıklarına çıkan aksiliklerin gerisinde Osmanlı Sefareti'nin olduğunu hiç hissetmediklerini de belirtmektedir.⁵² Stockholm'de Osmanlı diplomasisi Ali Nuri ve Hayriye Hanım karşısında başarılı olmuş görünmektedir.

52 BOA, A. } MKT.MHM 748/12, 7 Mart 1903.

Dostlar, Hafiyeler, Polisler

Osmanlı Devleti Ali Nuri ile Hayriye Hanım üzerindeki baskılarını başka yollardan da sürdürmektedir. Dost bildikleri insanlar ajan çıkmakta ya da onlara dair istihbarat vermeye zorlanmaktadır. Örneğin Ali Nuri-Hayriye Hanım çifti, Viyana'da bulundukları sırada oradaki Osmanlı elçiliğinde Ticaret Ataşesi olan Bundi Bey'i (Leonel Bundi) ziyaret ederler. Ali Nuri ile Bundi Bey çok uzun yıllardan beri -İstanbul'dan- tanışmaktadır. Sonradan yazdıklarına bakılırsa Bundi Bey Ali Nuri'nin Viyana'ya geldiğini zaten gazetelerden okumuştur. Ali Nuri'yi dostça kabul eder, görüşürler. Bundi Bey Ali Nuri'nin gitmesine izin vermez; yemek yiyecek kadar bir zaman vardır ve kendisi de zaten Ali Nuri'yle biraz daha özel konuşabileceği bir fırsat aramaktadır. Bundi Bey eski arkadaşı Ali Nuri ile sohbet ederken öbür tarafta Bundi Bey'in eşi de Hayriye Hanım'la sohbet etmektedir.

Bundi Bey Ali Nuri'ye şu an ki "maîşet tarzı" ile ilgili dostça bir takım uyarılarda bulunur. Ali Nuri'nin ziyaretini onun bir aracı bulma çabası olarak yorumlamıştır. Kendisine göre Ali Nuri hükümetle arasını düzeltecek bir kişi bulmak istemektedir. Bundi Bey bunun için Ali Nuri'ye Viyana'daki Osmanlı sefaretiyle görüşmesini tavsiye eder. Ancak bu, Ali Nuri için kabul edilebilir bir şey değildir. Ya Bundi Bey Ali Nuri'nin ziyaret amacını yorumlarken yanılmaktadır ve Ali Nuri gerçekten sadece eski bir dostunu ziyaret ettiğini düşünmektedir ya da Ali Nuri, Bundi Bey'in tahmin ettiği gibi bir aracı arıyor olsa bile doğru yolun bu olmadığını, sefaretle görüşmekten bir sonuç çıkmayacağını düşünmüş olmalıdır. Ali Nuri, tam tersine (*Karikatürat* ["mizah-emir resimler"]) adıyla Almanca olarak bir kitap basıp yayınlamayı düşündüğünü söyler. Sözünü ettiği kitabın hâlihazırda Kopenhag'ta yayınladığı kitabın bir çevirisi olması mümkündür. Kitabın müsveddesi yanındadır, bunu Bundi Bey'e de gösterir. Ali Nuri bunu "mecbur kaldığı için" (saika-i zaruretle) yaptığını söyler. Bu ilginçtir, Ali Nuri'nin ne kastettiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Yine eski bir dostuna şu an neyle uğraştığını anlatan samimi bir dost olabileceği gibi, Osmanlı yetkililerine yine, eğer isterse onların canını daha da çok sıkacak işler yapabileceğini

göstererek pazarlık şansını artırmaya çalışıyor da olabilir. Ali Nuri, Bundi Bey'e Viyana'dan sonra Zagrep ve Prag başta olmak üzere başka şehirlere gideceğini ve sürekli göç halinde olduklarını, gittikleri yerlerde Hayriye Hanım'ın konuşma yapmaya devam edeceğini söyler.⁵³

Bu görüşmeyi bu kadar ayrıntılı olarak bilmemizin sebebi Bundi Bey'in her ayrıntıyı Hariciye Nezareti'ne bildirmiş olmasıdır. Kendisi Ali Nuri'nin yaptıklarının ve yapmakta olduklarının "bize muzır" olduğunu düşünmüş, kendi ifadesiyle "Velinimet-i bi-minnetimiz Padişahımız Efendimiz Hazretlerinin bendegân-ı sadakat nişânından bulunmaklığı (...) hasebiyle," misafirleri gittikten sonra bir ihbar mektubu kaleme almıştır.⁵⁴

Özetle Bundi Bey onları ihbar etmiş görünmektedir. Ancak yine de Bundi Bey'le ilgili acele karar vermemek gerekir. II. Abdülhamit döneminde kimin ajan kimin sadık bir dost olduğu şüphelidir ve bazen her ikisi de doğrudur. Nitekim Bundi Bey'in ihbar mektubunun yer aldığı dosyada Osmanlı elçisi tarafından gönderilmiş olan bir belge, bir başka senaryonun daha mümkün olduğunu göstermektedir. Çok büyük ihtimalle Bundi Bey'in Ali Nuri-Hayriye Hanım çiftini evlerine davet ettiği ortaya çıkmış, bunun sonucunda kendisi de makamını kaybedeceğinden ve belki sürgüne gönderileceğinden ya da hapse gireceğinden korkmuş, başına geleceklerden kaçınmanın tek çaresi olduğunu düşünerek bir ihbar mektubu kaleme almıştır. Zira kendisinin Osmanlı yetkililerine yönelik anlatısında inandırıcı olmayan noktalar vardır. Bir aracı arayan Ali Nuri'ye sefarete başvurmasını önermek hiçbir şey söylememeye eşdeğerdir ve son derece anlamsız durmaktadır. Söz konusu belgelere bakıldığında Bundi Bey'in korkuyla ve mecburiyetten bu mektubu kaleme almış olması ihtimalini düşünmek daha makuldür. Çünkü öyle görünüyor ki Viyana'daki Osmanlı sefareti de Bundi Bey'e güvenmemektedir:

Bundi Bey bende şaşkınlık yaratmadı. Çünkü nasıl birisi olduğunu daha önce raporlamış ve tasvir etmiş olduğum bu şahıstan

53 Hariciye Nezareti'ne 27 Şubat 1904 tarihiyle Viyana Sefareti Ticaret Ataşesi Bundi Bey Tarafından İrsal Olunan 13 Numaralı Tahriratın Tercümesi, Bab-ı Ali Tercüme Odası, BOA, YA.Hus, 487/97 içinde.

54 Agy.

her şeyi beklerim. Bu konuda kesin bilgilere sahip olabilmek için Bundi Bey'i yanıma çağırdım ve durumu kendisine açık açık anlattım. Kendisi uzun yıllardan beridir tanıdığı Ali Nuri'nin yapacağı bir başvuruda aracılık etmesi için yanında eşiyile birlikte kendisine geldiğini, o durumda kendilerini davetten başka bir şey yapmanın mümkün olmadığını arsızca ve hayasızca itiraf etmiştir. Sözü geçen bu kişileri kabul etmek zaten çok ağır bir sorumluluktur, bunun yanında hakikat Bundi Bey'in söylediği gibi değildir. Benim kendi istihbarat-ı acizaneme göre Ali Nuri ile eşi Bundi Bey'in daveti üzerine onun yanına gitmişlerdir. Bence artık Bundi Bey'le bağları koparmanın zamanı gelmiştir. Bundi Bey'in işgal etmekte olduğu Viyana Ticaret Ataşeliği ve Fahri Şehbenderliği memuriyetini lağvetmek gereğine dikkatinizi çekerim (İmza: Viyana Sefareti)."⁵⁵

Yukarıda belirtildiği gibi görüşme sırasında Ali Nuri ile Bundi Bey sohbet ederlerken Hayriye Hanım da Bundi Bey'in eşiyile sohbet etmektedir. Kadınlar arasındaki bu sohbet aracılığıyla Ali Nuri-Hayriye Hanım çiftinin yaşadığı bir trajediden haberdar olmaktadır. Hayriye Hanım'ın küçük kızı yakınlarda ölmüştür ve o üzüntüyle Bundi Bey'in eşine iç dökmektedir: "Diyar-ı ecnebiye"de ölen çocuğun halen İslamî cenaze töreni yapılamamıştır, Hayriye Hanım çok üzgündür.⁵⁶

Yukarıdaki bilgilerin derlendiği, Osmanlı arşivindeki bu dosya, Ali Nuri ile Hayriye'nin nasıl bir çevre içinde olduklarını göstermektedir. Bundi Bey, belki de bir dosttur, belki de onları ihbar eden bir muhbir, belki de ihbar edileceği korkusuyla ihbar eden bir dost. Osmanlı sefiri ise kesinlikle onlardan yana değildir; ya Bundi Bey'i suçüstü yakalamış bir memurdur ya da Bundi Bey'in saraya sadakatine güvense bile şu veya bu sebeple ondan kurtulmayı daha önceden kafasına koymuş ve şimdi uygun bir fırsat bularak iftira atmış biridir. Ayrıca gittikleri her yerde hem Osmanlı hafiyeleri hem de yabancı polis onları gözlemektedir.

55 BOA, YA.Hus, 487/97 içinde 62 Numaralı Tahrirat, 5 Mart 1904. Hariciye Nazırı, Bundi Bey'in işgal ettiği Viyana Ataşeliği ve Fahri Şehbenderliği makamının lağvedilmesini kabul etmemiştir. Viyana'da çok sayıda Osmanlı vatandaşı ve önemli işler yapan tüccar bulunmaktadır ve ataşeliğin lağvedilmesi bunların aleyhine bir durum ortaya çıkartacaktır. Bkz. BOA, YA.Hus, 487/97, 30 Mart 1904.

56 BOA, YA.Hus, 487/97 içinde 13 Numaralı Tahrirat, 27 Şubat 1904.

İsveç'te yaşadıkları bütün zorluklara rağmen Ali Nuri arada sırada Avrupa gazetelerine yazabiliyordu. Artık eşi Hayriye Hanım basında kendisinden daha çok ilgi görüyordu. Bazı gazeteler Ali Nuri-Hayriye Hanım çiftinin Ali Nuri'nin yazıları ve Hayriye Hanım'ın konuşmaları ile geçindiğini yazıyorlardı.⁵⁷

Bu sırada Ali Nuri Abdülhamit'e karşı muhalefet etmekten, dahası ondan intikam almaktan vazgeçmiş değildir ancak bu sefer intikam aracı bir kitap ya da karikatürün çok ötesindedir. Siyonizmin kurucusu olarak bilinen Theodor Herzl, 1960'ta yayınlanan günlüklerinde Ali Nuri adında birisinin kendisine bir projeyle geldiğinden söz etmektedir. Ali Nuri kendisine önceden yazılı kartvizitini göndermiş, sonradan Herzl'i ziyaret etmiştir. Herzl Ali Nuri'den şöyle söz etmektedir:

Dün son derece tuhaf bir ziyaretçiyi misafir ettim. Bana önceden ... gönderdiği kartında "Ali Nuri Bey-Eski Türkiye Başkonsolosu" diye yazıyordu. Kendisi burada [Viyan] harem hayatı üzerine seminerler veren bir "Türk Prensesi"nin kocası.⁵⁸

Üç saat kadar süren görüşmede Ali Nuri, Theodor Herzl'e iki sa-
vaş gemisi temin edip İstanbul Boğazı'na girerek Yıldız Sarayı'nı
topa tutmayı içeren bir projesi olduğunu anlatmıştır. Herzl'in ak-
tarımıyla:

Padişahın ya kaçmasına göz yumulacak ya da tutuklanacak,
yerine bir başkası geçirilecek (Murat ya da Reşat) önceden bize
Filistin'e dair bir ferman verecek olan geçici bir hükümet kuru-
lacak.

Bu bir roman mı, bir macera mı?

Ali Nuri'ye göre bu proje 500.000 sterline mal olurdu; kaybedi-
lirse bu para kaybedilmiş olacak ve harekete katılanlar ölecekti.
Herzl'e göre Ali Nuri bunları son derece soğukkanlılıkla ve sakin-
ce anlatmıştı: "Sanki bir yük buğday satın almayı önerir gibiydi."

57 1906 tarihli bir gazete kendilerinden bu şekilde söz ederken muhtemelen Ali Nuri ile Hayriye Hanım'ın son beş yıldaki geçim tarzlarını genel bir ifadeyle özetlemiş oluyordu. Bkz. *New York Daily Tribune*, 19.02.1906

58 Theodor Herzl, *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, ed. Raphael Patai, Vol IV, The Herzl Press-Thomas Yoseloff, New York, 1960, s.1614-1616. Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York, 2001, s.61-62.

Ali Nuri'nin projesine göre sadece bin kişinin katılması yeterli olacak, kendisi de gemide olacak, harekât sırasında karaya da çıkacaktı. Selamlık töreni bunun için en iyi zamandı. Gemiler Çanakkale Boğazı'nı gece geçip sabah olunca Yıldız'ı bombalayabilirlerdi.

Bu proje içerdiği riskler nedeniyle elbette Herzl'in yanaşabileceği bir proje değildi. Ama yine de "Ali Nuri palavra mı atıyor yoksa söyledikleri makul bir temele mi dayanıyor, bunu bile öğrenmek istemiyorum; şu var ki kendisinin grubu şu an Yıldız'da olanların yerini alırsa kendisini bir aracı olarak kullanmak mümkün olabilir" diye not almıştı.

Ali Nuri kısa bir süre sonra Herzl'i bir kez daha ziyaret etti. Bu sefer projesini daha da ayrıntılandırmıştı. Harekâtın nasıl yapılacağını, savaş gemilerinin ticari gemilerle kamufle edilmesini, maliyetleri... hep düşünmüştü.

Yine Boğaz planı (...) Hâlihazırda zihninde telgraf hatlarını kesiyor. Hidiv ile ilgili söyledikleri de çok ilginç: dediğine göre hırslı biri ve Sultan olmayı ister. Binbir Gece Masalları gibi.

Ali Nuri ayrıca hilafetin Yavuz Sultan Selim tarafından gasp edildiğini söyleyen ve Peygamberin soyundan gelen birini halife yapmak isteyen bir Arap hareketinden söz etmiş, Hidiv tarafından da desteklenen bu hareketin Roma'daki Papalığa benzer şekilde Mekke'de bir halifelik istediğini söylemişti.⁵⁹

Doğrusu hilafetle ilgili bu son söylediklerinde Ali Nuri yanılmıyordu, bir hareket değilse de buna dair bir fikir Halepli bir Arap olan Abdurrahman el Kevakibi tarafından ifade edilmiş, İslâm'daki düşüşe dair fikirleri kurmaca bir İslâm Kongresi'nin tutanakları şeklinde Mısır'daki ıslahatçı *el Menar* gazetesinde 1902-1903 tarihlerinde bir yıl boyunca bir dizi olarak yayınlanmıştı. Hidiv bu fikri beğendiğinden olsa gerek Abdurrahman el Kevakibi'ye 50 Mısır Pound'u maaş bağlamıştı.⁶⁰ Aynı şekilde Necip Azuri adlı bir başka Arap da aynı tarihlerde benzeri görüşler ileri sürmüştü.⁶¹

⁵⁹ Herzl, age.

⁶⁰ Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2009, s.347-351.

⁶¹ Age, s.266.

Herzl'in, hiç inandırıcı bulmasa da bir ara, diğer girişimlerinde hayal kırıklığına uğradığı bir anda, son bir şans olarak Ali Nuri'nin projesi üzerinde durulabileceğini düşündüğü anlaşıyor.⁶² Ancak bu düşünce öylesine aklına gelmiş olmalı ki hemen ardından Ali Nuri'ye iki satırlık bir mektupla kendisine destek olamayacağını söylemiştir.⁶³ Defterine yazdığı izlenimi şöyledir: "Nereden bakarsanız bakın çok zeki bir komplocu ve maceraperest. Resmi kıyafetler içinde bir Viking."⁶⁴

Osmanlı yetkilileri Ali Nuri'nin Theodor Herzl ile görüşmesine dair bir fikir sahibi olmasalar da, onun "bir şeyler karıştırdığı" haberini almışlardır. Gelen haberlere bakılırsa Ali Nuri bir silah şirketiyle görüşmeler yapmaktadır. Hatta *Dansk Rekyl Rif-fel Syndikat* adlı bu silah fabrikasından numune olarak bir adet mitralyöz aldığı kesindir. Haberin kaynağı olan Kopenhag'taki Osmanlı Fahri Başkonsolosu Hansen buna bizzat kendisinin şahit olduğunu rapor etmiştir. Yıldız Sarayı ve onun emriyle Hariciye Nezareti derhal "kaç silah, hangi parayla, kim yardım ediyor, nereye sevk edilecek..." gibi soruların cevabı için harekete geçecek, bölgedeki diplomatlarını olayı araştırmakla görevlendirecektir.⁶⁵

Olayda aslında Osmanlı Devleti'nin zaafalarını da gösteren bazı önemli noktalar vardır. En başta bir Osmanlı konsolosunun bizzat bir silah teslimine şahit olması elbette tuhaftır ve bu tuhaflığa Bâbıâli'nin dikkatini çeken kişi "Beau Chérif" olmuştur. Şerif Paşa Hansen'in daha önce aynı fabrikanın silahlarını Osmanlı Devleti'ne övdüğünü hatırlatarak muhtemelen kendisinin fabrikayla anlaştığını ve buradan komisyon almayı umduğunu tahmin etmektedir. Şerif Paşa'nın aklını kurcalayan şey Osmanlı Devleti'nin Kopenhag'a Hansen gibi birisini neden atadığıdır? Kendisi o makama atanmak üzere başkasını teklif etmiş ancak Osmanlı Devleti Şerif Paşa'ya güvenmediğinden bir "ecnebi"nin

62 Herzl bir yerde Ali Nuri'den "Giyom Tell'in ikinci oku" diye söz etmektedir. Bkz. Herzl, age, s.1619.

63 Age, s.1621.

64 Age, s.1616.

65 BOA, BEO 2482/186086, 17 Aralık 1904.

tavsiyesiyle bir başka ecnebiyi –Hansen’i– atamıştır. Şerif Paşa bu nedenle sitem etmektedir.⁶⁶ Sitemi yersiz değildir, devlet kendi sefirine güvenmemekte, kendi sefiri de devlete güvenmemektedir ve aslında her iki taraf da haksız değildir.

Şerif Paşa’ya dair kısa bir parantez açmak hem kimi yetenekli diplomatlarla Saray arasındaki ilişkinin bir yönüne ışık tutması hem de dönemin kadın haklarına yönelik farklı bir bakışı sunması açısından önemlidir. Şerif Paşa, İsveç’te bulunduğu yıllar boyunca Jöntürklerle sürekli bir ilişki içinde olmuştur. Sonradan “ikili oynadığı” ve Abdülhamit’e Jöntürklerle ilgili jurnaller gönderdiği ortaya çıktığı için gözden düşen ve “Beau Chérif” şeklindeki lakabı muarızlarınca “Boş Herif” olarak değiştirilen Şerif Paşa’nın her hâlükârda pek çok konuda farklı düşündüğü tahmin edilebilir. Sözgelimi bir Amerikan gazetesinde Stockholm elçisinin adı “Türk Kadınları İçin Özgürlük” başlıklı ilginç bir haberde geçmektedir. Yirminci yüzyılın başlarında halen bir Osmanlı diplomatı görev yerine giderken yalnız gitmektedir, eşini götürmesi çok nadirdir; genelde özel bir izne, belli bir süreliğine ve bazı davranış kısıtlamalarına tabidir. Haberde Stockholm elçisi görev yaptığı yere eşini getirtmiş olan ilk Türk diplomat olarak anılmaktadır. Görünüşe göre Şerif Paşa bunun için izin istememiş, aslen Mısırlı olan eşini doğrudan Stockholm’e çağırarak yerine ailesini görme bahanesiyle İskenderiye’ye göndermiştir. İskenderiye’ye gelen eşi oradan da Stockholm’e gitmiştir.⁶⁷ 1900 tarihli bu gazete aslında bu haberde gecikmiştir. Zira bir başka kaynağa göre Şerif Paşa’nın İngilizce, Fransızca ve İsveççe bilen eşi Emine Hanım 1899’da bir gösteriyi izlemeye tek başına ve başörtüsüz olarak gitmiş, ertesi yıl İsveç Prensleri’nin “beş çayı” davetinde adı geçmiştir. Muhtemelen İsveç’e geliş şekli nedeniyle en başta bir süre basından saklanan ve Mısırlı Mehmet Ali Paşa soyundan olduğu için “Prensler” olarak bilinen Emine Hanım sonradan İsveç’in aristokratik çevrelerinde ve sosyal hayatında çok etkin olmuş; İsveçli feministlerin toplantılarına katılmıştır. Nitekim 1908’de Şerif Paşa eşi için şöyle diyecektir:

66 BÖA, BEO 2539/190413, 25 Mart 1905. Aynı belgede ilginç bir şekilde Ali Nuri’nin sahte Portekiz nişanı satmaktan dolayı tutuklandığı bilgisi de yer almaktadır.
67 Meriden Morning Post, 24 Nisan 1900

Türkiye’de feminizm çok güçlü. Benim eşim en gayretli feministler arasında ve Türkiye’deki kadınlar çok uyanık. Batı kültürü hakkında tahmin edildiğinden daha fazla bilgi sahibiler. Kadın hareketi Türkiye’de büyük bir geleceğe sahip. Kadınlar daha seslerini çıkarmış değil ama bunu da yapacaklar.⁶⁸

Şerif Paşa’nın Hayriye Hanım’a ya da Ali Nuri’ye sempati besliyor olması mümkün müdür? Sonuçta onlara karşı izlediği stratejinin sonucu Hayriye Hanım’ı birkaç konferans salonundan mahrum etmekten ibarettir. Ancak gönderdiği raporlara bakılırsa Paşa’nın bu çift hakkındaki yargıları son derece kesindir: Ali Nuri’nin para sızdırmaya çalıştığı herkes tarafından bilinmektedir. Şerif Paşa üzerine çalışma yapan Rohat Alakom, Ali Nuri ile Şerif Paşa arasındaki ilişkinin ilginç olduğuna dikkat çekmektedir. Alakom’a göre Şerif Paşa Ali Nuri’nin Abdülhamit’e karşı mücadelesinden çok etkilenmiş, Ali Nuri ise bir şiirde Abdülhamit’i yerden yere vururken aynı şiirde adını geçirdiği Şerif Paşa’ya çok yüklenmemiştir. Şerif Paşa’nın pek de Abdülhamit taraftarı olmadığını hissettiğinden olsa gerek Paris elçisi Münir Bey’e yönelttiği ağır eleştirileri ona yöneltmemiştir.⁶⁹

1904 yazında Ali Nuri Viyana’da *Karikatürat* kitabından sayfalar yayınlamış görünmektedir.⁷⁰ Mayıs 1905’te ise *Neues Wiener Journal* gazetesi Ali Nuri’nin kaleme aldığı bir kitabın bir özetini yayınlamıştır.⁷¹ Böyle bir şeyi basan bir gazetenin elbette Osmanlı topraklarına girişinin engellenmesi gerekirdi ancak neyse ki gazete zaten yasaktı, başka bir işlem yapılmasına gerek yoktu.⁷² Aynı yıl Osmanlı yetkilileri yine Ali Nuri’nin Berlin’de yayınlamış olduğu “hezeyanname”yi bildiriyorlardı. Hemen yurda girişine ve yurt içinde dağıtılmasına karşı önlemler alınmakta,

68 Alakom, age, s.44-50.

69 Alakom, age, s.44-50.

70 “Hicivname”sinin bazı fıkralarını yayınlayan gazetenin yasaklanması gerektiği Viyana Sefareti’nin yayının gerçekleştiği gün çektiği bir telgrafla İstanbul’a bildirilmişti. Bkz. *BOA, HR.SYS* 198/69, 10 Ağustos 1904.

71 *BOA, HR.SYS* 42/50, 24 Mayıs 1905

72 *BOA, HR.SYS* 42/50 içinde, 31 Mayıs 1905; ayrıca bkz. *BOA, HR.SYS* 219B/11, 21 Mayıs 1905.

nezaretler ve onların bağılı kurumları uyarılmakta, bir şekilde yurda girmiş olanların toplatılıp imha edilmesi istenmektedir.⁷³ Bu sefer sözü edilen yayın 1905'te Berlin'de yayınladığı *Unter des Scelpter des Sultans* adlı kitabı olmalıdır. Kitap ve yayınlarla ilgili gelen ihbarlar değerlendirilmiş, durum incelenmişti. Osmanlı elçisine göre bu basılan yeni bir şey değildi, son iki yılda Ali Nuri'nin çeşitli gazetelerde yayınlamış olduğu makalelerin derlenmiş haliydi. Elçi konuyu Hariciye Nazırı ile de görüşür. Bir kez daha aynı sonuca varılır: kitabın yurtdışında yasaklanmasını istemek kitaba olan rağbeti artıracaktır ve onlara göre Ali Nuri'nin istediği tam da budur. Bu yüzden bu konuda kesinlikle gaflete düşmemek, oyuna gelmemek gerekir.⁷⁴ Bâbîâli Ali Nuri'yi Avrupa'da popüler biri haline getirmemeye kararlıdır. Bir süre sonra gerçekten Ali Nuri'ye olan rağbet de azalacaktır. Hanioglu'nun ifadesiyle Ali Nuri başlarda Saray'ı endişelendirse de aslında büyük oranda blöf yapıyordu. Ancak Avrupa'nın diplomatik çevrelerinde kendisine yönelmiş bir ilgi uyandırmayı başarmıştı.⁷⁵ Ayrıca gazete sütunlarında çok sık görünmüş, bütün çabası kişisel bir muhalefetin sınırları içinde kalsa da Batı'da, kamuoyu üzerinde belirli bir etkiye sahip olmuştu. Paul Fesch'in 1907'de yayınlanan ve sonradan çok atıf yapılacak eserinde Ali Nuri'nin yazıları çokça kullanılmıştı.⁷⁶

1904'te, Ali Nuri'nin *Karikatürat*'ı yayınladığı sıralarda Hayriye Hanım da çeşitli yerlerde konuşmalar yapmaktadır. Bazı gazetelere yansıyan haberler Hayriye Hanım'ın Viyana'da yaptığı konuşmalar sırasında nasıl bir baskı altında olduğunu göstermektedir. Bu haberlere bakılırsa Hayriye Hanım 16 Haziran 1904'te Viyana Kadın Kulübü'nde kalabalık bir kadın topluluğuna sesle-

73 BOA, MF.MKT 874/38, 4 Temmuz 1905; BOA, DH.MKT 991/57, 26 Temmuz 1905; ayrıca bkz. BOA, DH.MKT 991/57 23, 26 Temmuz 1905, BOA, MF.MKT 873/59, 31 Temmuz 1905.

74 BOA, YA.Hus 487/97, 24 Mayıs 1905; BOA, Y.A. Hus 487/97, 25 Mayıs 1905; ayrıca bkz. BOA, HR.SYS 42/50, 24 Mayıs 1905

75 Hanioglu, age, 1986, s.369, dn.1040.

76 Paul Fesh, *Abdülhamit'in Son Günlerinde "İstanbul,"* çev: Erol Üyepazarcı, Pera Turizm Y., İstanbul, 1999.

nen bir konuşma yapmıştır ancak bu konuşma yine sansüre uğramış bir konuşmadır; Hayriye Hanım konuşmasını istediği şekilde yapamamış, anlatmak istediklerini tam olarak anlatamamış, yapacağı konuşmanın bazı yerlerini atlamak zorunda kalmıştır. Hayriye Hanım'ın konuşmasının geçirdiği aşamaları ve uğradığı sansürü anlatan bir Amerikan gazetesinin haberine göre, Avusturya özgürce konuşma yapmanın kolay olduğu bir ülke değildir. Avusturya'da öncelikle polis teşkilatından konuşma yapmak için resmi bir izin almak gerekmektedir. Konuşma metni polise verilir ve burada kontrol edilir. Eğer konuşmanın yapılmasına izin verilirse Polis Şefi konuşma yapılacak yerde bulunmak üzere bir polisi görevlendirir. Konuşmayı dinlemekle görevlendirilmiş olan bu polis, yetkilileri rahatsız edebilecek bir şey söylendiğinde ya da yapıldığında konuşmayı sona erdirmek gibi bir yetkiye sahiptir. Habere göre Hayriye Hanım, polisten geri gelen konuşma metnine baktığında pek çok yerin sansür edildiğini görmüştür. Osmanlı Devleti Avusturya Hükümetine baskı yapmış ve konuşmanın sansür edilmesini sağlamıştır. Gazete iddialıdır: Hayriye Hanım'dan konuşmanın asıl metnini eline geçirmiştir. Haber Hayriye Hanım'ın ne söylediğiyle değil, ne söylemediğiyle, sansürlenene kısımla ilgilidir.⁷⁷

Dolayısıyla Hayriye Hanım konuşması sırasında bazı yerleri atlamak zorunda kalmışsa da gazeteler aracılığıyla amacına ulaşmış sayılabilirdi. Osmanlı Devleti'nin baskısı ancak kısmen başarılı olabilmiş, Hayriye Hanım'ın söylemek istedikleri başkaca yerlerde yayınlanmıştır. Ancak yayınlanmamış olsaydı bile Hayriye Hanım tam olarak susturulabilmiş sayılamazdı. Çünkü Hayriye Hanım yakınlarda dünya kadınlarının o tarihe kadar yapmış oldukları en büyük toplantıya hazırlanmaktadır. Viyana'da yaptığı konuşmaya dair haber Berlin'de toplanacak Uluslararası Kadınlar Kongresi haberiyle aynı sayfada yayınlanmıştır.⁷⁸ Gazetelerde kongreye dünyanın dört bir köşesinden 170

77 "The Limelight on Turkish Life," *Deseret Evening News*, 21 Mayıs 1904; "Turkish Princess is Barred by Austrian Authorities from Delivering Lecture on Private Life of the Sultan," *The San Francisco Call*, 19 Haziran 1904.

78 "Greatest International Congress of Women," *Deseret Evening News*, 21 Mayıs 1904.

kadın derneği ve 25 ayrı ÷lkeden binlerce kadın katılımcı beklendiği yazılmaktadır.⁷⁹ Hayriye Hanım son olarak bu kongrede gör÷lecek, ardından ortalıktan çekilecek, 1908'e kadar ne gazete sayfalarında ne de resmi belgelerde adı geçecektir.

Hayriye Hanım'ın Uluslararası Kadınlar Kongresine katılımına değinmeden önce biyografisine ara vererek verdiği konferanslar ile kaçışının konu olduğu gazete haberlerinin Avrupa ve Amerika'da nasıl bir zeminde algılandığını, Hayriye Hanım'ı vesile ederek inşa edilen imgeyi ve bunun Osmanlı Devleti için ne ifade ettiğini ele almakta fayda vardır.

79 Gazetelerin verdiği rakamlar 3.000 ile 6.000 arasında değişmektedir. Bkz. "Women's International Congress," *Otago Daily Times* , Issue 13049, 11 August 1904; "The Great International Congress of Women at Berlin," *The British Journal of Nursing*, 25 June 1904, s. 507.

IV. BÖLÜM

“Haremden Kaçan Prenses” Olarak Hayriye Hanım: İmge ve Siyaset

Eğer harem sözcüğü gizem, aşk ve mahremiyetle ilgili yüzlerce düşüncenin uyanmasına yetmiyorsa güzel savaştının maceraları bunu sağlayacaktır. Prenses Hayriye harem olarak bilinen gizemli mekânla ilgili anlatıların meraklılarını tatmin edecek hikâyeler ifşa ediyor. Kendisi kadın hemşerilerinin içinde bulundukları koşulları medeni dünyanın dikkatine sunmayı üstüne alan ilk Türk kadınıdır [...] Kimileri, bir yerde bir kadın varsa zaten orada bir aşk hikâyesi vardır, diyecektir. Öyle olsa da Türk haremının aşk hikâyeleri Prenses Hayriye bunlardan bir kaçının üstündeki örtüyü kaldırmak üzere İngiltere'ye kaçana kadar bir sırdı.¹

Hayriye Hanım gittiği yerlerde, çıktığı kürsülerde Osmanlı kadınlarıyla ilgili ne anlatıyordu?

İtiraf etmek gerekir ki Hayriye Hanım'ın gerçekte nerede ne anlattığını, ne konuştuğunu tespit etmek son derece zordur. Yine de Hayriye Hanım'ın adıyla kitapçık olarak basılmış bütünlüklü en az bir konuşma metni bulunmaktadır. Sonraki bölümde ele alınacak olan bu söz konusu metin bir yana Avrupa ve Amerika'da Hayriye Hanım'ın ne anlatmasının beklendiğini, ona nasıl sözler ve hikâyeler atfedildiğini, kendisinin adıyla ve kendisinden habersiz olarak ne tür “çarpıcı” haberler yapıldığını ele almak

¹ *Chicago Tribune*, 16 Kasım 1902.

ilginç olacaktır, zira kendisine atfedilen bu haberlerle ortaya çıkan “haremden kaçan prenses” imgesi Hayriye Hanım’ın kendisinden büyük ölçüde bağımsızdır ve başka “kaçak prenses”lerin hikâyelerinden farksızdır. Açık ki Avrupa’ya geldiğinde uzun bir tarih içinde oluşmuş bir “harem” ve Şarklı kadın imgesi, birleştirilmeye hazır çok sayıda ayrıntıyla birlikte hâlihazırda onu beklemekteydi; öyle ki kendisinin herhangi bir şey söylemesine bile gerek yoktu. Hayriye adında bir prensesin İstanbul’dan kaçtığına ve Osmanlı kadınları adına konuşmalar yapacağına dair tek cümlelik bir bilgi, gazete sütunlarını dolduracak kadar çok şey yazılması için yeterliydi. Doğrusu haberler yayınlandıkça ortaya çıkıyordu ki “haremden kaçan prenses” imgesi Osmanlı kadınının haremden kaçışının hikâyesini anlatmıyor, tam tersine Osmanlı kadınının gazete sütunlarında “harem”e tıklılmasına, bir başka deyişle Batı’daki çarpıtılmış “harem” algısının tazelenmesine vesile oluyordu. Böylece Hayriye Hanım’ın Avrupa’da gezindiği sıralarda gazete sütunlarında da ona dair haberlerden oluşan ayrı bir Hayriye Hanım imgesi dünyayı dolanmaktaydı ve Osmanlı Devleti aslında her ikisinin peşindeydi. Gazetelerin Hayriye Hanım vesilesiyle kurdukları imge tam da Osmanlı Devleti’nin kaçınmaya çalıştığı şeydi. Osmanlı Devleti’nin bu kadın imgesiyle ilgili tavrı, belirli bir tarihsel deneyimden geçerek belirginleşmişti ve devlet ve toplum ile ilgili daha geniş bir “imaj mühendisliği”nin bir parçasıydı. Bu, Hamidiye modernleşmesinin bir başka yüzüydü.

Osmanlı Devleti, İmge ve Siyaset

Hayriye Hanım’ın kaçtığı 1900’lü yılların başlarında Osmanlı Devleti’nin imgesi ve buna bağlı olarak Osmanlı/Türk/Müslüman/Doğulu imgesi uzun zamandan beridir bir mücadele alanıydı ve sözü edilen “haremdaki kadın” imgesi mücadele edilen Şark algısının belki de en dirençli yönünü oluşturunuyordu. Bu imgeyi değiştirecek (haremi evleştirecek) kimi kuvvetler ortaya çıkmaktaydı ama yine de klasik harem imgesi halen hâkimdi, halen çok satmaktaydı ve değişime dirençliydi. Bu direnci en iyi gösteren örneklerden birinin başrolünde İngiliz feministlerinden

Grace Ellison vardır. Kimilerince “*Turcofil*” olarak nitelenen İngiliz feminist Ellison, kaldığı bir Osmanlı evinin haremde bir İngiliz gazetesi için fotoğraflar çekmiş ancak gönderdiği fotoğraflar yeterince “Şarklı” bulunmadığından yayınlanmaya uygun görülmemiş, böylece Ellison harem imgesinin “editorial” bir koruma altında olduğuna bizzat şahit olmuştu. Ellison, Hayriye Hanım’dan birkaç yıl sonra Avrupa’ya kaçan Nuri Paşa’nın kızlarından Zeynep Hanım’ın bir kitap yayınlamasına aracılık etmiştir. Editörlüğünü üstlendiği bu kitaptaki fotoğrafların birinin altında şu açıklama yer almaktadır:

Bu fotoğraf bir Londra gazetesi için özellikle çekilmişti. Şöyle bir notla iade edildi: “İngiliz kamuoyu bunu bir Türk haremının resmi olarak kabul etmeyecektir.” Oysa en hoş Türk evlerinde Avrupalı mobilyalar gayet yaygındır.²

Yalnızca Osmanlı Devleti değil muhalif olsun olmasın Osmanlı kadınları da bu imgeyle hesaplaşmak durumundaydı ve nitekim yayınladıkları gazetelerin sütunlarında ya da yabancılarla diyaloglarında uzun zamandır bu konuda mücadele ediyorlardı. Zeynep Hanım’ın kitabının yayınlandığı yıllarda Ellison Halide Edib’e, İngiltere’de kadınların oy hakkı için mücadele eden önde gelen feminist bir dernek adına konuştuğunu belirterek, “Osmanlı kadınlarına nasıl yardım edebiliriz?” diye sorduğunda Halide Edib’in özetle “Harem demeyin, ev deyin,” diye cevap vermesi de anlamlıdır.³

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı devlet ve insanının, Osmanlı padişahının ve İslâm dininin Avrupa’daki algılanış biçimi büyük bir önem kazanmış, devlet kendi imgesi üzerinde büyük bir hassasiyetle durmuştur. Devlet açısından söz konusu olan sürekli bir

2 Reina Lewis, “Telling Tales: Harem Literature from East to West,” *Edinburg Review*, sayı 128, <https://edinburgh-review.com/back-issues/more/issue-125-turkey/article-reina-lewis>, Erişim tarihi: 07.05.2016. Zeynep Hanım’ın kitabı için bkz. Zeyneb Hanoum, *A Turkish Woman’s European Impressions*, J.B. Lippincott Company, London, 1913, s.193. Kitap Türkçeye çevrilmiştir: Zeynep Hanım, *Özgürlük Peşinde Bir Osmanlı Kadını*, Bûke Yayınları, çev: Nuray Fincancıoğlu, İstanbul, 2001.

3 Grace Ellison, *An English Woman in a Turkish Harem*, Methuen Co., London, 1915, s.17. Ayrıca bkz. Reina Lewis, *Rethinking Orientalism: Women, Travel and Ottoman Harem*, I. B. Tauris, London, 2004, s.99

tekzip etme, düzeltme, düzenleme ve yeniden kurma faaliyetidir. Elbette Osmanlı yöneticileri kamuoyuna verdikleri görüntünün önemini ilk defa bu dönemde fark etmiş değildir, izlenen pek çok siyaset gibi bu bir tür imge mühendisliği de Abdülhamit'ten önce gündeme gelmiştir. Âli ve Fuat Paşa'ların Abdülaziz'in Avrupa gezisi (1867) sırasında atacağı her adımı inceden inceye hesaplayan tutumları hatırlandığında Abdülhamit dönemindeki imge mühendisliğinin bir restorasyon çabası olduğu öne sürülebilir. Buna karşın nasıl Tanzimat reformları Abdülhamit döneminde farklı bir siyasi çerçeve ve farklı önceliklerle devam etmişse, bu imge siyaseti de yeni bir çerçeveye oturmuş, teknik olarak da Tanzimat paşalarının mütevazı olanaklarının ve girişimlerinin çok ötesine geçmiştir. Bu yeni çerçeve aynı anda hem modern hem de İslâmi ve otantik; devlet bir ayağını Batı'ya bir ayağını Doğu'ya basmaktadır; öte yandan yine, rejimin güvenliğini ön planda tutan bir endişe tarafından biçimlendirilmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi Abdülhamit tahta çok büyük bir bunalım döneminin ardından gelmiş ve kısa bir süre sonra herkesin Osmanlı İmparatorluğu'nun artık çökmekte olduğuna kanaat getirdiği bir savaşta, 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşında (93 Harbi) büyük bir bozgun yaşamıştı. Bu savaş Balkanlardaki isyanların bastırılmasında gösterilen şiddet nedeniyle Osmanlı Devleti'nin kamuoyundaki imgesinin çok yıprandığı, Avrupa'nın Osmanlıların aleyhine döndüğü ve diplomatik olarak devletin yalnızlaştığı bir noktada yaşanmıştı. Dünya Müslümanlarının yüzlerini Osmanlı'ya çevirmeleri ve "İslâm Birliği"nin her yerde yaygın olarak telaffuz edilmesi de yine aynı yıllarda, Abdülhamit'in tahta çıkışının öncesindedir.⁴ Gelgelelim ülke içinde krizleri at-

4 Osmanlı toplumu açısından bakıldığında savaş son birkaç yıldır zaten devam etmekte olan felaketler dizisinin sonuna eklenmişti. Tarım krizi, hazine krizi, Hersek isyanı ve yayılması, Yemen'de bitmeyen savaş, "Üç Padişahlı Yıl" ... bunlar hep savaş öncesindeki birkaç yıla sıkışmış çok ciddi bunalımlardı. Tanzimat reformlarına tepkiler bu bunalımlar sırasında Avrupa'nın izlediği Osmanlı aleyhindeki politikalara karşı ortaya çıkan tepki ile bir araya gelince 1870'ler boyunca ülke içinde dini duygular güçlenmişti. Öte yandan 1870'lerde Türkistan bölgesindeki karışıklıkların yanında Taşkent, Buhara ve Semerkant Rus hâkimiyetine girmiştir ve Hive ile Hokant tehdit altındadır. Bu bölgedeki Müslümanlar Osmanlı'dan destek isterken Osmanlı Müslümanları da bu yaşananlar karşısında dünya Müslümanlarının sorunlarına karşı hassaslaşmıştır. Bkz. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform: 1856-1876*, 2. Cilt, çev: Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997, s.45.

latmak ya da İç Asya'daki Müslümanlara destek olmak bir yana –1856'dan beri Avrupa ailesinden sayılan– Osmanlı Devleti, 93 Harbi sonrasında bir kurban olarak masanın üstündedir. Savaş sonunda Avrupa'daki toprakların büyük bir kısmı kaybedilmiş, Anadolu'nun bir kısmı ile –fiili olarak– Kıbrıs elden çıkmıştır. Birkaç yıl içinde bunu Fransızların Tunus'u, İngilizlerin de Mısır'ı işgal etmesi takip edecek, Tanzimat'ın büyük paşalarının sahip olduğu kendine güven duygusundan eser kalmayacaktır. Artık Osmanlı Devleti'nin uluslararası sahnede, “Kaç eşiniz var?” şeklindeki hadsiz bir soruyu şaka yollu yanıtlayacak Fuat Paşa gibi nüktedan diplomatları yoktur.⁵

Osmanlı Devleti yeni dönemde kendisinden toprak koparmaya çalışan büyük güçlere alternatif olarak yeni yükselen bir güç olan Almanya'yla ilişkileri geliştirecektir. Öte yandan İmparatorluk, kaybedilen topraklara ek olarak savaş süresince ortaya çıkan nüfus hareketleriyle birlikte nüfusu önceye kıyasla daha da büyük oranda Müslüman olan bir devlete dönüşmüştür.⁶ Böylece Osmanlı Devleti'nin izleyeceği diğer politikalara dair ipuçları kimi daha savaş öncesinde, kimi savaşın hemen bitiminde görülmeye başlamıştır. Buna göre İmparatorluğun geri kalanını bir arada tutabilecek bir güce sahip olmak adına modernleşme aynı hızla devam etmelidir; buna hem içeride hem dışarıda hassas bir algı yönetiminin eşlik etmesi gerekmektedir. Uzun zamandır hem Avrupa'da hem de Afrika'dan Uzak Doğu'ya kadar uzanan İslâm coğrafyasında kamuoyunun ne kadar önem kazandığı zaten iyi bilinmektedir. Öte yandan algı yönetimi nihayetinde zorunludur: Savaşın öncesinde Avrupa kamuoyu nezdinde Osmanlı Devleti Hristiyanları vahşice katleden bir barbar devleti görünümündeydi, savaştan sonra ne kadar zayıf olduğu da ortaya çıktı; şimdi bu iki görüntünün birlikteliği sürdükçe imparatorluğun her an üzerinde pazarlık yapılabilecek bir “av sahası” olarak görülmesi

5 Fuat Paşa şöyle cevap vermişti: “İki tane... aynı kocanızın gibi. Ama o birini gizliyor, ben ise gizlemiyorum.” Bkz. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, New Jersey, 1963, s.90.

6 1820'lerde nüfus içindeki Müslümanların oranı yaklaşık yüzde 60 iken, 1890'larda yüzde 76'dır. Bkz. N. Sinan Turan, “Panislamizm Ekseninde II. Abdülhamit Diplomasinin Uzakdoğu Asya Misyonu,” *Devr-i Hamid*, Metin Hülagu/Şakir Batmaz (ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul 2011, c. 4, s.65.

muhtemeldi. Osmanlı Devleti hem barbar olmadığını hem de zayıf olmadığını göstermek, yeniden “uygar” ve “büyük” devletler arasına girmek zorundaydı.⁷

Abdülhamit dönemindeki imge mühendisliğinden amaç iç ve dış siyasete ilişkin olmak üzere iki yönlüydü ve tekzip şeklinde tersinden yapılabildiği gibi bütün uluslararası platformlarda modern bir görünümle temsil edilmek yoluyla da yapılabiliyordu.

Osmanlı Devleti’ni en kötüsünden “Kana susamış tiranların yozlaşmış yuvası,” en iyisinden de “Şark’ın kokuşmuş zevk yuvası” gibi göstermeye çalışan tiyatro gibi forumlarda ardı arkası kesilmez alaycı yayınların yarattığı hasarı gidermeye yönelikti. İkinci olarak, olumlu bir imajın sunulması gerekiyordu ki bunun için dünya olaylarının genel akışı içinde beliren her fırsat kullanılıyordu. Bu tür fırsatlar Rus-Japon savaşında hem Rus hem de Japon taraflara tıbbî amaçlı malî yardımdan, ABD’deki orman yangınının kurbanlarına 300 lira gönderilmesine kadar çeşitlilik gösteriyordu.⁸

Modern ve uygar dünyanın bir parçası olmak için Osmanlı Devleti’nin liberal olması gerekmiyordu. Dönemin Avrupa’sında devletler liberal ve muhafazakâr kamplardan oluşmaktaydı. İngiltere ve Fransa’nın öncülük ettiği liberal blokun karşısındaki ülkeler Almanya, Avusturya ve Rusya’ydı ve Osmanlı yöneticilerine kalırsa Osmanlı Devleti’nin bu ikinci kampta yer almasında

7 Tabii devlet açısından güvenliğin ön plana çıktığı ve imgenin bir yana bırakıldığı dönemler göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı Devleti’nin bu süreçten çıkarttığı tek dersin “imgenin önemi” olmadığı kolayca anlaşılabılır. Bir bozgunla sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı’nın sonrasında İngiltere savaşı göze alarak Rusya’ya geri adım attırmıştı. Aynı şekilde 1890’larda, on binlerce Ermeni’nin öldürüldüğü, İstanbul’da bir “Ermeni avı”yla sonuçlanan 1894-1896 döneminin ardından Kayzer II. Wilhelm kendisine yönelecek bütün eleştirileri göğüslemeyi göze alıp Osmanlı Devleti’ne resmi bir ziyaret gerçekleştirmişti. (Georgeon, age, 2006, s.356). Osmanlı yöneticileri tarafından bunlar değerlendirilmiş olmalıydı. İmge, görüntü çok önemliydi ama olağanüstü bazı durumlarda bir yana bırakılabilirdi; bu tecrübeleri yaşayan Osmanlı yöneticileri tekil bir olayın şiddetine bağlı olarak sınırları daralıp genişlese de uluslararası arenada her zaman bir manevra alanları olduğunu da görüyorlardı. Uluslararası rekabetin, işbirliğinin ve ulusal çıkarların Osmanlı Devleti’ne tanıdığı bir marj her durumda vardı. Üstelik Osmanlı Devleti kimi eylemlerini egemenlik hakkı çerçevesinde yorumlarken bu konuda Büyük Devletler’e karşı ileri sürebileceği karşı savları olduğunu da fark etmişti. Örneğin Osmanlılar açısından İngiltere’ye İrlanda sorununu ya da bir başka Büyük Güç’e sömürgelerindeki bazı politikaları hatırlatmak keyifli olmalıydı. (Örnek olarak bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, YKY, İstanbul, 2007, s.189) ,

8 Deringil, age, s.175-176.

bir sakınca yoktu.⁹ Büyük Devletler ile eşit sayılma konusundaki makul ama kimi zaman saplantılı tutum protokole verilen önemde de kendini göstermekte, Osmanlı yönetimi gittikçe bir “Dünya Devleti” olarak anılmasını sağlayacak bir davranış tarzı geliştirmektedir.¹⁰

Son olarak çokça incelenmiş olan içeride ve dışarıda halifeyi ve son İslâm İmparatorluğu’nu ön plana çıkaran siyaset hem kamuoyunu İslâm’ın ve şeriatın koruyucusu olan padişahın etrafında bir araya getiriyor, hem de büyük çoğunluğu Büyük Devletlerin sömürgelerinde yaşayan dünya Müslümanlarının desteğini kazanarak diplomatik cephanesini zenginleştirmeyi amaçlıyordu. Bu ise Osmanlı halife-sultanının dünyanın her yerinde İslâm’ın savunucusu ve koruyucusu olduğuna dair bir imgenin kurulmasını ve yaşatılmasını zorunlu kılıyordu.¹¹

Osmanlı Devleti’nin imge siyaseti, yukarıda değinilen ve bir süre Ali Nuri’nin de çalıştığı Matbuat-ı Ecnebiye dairesinin önemli bir görevini oluşturunuyordu. Bu daire imge yönetimiyle ilgili olan tek merkez ya da kurum değildi çünkü en başta imge sadece basınla ilgili değildi ancak yabancı basınla ilgili takip, tekzip, gazete ya da muhabirlerle pazarlık gibi faaliyetlerin çoğunun bu daire tarafından yürütülmesi düşünülmüştü. Yurtdışında gerçek ya da sahte muhaliflere, “muzır” yayın yapma şantajıyla, Osmanlı Devleti’nden “nükud cerretme” olanağını veren de bu imge mühendisliği siyasetiydi; öte yandan Falih Rıfkı’nın “Hamit İstanbul’una gelip de birkaç bedesten malı ve bir iki nişanla geri dön-

9 Nitekim Deringil’in iyi bir imge inşası örneği olarak verdiği, Selim Melhame’nin Paris’in etkili gazetelerinde yayınlanmak üzere kaleme aldığı bir makale taslağında Osmanlı padişahı, Rus ve Alman hükümdarlarına benzetilmekte, kendisinin aynı onlar gibi “meşru otokrat” olduğu vurgulanmaktaydı. Makaleye göre onun böylesi meşru bir otokrat olması sayesinde ki –Bâbıâli iktidarının tersine– şimdi padişah tüm Avrupa hükümdarlarıyla dolaysız ilişki kurabilmekte ve böylece bütün çetin sorunlar kolayca çözülebilmektedir. Bkz. Age, s.179.

10 Bu konuda başarılı olmuş olmalı ki Osmanlı Bankası müdürü Louis Lambert, Abdülhamit’in tahta geçişinin 25. Yıldönümü’nde esefle “şenlikler yapılmakta ve daha birkaç yıl öncesinin Kızıl Sultan’ı şimdi bütün Avrupa’yı ayağına getirip kutlamaları kabul etmekte,” diyordu. Bkz. Age, s.187.

11 Diplomaside Panislamizm’in kullanımıyla ilgili olarak bkz. N. Sinan Turan, *İmparatorluk ve Diplomasi*, Bilgi Üniversitesi Y., İstanbul, 2014, s.462 vd.

meyen hemen hiçbir Frenk yoktu” şeklinde ifade ettiği “nişan bonkörlüğü”nün sebebi yine bu imge endişesine katkıda bulunacağı umuduydu.¹² Oryantal olan her an “medenileştirmeye” maruz kalabileceği için Osmanlı Devleti’nin buna ihtiyacı olmadığını, zaten modern olduğunu, hatta kendi sınırları içinde medenileştirilmesi gereken unsurlarla ilgili olarak devletin bizzat bir misyon üstlendiğini göstermek hayati bir önem taşıyordu. Nitekim dönemin Osmanlı yönetimi Batı’ya bu şekilde “görünme”ye çalışırken “Doğu”ya “bakma” biçimi nedeniyle sonradan “Osmanlı Oryantalizmi” olarak bilinen eleştirel incelemelere konu olacaktır.¹³

Osmanlı Devleti’nin kendi imgesiyle ilgili iyi bilinen bu tutumu Hayriye Hanım’la ilgili çıkan haberlerin bazılarının uydurma olduğunu daha başından ortaya koyuyordu. Örneğin Hayriye Hanım’ın kaçışının bir kaç yıl sonrasında, 1904’te bir Amerikan gazetesi Prens Hayriye’nin yakınlarında yapılacak olan St. Louis Fuarı’nda, “büyük ihtimalle” boy göstereceğini müjdelerken¹⁴ elbette bu tahminini herhangi bir somut bilgiye dayandırmıyor, daha doğrusu açıkça haber uyduruyordu. Hem böyle bir gündem yoktu, hem de Osmanlı Devleti’nin katıldığı bir fuarda Hayriye Hanım’ın yer alması zaten mümkün değildi. Zira Hayriye Hanım’ın ağzından çıkmış olsun ya da olmasın o ana kadar Prens Hayriye üzerinden yapılan bütün “Şark” ya da “Şarklı kadın” kurguları, hareme dair iddialar, kadının köleliğine dair betimlemeler ya da başka her türden egzotikleştirme çabaları Osmanlı Devleti açısından ne kabul edilebilir bir şeydi ne de görmezden gelinebilirdi. Dünyanın her yerinde Osmanlı diplomatları Müslüman Doğu’nun bu tarzdaki temsiline etkin bir şekilde müdahale ediyorlardı. San Francisco fuarına gelince, 19. yüzyılın ikinci yarısında yaygın olarak yapılan ve sömürgelerdeki yerli halkların yerel kıyafetleri, gelenekleri ve otantik meşgaleleriyle sergilendiği bu evrensel

12 Aktaran Turan, *age*, 2010, s. 505.

13 Bu konuda Makdisi’nin aynı adı taşıyan makalesi çok ses getirmiş, aynı zamanda çok eleştirilmiştir. Bkz. Ussama Makdisi, “Ottoman Orientalism,” *The American Historical Review*, Vol 107, no 3, June 2002, s.768-796.

14 “A Turkish Princess who Escaped from the Harem,” *The Tacoma Times*, 22 Nisan 1904.

fuarlar –Fransa başbakanı Jules Ferry’nin 1880’lerde söylediği gibi– aslında sömürgeci toplumun teknik, bilimsel ve ahlaki gelişim bakımından “apaçık ortada olan ırksal üstünlüğü”nü doğrulama işlevi görüyordu.¹⁵ Buna karşılık, Osmanlı Devleti, devletlerin resmi olarak katıldıkları bu türden uluslararası etkinlikleri, büyük ve uygar devletlerle eşitliğini sergileyeceği ve modern bir devlet şeklindeki bir otoportresini dilediği gibi çizip sunacağı bir fırsat olarak görüyor, bu amaçla hemen hepsine katılmaya özen gösteriyordu. Devlet, bu fuarların nesnesi (yani “sergilenen”) değil öznesi olmaya çalışıyor, egzotik yanıyla ön plana çıkmak bir yana buna karşı ciddi bir savaş veriyordu.¹⁶

Yukarıda belirtildiği gibi Hamidiye döneminde geliştirilen hayatta kalma stratejisinin önemli bir parçası dinle ilgiliydi ve Osmanlı imge tasarımı bu önemli bir yeri vardı. Hem yurtiçinde hem yurtdışında, merkezinde şeriatın koruyucusu olan halife-sultanın bulunduğu İslâm dininin ve dünya çapındaki Müslüman dayanışmasının savunulması ve bunun simgelerle ya da eylemlerle gösterilmesi döneme damgasını vurmuş bir siyasetti ancak bu siyasetin Osmanlı modernleşmesine de şekil veren bazı sınırları vardı. Şöyle ki Batı emperyalizmine karşı duracak bir varoluş reçetesi arayışının tek merkezi Osmanlı sarayı değildi. Müslümanların yaşadığı toprakların kaybedildiği 1877/1878 savaşının ardından, entelektüel gündeme Müslüman dünyadaki düşüş oturmuş, en çok bilineni ünlü filozof Ernest Renan olmak üzere Batılı düşünürler bu düşüşü açıklamaya girişmişti. Renan düşüşün sebeplerini bütünüyle İslâmiyet’e atfediyordu. Namık Kemal başta olmak üzere Müslüman düşünürler buna karşı çıkmıştı. Arap dünyasında Muhammed Abduh ve Cemaleddin Afgani de süregiden tartışmalara katılarak İslâm’ın kendisinde bir sorun olmadığını söylemiş, görmezden gelinemeyecek düşüşten İslâm’ı değil, tümünden bir atalete dönüşmüş olan hâlihazırdaki –güncel– İslâm yorumunu sorumlu tutmuşlardı. Bu elbette yeni

15 Zeynep Çelik, *Şark’ın Sergilenişi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 21.

16 Agy.

bir yorum, dolayısıyla kapsamlı bir dinsel reform –yani ıslahat– çağrısıydı. Din o hale gelmişti ki dinamizmini yitirmiş, bir ataletle dönüşmüştü; yeniden dinamik bir din haline getirilmeliydi.

Afgani ve Abduh başta olmak üzere Batı emperyalizminin ilerleyişi karşısında bir çare peşinde olan modernleşmeci reformcular “ıslahat” derken aslında şöyle bir soruya cevap arıyorlardı: İslâm hangi noktaya kadar “esnetilirse” ya da “aslına döndürülürse” hem Müslümanlara uygun bir hayatta kalma aracı sağlayabilecek hem de İslâm kalmaya devam edecektir? İ. M. Ebu Rebi’nin ifadesiyle temel soru “Müslümanların aynı zamanda nasıl hem otantik hem modern olabilecekleri sorusuydu”¹⁷ ve bu şekilde ifade edildiğinde devletin ayağını hem Doğu’ya hem de Batı’ya basmasından ve her ikisinden vazgeçme şansı olmayan konumdan farklı değildi. Ancak Abdülhamit dönemi Osmanlı yöneticilerinin endişeleri ile bu ıslahatçıların endişeleri arasında önemli bir fark vardı. Örneğin, Abduh ve Afgani’den çok önce, daha 1868’de Namık Kemal, Batı’dan alınan her şeyi “bid’at”¹⁸ olarak gören muhafazakârlara isyan ederken “Vapurlar da bid’at, almıyalım da, Yunan limon kayıkları Girit’i mi zapt etsin? İğneli tüfenkler de bid’at. Kullanmayalım da palikaryalar İstanbul’u mu alsın?”¹⁹ diyerek meselenin önemini, hayatta kalmayla ne kadar ilgili olduğunu göstermiş oluyordu. Ancak İslâm’da neyin bid’at olduğunu neyin olmadığını sorgulayan bu tür yorumlar bağrında barındırdığı bir başka önemli tehlikeyi daha gündeme getiriyordu. Sözelimi Namık Kemal’in bu örnekteki sözleri *usul-ü meşvereti* savunduğu bir yazısında sarf edilmişti; meşrutiyeti savunuyordu ve zaten I. Meşrutiyet’in düşünsel temellerinin oluşmasında da, sonradan kurumsal yapılanmasında da önemli bir rol oynayacak, sonradan Abdülhamit tarafından sürgüne gönderilecekti.

Kısacası, İslâma modernleşmeye cevaz verecek bir esneklik atfedildiğinde aynı esneklik meşrutiyete de cevaz veriyor, ısla-

17 İ.M. Ebu Rebi, *İslami Hareketin Entelektüel Kökenleri*, çev: M. Ali Demirci, Yöneliş Y., İstanbul, 1998, s.34.

18 *Bid’at*: Çoğu zaman bozulma ya da uydurma anlamında kullanılan bid’at “şer’î bir delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlar” olarak tanımlanabilir. Bkz. Rahmi Yaran, “Bid’at,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 6, s.129-131.

19 Aktaran Mümtazer Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.110.

hatın içinden daha demokratik bir perspektif çıkıyordu. Arap ıslahatçılar da aynı şekilde hâlihazırdaki iktidarın devam etmesini zorlayacak sonuçlar çıkartıyor, daha da tehlikelisi Arap ıslahatçıların elinde ıslahat, “meşru halife”nin kim olduğunu sorgulamaya da kapı açıyordu. Dinsel ıslahatın barındırdığı bu tehlike Abdülhamit’in iktidarının güvenliğini sarsacak nitelikteydi.²⁰

Dolayısıyla dinsel ıslahat çağrılarıyla ilgili olarak Abdülhamit, kendi iktidarını tehdit edecek denetim dışı böylesi bir gelişmeden kaçınarak “Sünniliğin sultanın otoritesini güçlendirecek resmi bir versiyonu” olarak nitelendirilen, doktriner olmaktan uzak, sınırları belirsiz, çoğu zaman gündelik ihtiyaçlara göre esneyen pragmatist bir anlayışı benimsemişti: halife-sultanın otoritesini sarsmayacak şekilde katı ve muhafazakâr, ihtiyaç duyulan hayatı modernleşme unsurlarına engel olmayacak şekilde esnek, pek çok durumda da sessiz ve muğlâk. Bu yönüyle resmi görüş, en çok sayıda Müslüman’ın sadakatini kazanmak –ya da hiç olmasa tepkisini çekmemek üzere– “gerçek İslâm”ın ne olduğuna dair tartışmadan uzak durmak ve en geniş İslâm kavrayışının muğlâk sınırları içinde kalmak tercihleriyle geliştirilmiş görünmekteydi. François Georgeon’un dikkat çektiği gibi, önde gelen ıslahatçıların Türk olmayışı ve İstanbul’un hiçbir zaman İslâmi düşünceyle ilgili önemli birer düşünce merkezi olan Mısır’daki el Ezher’in veya Tunus’taki el Zeytune’nin rolünü oynayamamış olması tesadüf değildir.²¹

20 Bir tarihçi önde gelen ıslahatçı bir derginin (*el Menar*) devlet tarafından yasaklanmasını sorgularken çok açık bir soru sorup sonra cevaplıyordu: “Neden Osmanlı yetkilileri dinde ıslahat yanlısı bir dergiyi yasakladılar? Çünkü Sultan Abdülhamit döneminde siyasal ihtilaflar dinsel konuları sarmalamıştı. *El Menar*’ın Müslüman inancını ve pratiklerini ıslah etme misyonu, Osmanlıların Sünniliğin sultanın otoritesini güçlendirecek resmi bir versiyonunu oturtma çabalarıyla çelişiyordu.” Bkz. David Dean Commins, “*Al-Manar* and Popular Religion in Syria, 1898-1920,” Stéphane A. Dudoignon, Komatsu Hisao, and Kosugi Yasushi (der.), *Intellectuals in the Modern Islamic World: Transmission, Transformation, Communication* içinde, Routledge, New York, 2006, s. 40.

21 François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi: 1900-1930*, çev: Ali Berktaş, (2.bs), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s.13-14. ıslahatçılık adına Mehmet Âkif etrafında ortaya çıkan bir hareket varsa da bu hareket hem sınırlı kalmış hem de Trablusgarp ve Balkan savaşları sonrasında Türk milliyetçiliğinin yükselişiyle birlikte tutuculuğa savrulmuştur. Bkz. Agy.

Dinsel ıslahat konusunda yukarıda özetlenen tavır giyim, eğitim, cariyelik, boşanma ve çökeşlilik de dahil olmak üzere pek çok konuda İslâmiyet'in modern bir dünyada kadına nasıl bir varoluş alanı tanıdığına dair soruların da cevapsız kalmasına, daha doğrusu sürekli tartışmalı kalmasına sebep olmuş, buna dair cevapları siyaseten tehlikesiz olacak bir çerçeveye sıkıştırılmış görünmektedir. Sonuçta verilecek cevabın her zaman İslâmî dayanakları olmak zorundadır. Makbul Müslüman kadın imgesi de aynı sınırlara tabidir. Sözgelimi Fuad ve Âli Paşalar Padişah Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında yanında Batılı duygulara ters gelecek şekilde cariyeye, haremağası ya da herhangi bir rütbeden bir kadın götürmeyeceğine dair Avrupalı meslektaşlarını temin ederken ne yaptıklarını iyi biliyorlardı;²² Fransız medeni hukukunu da almaya niyetli olan ama bunu o sırada kabul ediremeyen²³ paşalar uzun zamandır köklü bir değişimin hazırlığını yapıyor ve icra ediyorlardı. Buna karşılık II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti'nin 1893'te Chicago'daki uluslararası fuarın kütüphanesine, Fatma Âliye Hanım'ın çalışmalarını göndermesi de elbette aynı şekilde bilinçli bir tercihti. Muhafazakâr devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı ve dönemin önde gelen kadın hakları savunucularından biri olan Fatma Âliye Hanım çok eşliliği desteklemese de ilkesel olarak karşı çıkmayan ve çökeşliliğin de Osmanlıdaki cariyelik uygulamasının da iyi yönlerini ön plana çıkaran biriydi. Dönemin pek çok seçkin aile kadını gibi bizzat Fatma Âliye Hanım da ev hizmetlerini görmek üzere kendine cariyeye satın almıştı ve devletin gözünde makbul bir Osmanlı kadını temsil ediyordu. Bir kadın hakları savunucusu olarak çökeşliliğe ilkesel değil, pratik olarak itiraz ediyor, cariyelik kurumuna anlayış gösteriyordu.²⁴ Özetle böylece Fatma Âliye'nin iyi tanımlanmış köklü bir değişim talebinden uzak durma tavrı, yukarıda söz edilen modern olma ile otantik olma arasındaki

22 Davison, age, 1997, s. 9.

23 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Y., İstanbul, 2000, s.119.

24 Bkz. Fatma Âliye, *Osmanlı'da Kadın: Cariyelik, Çökeşlilik, Moda*, Haz. Orhan Sakin, 2. Baskı, Ekim Yayınları, İstanbul, 2012, s.15-26 ve s.43-54. Ayrıca bkz. N.Sinan Turan, "Modernleşme Olgusunun Osmanlı Toplum Yaşamına Yansımaları: Ta'addüd-i Zevcat (Çökeşlilik) Sorunu," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 7, 2005, s.130-131.

gerginliğe siyasi iktidarın da onay verdiği bir çözüm örneğiymiş ve devletin dinsel ıslahat karşısındaki tavrını andırıyordu. Nitekim Fatma Âliye Hanım sadece desteklenen, eserleri resmi izinle sergilenen ve böylece kendisi de imge mühendisliğinin bir unsuruna dönüşen bir kadın değildi ayrıca iktidarla yakın ilişki içerisindeydi ve yabancı kadınlarla yaptığı görüşmeleri diplomatik birer görev gibi Saray'a rapor ediyordu.

İmgeyle ilgili devletin bu cansiperane çabasının karşısında kitapların, temsillerin ve resimlerin kurguladıklarının yanı sıra, Hayriye Hanım veya bir başka “kaçak prenses” olan Şeref Hanım ya da en basitinden Avrupa'ya bir şekilde getirilmiş rakkaseler, egzotik Bedeviler vb. öğeler vesilesiyle gazetelerin sundukları klasik Şarklı kadın imgesi yer alıyor; harem, sultan ve İslâm imgeleleri bunun etrafında temelleniyor, kadınların esareti İslâm'la ve zorba hükümdarlarla ilişkilendiriliyor, böylece Batılı kamuoyunun gözünde Osmanlı, modern ve uygar dünyanın dışına atılmış oluyordu. Bütün bunların arasında –kendisi, tek başına, muhtemelen bu kadar büyük bir önem arz etmese de– Hayriye Hanım'ın basın dünyasındaki temsil ediliş şekli genel bir politikanın kapsamında yer alıyordu. Ne de olsa “haremden kaçan prenses” vesilesiyle bu klasik oryantal imge yeniden tazeleniyordu. Avrupa'da da örnekleri vardı ama özellikle Osmanlı Devleti'nin müdahale ve sınırlama olanaklarının daha kısıtlı olduğu ABD'de Şarklı kadın imgesinin tazelenmesi ilginç boyutlara ulaşmış, pek çok gazete de “Prens Hayriye” imgesi gerçeklikle bağını kurma endişesi olmaksızın geliştirilmişti.

Prens Hayriye'nin Aynasından Batı'da Şarklı Kadın İmgesi

İstanbul'dan kaçtığı ilk andan itibaren “Haremden kaçan bir prenses” olarak “Prens Hayriye”nin son derece çekici bir haber konusu olduğu, hem görünüşüyle, hem de hareme ya da sultana dair anlatacağı gizli şeylerle her gazetenin okuyucusuna adeta bir ilginç şeyler şöleni vaat ettiği kesindir. İlk haberlere bakılırsa

gazeteler, Prens Hayriye aracılığıyla okuyucuya hareme açılan bir pencere –daha büyük ihtimalle bir anahtar deliği– sunmayı vaat ediyorlardı; bunun yanında okurlarına kendi toplumlarının, ailelerinin ya da bizzat kendilerinin olumlanmasını ve onaylanmasını da sunabilirlerdi. Bu olumlama, Hayriye adındaki bu kadının hayat tecrübesi ve içinden geldiği, “medeni dünya”yla tezat oluşturan daha aşağı düzeyde bir toplum üzerinden gerçekleşecekti. Hele de çokeşli kocasının aşkı üzerinde bir tekele sahip olmayan Şarklı kadının zavallılığını ortaya koyan haberler hem erkeklerin ilgisini çekmeyi hem de tekeşli Batılı kadınların –böylesi bir topluma alaycı bir tebessümle bakarak– hallerinden memnuniyet duymalarını sağlamayı umuyor olmalıydı.²⁵ Her hâlükârda haremde kaçan bir prenses haberinin ve o prensesin anlatacaklarının çok ilgi uyandıracığı şüphesizdi. Sonuçta o tarihe kadar hep ilgi uyandırmış, bu konudaki kitaplar da hep çok satmıştı. Ancak haberlerin yoğunluğu –ve ciddiyeti– Avrupa ve Amerika’da farklı oldu.

Yukarıda örnekleri görüldüğü üzere Avrupa gazetelerinin çoğunun Osmanlı Devleti’yle ya da Osmanlı elçiliğiyle şu ya da bu şekilde bir ilişkisi vardır. Gazeteler Bâbîâli tarafından dikkatle takip edilmekte, diplomatik yollarla yönlendirilmekte ve her şeye rağmen yayınlanması engellenemeyen “muzır” haberler çoğu durumda tekzip edilmektedir. Kaldı ki ciddi Avrupa gazeteleri dünyanın başka yerlerindeki gazetelere göre çok daha güvenilir bilgi kaynaklarına ve haberleri doğrulama mekanizmalarına sahiptir. Avrupa’nın başlıca şehirlerinde Osmanlı diplomatları ve çok sayıda muhalif, Osmanlı başkentinde ise gazetenin kendi muhabiri, o yoksa diplomatı ve en kötü durumda çok sayıda hemşerisi vardır. Bunun yanında Avrupa’nın Büyük Güçleri Osmanlı Devleti’nde önemli çıkarlara ve onları Osmanlı Devleti’yle belirli bir düzeyde işbirliğine zorlayacak ilişki ve bağlantılara sahiptir. Bu çıkar ve bağlantılar Avrupa gazeteleri için de az çok bir sınırlama çerçevesi oluşturmaktadır. Sözelimi, örneği görüldüğü üzere, Kopenhag’ta bile Osmanlı elçisinin gazeteleri teker

25 Adil Baktıaya, “Hayriye Hanım Avrupa ve Amerika’da,” *Toplumsal Tarih*, İstanbul, Sayı 237, Eylül 2013, s.22-28.

teker ziyaret edip haber yapmamalarını rica etmesi mümkündür. Öte yandan gazete sütunlarında kendi hükümetlerinin Osmanlı Devleti'ne yönelik siyasetine farklı bir açıdan bakan ve bu yüzden yapılan bir habere itiraz eden okuyucu mektupları dahi görülebilmektedir. Yüzyılın sonlarında artık böylesi bir aşinalığa sahip çok sayıda okuyucu vardır.²⁶

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri ve gazetele-riyle ilişkileri temelinde Hayriye Hanım'la ilgili haberlerin –ta-mamen engellenmesini değil ama– az çıkmasını sağlayabilmiş görünmektedir. Saray ve Bâbiâli, Hayriye Hanım ve Ali Nuri'nin faaliyetleri karşısında her ne kadar başta telaşa kapılsa da tecrü-beli diplomatları sayesinde soğukkanlı bir duruş sergileyebilmiş ve bu olayın, üzerine titrenen “imge”ye vereceği zararları belirli sınırlar içinde tutmayı başaramıştı.

Amerikan gazeteleri (okuyucusu da) Avrupa'dakinden fark-lıdır. “Doğu” ve “Türk” imgeleri Avrupa'da da sorunlu ise de Amerika'da durum bunun biraz daha ilerisindedir. Ne Osmanlı Devleti'nin Amerika'yla bu dönemdeki ilişkileri Avrupa'yla ilişki-ler kadar yoğun ve iç içedir ne de Amerikan toplumu Avrupa'nın Şark'la kadim tanışıklığına ve görece incelmış oryantalist gele-neğine sahiptir.²⁷ Osmanlı Devleti ABD basınına önemsemiyor değildir, aksine, belli ki Osmanlı Devleti'nin yabancı basında nasıl temsil edildiğine dair hassasiyeti Amerikan basını için de geçerlidir. İrili ufaklı eyalet gazeteleriyle birlikte basının takip edilmesinin son derece zor olduğu ve Washington'daki Osmanlı elçiliğinin mütevazı olanaklarını aştığı bu ülkede bile Osmanlı Devleti kendisiyle ilgili çıkan haberleri takip etmeye yetişmek için çareler bulma peşindedir ve bu konudaki hevesi dikkate

26 Avustralya ve Yeni Zelanda gibi İngiliz İmparatorluğu'nun uzak köşelerindeki gazeteler de Avrupa gazetelerinden farklıdır. Bu gazetelerin okur kitlesi Osmanlı top-lumuna aynı derecede aşina olan ya da aynı derecede ilgi gösteren bir okur kitlesi değildir. Gazeteler Avrupa haberlerini çoğunlukla İngiliz haber ajanslarından aktar-maktadır. Elbette haberler yerel okuyucunun ilgilerine bağlı olarak kısaltılıp özetlen-mekte, bu sırada içeriği değişmektedir.

27 İngiliz ve Fransız oryantalizmi kendisini akademik ve entelektüel düzeylerde ifade ederken 19. yüzyıl sonlarının Amerika'sında oryantalizm büyük oranda hızla geliş-mekte olan tüketim kültürüyle eklemlenmiş, en yaygın ifadesini Amerikalı kapita-listlerin modern pazarlama tekniklerinde bulmuştur. Bkz. Naomi Rosenblatt, “Ori-entalism in American Popular Culture,” *Penn Historical Review*, Volume 16, Issue 2 Spring 2009, s.62.

değerdir.²⁸ Ancak yine belli ki bu girişimler de yeterli olamamaktadır. Hem Amerikan basınının yapısı, hem ABD'nin Osmanlı Devleti'yle karşılıklı ilişkileri Avrupa'dan farklıdır, hem de bu dönemde Amerikan-Osmanlı ilişkilerinde ciddi krizler vardır.²⁹

Amerika'da özellikle küçük gazetelerde Hayriye Hanım'la ilgili haberler oryantalist yazının en kaba örnekleriyle karşılaştırılabilir niteliktedir. Üstelik bu türden haberler her zaman küçük gazetelerle sınırlı kalmamaktadır. Aynı haberler *Los Angeles Times* ve *Chicago Tribune* vb. bazı büyük gazetelerde de yer almıştır. Amerikan basınına takip eden Osmanlı yetkilileri bütün bir basın dünyasını denetlemenin zorluğunu ve imge mühendisliğinin ancak belirli bir uluslararası ilişkiler çerçevesi ve belirli bir ilişkiler ağı içerisinde etkili olabildiğini özellikle Amerika'da görmüş olmalıdır.³⁰ 1895'te Washington'daki Osmanlı sefiri günlük basına

28 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkıp yirminci yüzyılın başlarında hızla büyüyen ve Ernest Hemingway, Bernard Shaw, Oscar Wilde, Walt Whitman, Thomas Edison gibi dönemin çok sayıda entelektüelini müşterisi haline getiren "medya takip sektörü"nün ilk şirketinin müşterilerinden birinin Osmanlı Devleti olması ilginçtir. Bu entelektüeller grubu basında çıkan kendileriyle ilgili haberlerin peşine düşmeleri nedeniyle kimi zaman narsist olmakla itham edilirken Osmanlı Devleti çok erken bir tarihte bu şirketten gayet profesyonel amaçlarla yararlanabileceğini fark etmiş ve abone olmuştur. Sonuçta 1901'de Amerika'da *Henry Romeike Şirketi*'nde çalışan kadınlar padişahla ya da Osmanlı Devleti'yle ilgili bütün gazete haberlerini kalemle işaretliyor, erkekler o işaretlenmiş kupürleri kesiyor, başkaları onları kutulara yerleştiriyor ve başka çalışanlar da aylık olarak onları zarflara koyup Washington'daki Osmanlı elçiliğine gönderiyorlardı. Belli ki Amerika'da da Osmanlı Devleti kendisiyle ilgili yazılan her şeyi sürekli olarak öğrenmek ve tabii gerekiyorsa müdahale etmek istemektedir. Bkz. Adil Baktıaya, "19. Yüzyılın 'Google'ı: Romeike ve Medya Takip Sektörünün Doğuşu," *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı 182, Şubat 2009, ss.48-52.

29 Hayriye Hanım'ın kaçışından üç yıl kadar önce ABD, Küba sorununun İspanya'yla denizde bir savaşa tutuşmuş, bütün dünyayı şaşkırtan bir kolaylıkla İspanya karşısında zahmetsiz bir zafer kazanarak artık bir Büyük Devlet olarak kabul edilmeye fiilen hak kazanmıştı. Ancak ABD Osmanlı Devleti tarafından ısrarla bir Büyük Devlet olarak kabul edilmemiştir. ABD, elçilikleri karşılıklı olarak terfi ettirmek için ne kadar ısrar etse de Osmanlı Devleti'nin direnci nedeniyle iki ülke 1907 yılına kadar birbirleri nezdinde büyükelçi düzeyinde temsil edilmemiştir. Nitekim bu sebeple -tam da Hayriye Hanım'ın Amerika'daki gazete sütunlarında görüldüğü sıralarda- ABD-Osmanlı ilişkileri gerginleşmiş, kısa bir süre önce savaş meydanında kendini kanıtlamış olan ABD donanması, Osmanlı sularına gelecek taciz edici manevralar yapmış, hatta doğrudan tehdit ederek Osmanlı Devleti'nden istediği bazı tavizleri koparmayı başarmıştır. Bkz. Adil Baktıaya, "'Büyük Sopa' Osmanlı Sularında: ABD-Osmanlı İlişkilerinde 1903-1904 Krizi," *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı 262, Ekim 2015, s.50-58.

30 Bu, tersinden okunup Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki bütün basını kontrol edebildiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Avrupa'da Osmanlı Devleti'nden gelen tekliflere hiçbir şekilde açık olmayan ya da şantajlara boyun eğmeyecek ciddi gazeteler vardır. Bunların bazıları kendi hükümetlerinden gelecek telkinlere açıktır, bazıları ise haberlerinde ısrar edecek güce sahiptir.

dair gözlemlerini aktarırken, Amerika'da gazetelerin ne kadar serbest olduklarını ve nasıl istedikleri gibi uydurma şeyler yazdıklarını anlatmış, bundan yola çıkarak ABD'nin bilim, teknoloji ve sanayide ne kadar ilerlese de “vahşi” bir memleket olduğunu bildirmişti.³¹ Kesin olan bir şey var ki Hayriye Hanım imgesinin en keyfi bir şekilde inşa edildiği yer ABD olmuştur.

“Haremden Kaçan Prenses” İmgesi:

Emperyal Skandal Arayışı ve Oryantal Fanteziler

Yukarıda belirtildiği gibi Avrupa ve Amerikan basınında Hayriye Hanım'ın kaçıışı “Haremden kaçan prenses” olarak haberleştirilmiş, Hayriye Hanım gazetelerde görüldüğü yıllar boyunca bu prenses unvanıyla anılmıştı. Gazeteleri takip eden, onlarla ilişki içinde olan ve sık sık o gazetelere yorumlar yazan Ali Nuri, eğer bu prenses unvanı kendisinin fikri değilse bile bir düzeltme olanağına sahipti ancak böylesi bir düzeltmenin hiç yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu şekilde basının ilgisini çekmek kolaylaşıyor olmalıydı. Gerçekten de basın büyük ilgi göstermiş ama konuya vakıf olmayan gazetecilerin elinde Hayriye Hanım'ın kaçış hikâyesi kimi zaman gülünesi ifadelerle aktarılmıştı; hikâyedeki bilinmeyenler “rastgele olmayan bir tarzda” tamamlanmış, eklemelere bazen eksiltmeler, çoğu zaman da çarpıtmalar eşlik etmişti.

Daha önce belirtildiği gibi Batı basınında prensleri, prensesleri, haremi, gizemi ve ihtişamıyla Doğu tasavvurunun adeta sarsılmaz bir sürekliliği, kamuoyunda cazibesi vardır.³² Belki

31 Deringil, age, s.182. Her hâlükârda ABD'de Hayriye Hanım imgesinin Avrupa'dan çok daha keyfi bir şekilde inşa edildiği kesindi.

32 Sözelimi yüzyılın sonlarında ABD'de çok rağbet gören maskeli balolarda erkek ve kadınlar arasında en iyi kostümleri giyenlerin -bir erkek ve bir kadın olarak- belirlenmesi ve birincilerin ilân edilmesi geleneği vardır. 1895'te düzenlenen bir maskeli baloda birinci olan hem erkek hem de kadın, baloya “Türk” kıyafetleriyle katılmışlardı. Biri Türk prensi, diğeri Türk prensesi kılığındaydı. (Bkz. *Sacramento Daily Record-Union*, 1 Şubat 1895). Aynı yıl Athletic Club tarafından düzenlenen dev bir kıyafet balosuna dair bir haberde en çok dikkat çeken katılımcılar listelenmiş, bunların arasında yine 1 Türk sultanı, 3 Türk prensesi, bir Türk asilzade ve bir de “Türk kraliçesi” yer almıştı. (Bkz. *Sacramento Daily Record-Union*, 1 Mart 1895). Sonraki yıllarda da Türk prens ve prensesleri en beğenilen kostümler arasında yer almaya devam etti (Bkz. *The San Fransisco Call*, 31 Ocak 1897). 1912'de bir gazete Theodore Roosevelt'in kızının Türk Prensesi kıyafetiyle bir baloya katıldığını yazıyordu (Bkz.

de bu yüzden kimse Hayriye Hanım'ın prensesliğinin nereden geldiğini sorgulamamıştı. Ancak "kral"ın -ya da sultanın- kim olduğu elbette biliniyordu ve kendisi bir prenses olduğuna göre doğal olarak bu prenses o kralın kızı olmalıydı. Böylece bazı Amerikan gazetelerinde "Kral" Abdülhamit, soyadı Hamit olan Abdül adında Doğulu bir hükümdar olarak düşünülmüş, sonuçta Hayriye Hanım'dan "Prenses Hayriye Hamit" olarak söz etmenin bir sakıncası görülmemişti.³³ Dahası Prenses Hayriye'nin Ali Nuri ile evli olduğu bilgisini almış olan bazı gazeteciler ise ondan "Prenses Nuri" olarak söz etmişti.³⁴

Ciddi gazetelerin temkinliliğinden uzak olan küçük gazeteler büyük senaryoları kolayca üretiyorlardı. Bu gazetelerde Hayriye Hanım'la ilgili yayınlanan haberlerde Ali Nuri'nin adı ne kadar az geçse o kadar iyiydi. Haremden kaçma hikâyesinde kadına eşlik eden koca gibi tuhaf bir durum hayal gücünü sınırladığından olsa gerek, Ali Nuri'den pek söz edilmiyor ya da kimi yerlerde kocasından ve babasından söz edildiğinde prenses olduğundan şüphe edilmesin diye "kendi hakkıyla prenses" olduğu özellikle belirtiliyordu.³⁵ Kurgu içinde hiç olmaması ya da olacaksa da silik olması tercih edilecek olan kocayı bazı gazeteler gerçekten özellikle silikleştiriyor, Ali Nuri'yi Hayriye Hanım'ın önemsiz bir uzantısına çeviriyorlardı. Örneğin *Sunny South* gazetesinde

The Topeka State Journal, August 24, 1912). Doğrusu kıyafet balolarında Çin, Japon ve Hint prens ve prensesleri de vardı ve magazin basınında ya da diğer popüler yayınlarda geçen "Türk" sözcüğüyle ne kastedildiği bile şüpheliydi. 1907'de gazetelerde tanıtılan yeni bir kitabın başkahramanı yine bir Türk prensesidir. "Bulunduğu yerde evlenmek için cazip olamayacak kadar zayıf" olan bu prenses kilo almak üzere bu zayıflık derdinin tedavisinin olduğu Amerika'ya doğru yola çıkacaktır. (Bkz. *Monroe City Democrat*, 5 Eylül 1907. Gazetede tanıtılan söz konusu kitap için bkz. George Ade, *The Slim Princess*, Bobbs-Merrill Company, 1907. Kitap Philadelphia'da 1906 yılının sonlarında *The Saturday Evening Post* gazetesinde yayınlanmış olan aynı adlı bir öyküye dayanarak yazılmıştı.)

33 *Sunny South*, 7 Eylül 1901; Daha ciddi bir gazete olan *Los Angeles Times* metin içinde Hayriye Hanım diye yazsa da resim altı yazısında Hayriye Hanım'ı "Prenses Hayriye Hamit" olarak tanıtmıştır. Bkz. *Los Angeles Times*, 20 Nisan 1902.

34 Kamuoyunda "Prenses Nuri" olarak da bilindiğini aktaran *The Washington Times*, 20 Mart 1903.

35 *Sunny South*, 7 Eylül 1901. "Kendi hakkıyla prenses" teriminin ne anlama geldiği hiçbir gazetede açıklanmamıştı. Bu konuda Ali Nuri ile Hayriye Hanım'ın gazetelere bir bilgi vermiş olması muhtemeldir ancak nasıl bir bilgi olduğu belli değildir. Tahminen verilen bilgi Hayriye Hanım'ın Tunus kökenine ilişkindir. Bkz. bu çalışmada s.149-150.

Hayriye Hanım'ın kaçışından kısa bir süre sonra Ali Nuri'den söz edildiğinde artık onun kim olduğunu anlatmak için uzun cümlelere gerek yoktu: O Prenses Hayriye Hanım'ın kocasıydı. Sultan'ın sadık bir hizmetkârı iken kendisinden daha üst seviyede olan ve aralarında İngiliz mürebbiyeler ve refikaların da³⁶ bulunduğu haremde büyüyen (bir başka gazetede İngilizler Amerikalı'ya dönecektir), bu nedenle de mükemmel İngilizce bilen bu kadınla evlenmiş ve hayatı değişmişti. Kadının siyasi fikirleri (*legitimist*) başlarına bela açıp haklarında tutuklama kararı çıkarıldığında karısının gölgesinde kalan bu daha alt bir rütbe sahibi koca yurtdışındaydı; Hayriye Hanım bin bir badire atlatarak kaçmış ve fikirleriyle başına bela açtığı kocasının yanına, Atina'ya gelmişti.³⁷ Bu anlatıda Ali Nuri adeta “kocasının peşinden sürüklenen biçare Müslime” rolündedir.³⁸ Bir prensese kıyasla zaten alt rütbede olan koca, Batılı mürebbiyeler aracılığıyla aydınlanmış olan karısının karşısında siyasi fikir –ve medenilik– düzeyinde de alt düzeyde kalmakta ve bu üstünlüğe itaat etmektedir.

Yüzyıl dönümünde Batı basınının emperyal skandal merakını tatmin eden tek örnek Hayriye Hanım değildir. 1900'lü yılların başında bir Osmanlı kadınının yurtdışına çıkışı halen çok nadirdir. Hayriye Hanım Osmanlı kadınlarına büyük ölçüde kapalı olan bu yola kaçarak girmiş ve bir gazeteye konuşurken şöyle demişti: “Cüret edebilirlerse aynısını yapacak çok sayıda kadın var, bu kadınlar kendi sefil hallerinin gayet farkındalar.”³⁹

1904'te Hayriye Hanım henüz Avrupa'da dolanmaktayken onu doğrulayan bir olay yaşandı. Bu sefer daha çok Avrupa gazetelelerinde olmak üzere yeni bir kaçak prensese dair haberler yer alıyor, haber ajansları aracılığıyla dünyanın dört bir köşesine yayılıyordu. Şimdiki kaçak prenses “Sultanın yeğeni Prenses Şeref”ti. Şeref Hanım'ın kaçışına dair yazılanlar Hayriye Hanım'ın kaçışına dair yazılanlardaki aynı kalıpları ve bazen aynı kurguyu gösterdiği için ilginçti; iki olay birbirini teşhir ediyordu.

36 İngiliz mürebbiyeler için bkz. “Fugitives,” *Evening Bulletin*, 31 Aralık 1901.

37 *Sunny South*, 9 Kasım 1901; haber ajansları aynı haberleri dünyanın farklı köşelerine ulaştırmaktadır. Aynı haberle krş. “Fugitives,” *Evening Bulletin*, 31 Aralık 1901.

38 Osmanlı yetkilileri başta kocasının arkasından sürüklenen Hayriye'yi bu şekilde değerlendirmişlerdir.

39 *Hopkinsville Kentuckian*, 15 Kasım 1901.

Gazetelerin dediğine bakılırsa Şeref Hanım Mayısta Harem-i Hümayun'dan kaçmış ve bir ay kadar sonra Londra'da Rus Prensi Ouroussoff ile evlenmişti. Gazeteye göre sebep ilk gençliğinde "göğsünde Fransız kalbi taşıyan küçük şey"⁴⁰ olarak bilinen Şeref Hanım'ın harem hayatından sıkılmasıydı. Kendisine pasaport temin etmiş olan hizmetçi kadınlardan birinin kılığına girmiş ve Marsilya'ya hareket eden Fransız gemisine atlamıştı: "Kaptana her şeyi anlattım ve eğer Saray, gemi ayrılmadan önce benim kaçtığımı anlayacak olursa, beni koruması için yalvardım."⁴¹

Yapılan yoruma göre bu olay Osmanlı Devleti'nin açık bir meydan okumayla karşı karşıya olduğunu gösteriyordu: Osmanlı erkekleri "ceylan gözlü eşlerinin ve kızlarının küçücük sinesinde bağımsızlık ruhunun gittikçe büyümekte olduğunu farkında değillerdi." Son on beş yılda önemli bir değişim yaşanıyordu. Şeref Hanım Osmanlı kadınının çaresizliğini anlatmış, ardından kendi şahsında onları harekete geçiren süreci anlatmıştı:

Avrupa kitapları haremlere ve evlere girmeye başladı. Başka ülkelerdeki kadınların sahip olduğu özgürlüklerden haberdar olduk. Amerika ve Avrupa'da kadının erkeğin kölesi olmadığını, poligamik bir canavarla evlenmek yerine evlenecekleri kişiyi kendilerinin seçebildiğini öğrendik.

Bundan sonra kalbimiz özgürlüğü arzulamaya başladı, özgürlüğü konuşmaya başladık. Özgürlüğü elde etmeye karar verdik. Son birkaç yılda birkaç yabancı kadın haremlere girebildiler. Onların yabancı ülkelerdeki hayat üzerine anlattıkları bizim merakımızı uyandırdı ve huzursuzluğumuzu artırdı.

Ben kocamı sevdim, fakat evin diğer kadınları arasındaki entrikalar bende nefret uyandırdı... Kocasının sevgisini çok sayıda kadınla paylaşmaktan memnun olmayan çok kadın var. Zengin ailelerin kendi kızları için Avrupalı öğretmenler bulmaları alışıldık bir şey haline geliyor. Türk kadını onlardan Batılı yaşam tarzına dair ilk fikirleri alıyor.

Sonra Fransızca ve İngilizce öğrendik ve bu dillerde yazılan kitaplar evlere girdi. Maupassant'ı, Bourget ve Zola'yı okudum.

40 "Women's Life in Turkish harems," *Southland Times*, 26 Kasım 1904.

41 "A Runaway Princess," *Wanganui Herald*, Cilt XXXVIII, Sayı 11407, 12 Kasım 1904, s.4.

Kocalarımız ne okuduğumuzu, haremde nasıl bir ihtilal aşkının yayıldığını bilmiyorlardı.⁴²

Gazeteler Şeref Hanım'ın kaçışını ne uzun uzun anlatmak ne de haberi büsbütün atlamak istemediklerinde çok kısa olarak iki satırla olayın özünü anlatmaya çalışıyor, böylece bütün haberlerin şifresini vermiş oluyor, uzun haberlerdeki alt-metni tek bir cümleye sığdırıyorlardı. "Sultanın Yeğeni Aşığıyla Kaçtı: Doğu Uygarlığından Nefret Etmiş" başlığını taşıyan kısa bir haberde şöyle deniyordu:

Prenses 12 Mayıs'ta kocasının hareminden çıktığını, yoksul bir kadın kılığına girerek *Niger* gemisiyle Marsilya'ya geldiğini belirtti. Modern edebiyatı okumanın sonucunda Doğu uygarlığından hoşnutsuz olmuştu, şimdi artık epey mutluymuş.⁴³

Şeref Hanım'a dair diğer bir haber ise "fırari prensesler"ın artık Avrupa'da olağan bir şey olduğunu söyleyerek başlıyordu.⁴⁴ Haberi yazan kişinin aklında muhtemelen o sıralarda halen Avrupa'da konuşmalar yapmakta olan ve hayli popüler bir şahsiyet haline gelmiş olan "Prenses Hayriye" vardı. Elbette "haremden kaçan prensesler" gazetesinin abarttığı kadar yoktu, prenses olup olmadıkları şüpheliydi ve eldeki örneklerin sayısından yola çıkarak böylesi bir eğilimin olduğunu söylemek mümkün değildi. Yine de iki üç yılda bir ortaya çıkan bazı tekil olaylar Batı basının "emperyal skandal" arayışına ve Batı'nın üstünlüğünü Doğulu bir prensese onaylatma arzusuna malzeme sağlayabiliyordu.

"İlk kaçak prenses" olan Hayriye Hanım'a dönecek olursak, aslında Hayriye Hanım'ın da hikâyesi deşifre edilmiş ama doğrusu, bu pek bir şeyi değiştirmemişti. Prenses olarak takdim edildiği için Hayriye Hanım genelde Amerikan gazetelerinde aristokrat kesime

42 "How Western Culture Has Burst The Doors of Turkish Harem," *The Washington Times*, 20 Eylül 1908

43 "Sultan's Niece Elopes: Disgusted with Oriental Civilisation," *Star*, sayı 8163, 10 Kasım 1904, s.2; Ayrıca bkz. "News and Notes," *Evening Post*, Cilt LXVIII, Sayı 116, 12 Kasım 1904, s.9.

44 "A Runaway Princess," *Wanganui Herald*, Cilt XXXVIII, Sayı 11407, 12 Kasım 1904, s.4.

dair haberler yazan ve müstear bir isimle yazdığı belli olan Marquise de Fonteroy adında bir gazetecinin uzmanlık alanına giriyordu.⁴⁵ *Washington Times*'ta yazıları yayınlanan Fonteroy'un hanedan mensuplarının yaşamlarına dair kaleme aldığı yazılar diğer pek çok gazetede de yayınlanıyordu. Fonteroy kendisine okurlardan çok sayıda mektup geldiğini, insanların gündeme hızla giren bu prensesi merak ettiğini söylüyor, ardından konuyla ilgili uzmanlığını göstererek okurlarını bilgilendiriyordu. Yazının başlığı olayı ifşa etmeye yeterliydi. Yazı "Not a Turkish Princess" başlığını taşıyor ve şu bilgileri veriyordu: Hayriye Hanım Türk olmadığı gibi Osmanlı hanedanıyla herhangi bir yakınlığı da yoktu; İsveçli bir dönmenin karısı ve Tunuslu bir bürokratin kızıydı. Babası Mahmut Ayad Paşa, kocası ise "Kırım'da Atina'daki Türk başkonsolosu" Ali Nuri'ydi.⁴⁶ Atina'nın yeri ile Ali Nuri'nin görev yeri dışında haberde verilen bilgiler bu kez doğrudu. Fonteroy aslında şunları da ekleyebilirdi: Hayriye Hanım evli barklı, iki çocuklu, biraz kilolu bir kadındı ve haremde kaçmamıştı; çekekçiliklik mağduru değildi, kocasının başka eşi yoktu.

Buna rağmen Hayriye Hanım'la ilgili haberler aynı tarzda çıkmaya devam etti. Fonteroy ifşa edeli bir yıl olduğu halde gazete sütunlarında Hayriye Hanım halen bir Prenses olarak anılıyordu. Böylesi haberlerden biri tamamen masa başında uydurulmuştu ve gerçeklikten bu kadar kopunca benzer hayal gücü malzemeleri benzer senaryolar ortaya çıkartmıştı: Hayriye Hanım için yazılan senaryo ile birkaç sene sonrasında Şeref Hanım için yazılacak olan hemen hemen aynıydı. Haberde neredeyse doğru olan bir şey yoktu ve güya Hayriye Hanım'ın bir resmi eklenmişti. Bu resimde Hayriye Hanım altınlarla çevrili bir başlık takmış ve oryantal giysiler giyinmiş bir vaziyette divana uzanmış nargile içiyordu. Haber şöyleydi:

Önceden güçlü bir paşanın eşi olan Prenses Hayriye Bin Ayad şu an kendi ülkesinin baskı altındaki kadınları için Batılı ülkelerin sempatisini kazanmak üzere Avrupa'yı dolaşıyor.

45 Marquise de Fonteroy'un bir kadın olduğunu da iddia eden ve onun uzmanlığını alaycı bir dille anlatan bir yazı onun çok yaygın bir şekilde ilgi gördüğünden söz etmektedir. Bkz. *The St. Paul Globe*, 25 Mart 1900.

46 "Not a Turkish Princess," *The Washington Times*, 20 Mart 1903.

Prenses Hayriye Bin Ayad'ın babası aydın bir paşaydı, kendisi ise genç kızlığında İstanbul'da oturan Avrupalı ve Amerikalı hanımlarla çokça görüşme fırsatını buldu.

Onlardan kadın haklarıyla ilgili –Türklerin bakış açısına göre- devrimci olan fikirler aldı.

18 yaşına geldiğinde bir başka Türk paşayla evlendirildi ki bu paşa da göreceli olarak aydın sayılırdı. Gelgelelim bu paşa çok-keşlilik yanlısıydı. Onun haremindeki sıradan bir odalık olarak muamele görmese de sık sık aklına kocasının sevgisinin üzerinde tekeli olmadığı gerçeği geliyordu.

İstanbul'daki Avrupalı ve Amerikan kadınlarla arkadaşlığı devam etti ve prenses gittikçe Batılı terbiye ve ahlakının daha üstün olduğunu görerek Türk harem sisteminden hoşlanmamaya başladı. İki yıllık bir evlilik hayatından sonra artık durum kendisi için tahammül edilemez bir noktaya geldi ve Türkiye'den kaçış planı için Amerikalı arkadaşlarının desteğini kazandı. Bir gün kocasının saraysı evini bir daha dönmek üzere terk etti. Görünüşte Amerikalı arkadaşlarına çay içmeye gidiyordu ama onların evine varır varmaz kendi kimliğini tamamen gizlemek üzere Batılı kadın kılığına girdi. Amerikalı müttelikleri onu bu kaçış planı için önceden anlaştıkları bir İngiliz kafadarın buharlı yatına aldılar ve hemen Trieste'ye doğru yola çıkıldı... Prenses Hayriye Bin Ayad para ve mücevherlerinden oluşan varlığını yanına alacak kadar tedbirliydi, dolayısıyla Batı Avrupa'da yeni bir hayata başlamak için yeterli kaynağı vardı. Viyana ve Paris'te rahatça ikamet etti, Fransızca ve Almancasını geliştirdi. İngilizcede zaten önceden ustalaşmıştı.⁴⁷

“Sultanın bir akrabası olduğu söyleniyor, genç ve çok hoş”⁴⁸ tarzındaki haberler sonra da devam etti. Dolayısıyla Ali Nuri ile Hayriye Hanım'ın bu “prenses”lik konusuna bir açıklık getirmesi hiç gerekmedi; buna ihtiyaç yoktu, hatta öyle görünüyor ki buna dair bir açıklama yapsalar Fonteroy gibi görmezden gelinebilirdi.

Kıyafet ve Uygarlık

Bir kez daha Hayriye Hanım'ın 1901'deki kaçışı ile Şeref Hanım'ın 1904'teki kaçışına dair yazılanlar karşılaştırılacak olursa bütün haberlerde –döneme uygun olarak- dış görünüm

47 “A Turkish Princess who Escaped from the Harem,” *The Tacoma Times*, 22 Nisan 1904.

48 “A Turkish Woman Reformer,” *Grey River Argus*, 9 Eylül 1904.

ve kıyafetin ne kadar ön planda olduğu ortaya çıkacaktır. Şeref Hanım'a dair gazete sütunlarında yer alan haberlere göre bir gemiye atlayıp İstanbul'dan nihayet uzaklaşan Şeref Hanım, İzmir'de "Türk konsolos"un gemiye çıkıp kendisini araması ihtimalini düşünerek büyük bir korku yaşamış ancak kaptan tarafından sakinleştirilmişti. Nihayet gemi açık denize doğru yola koyulduğunda kurtulduğundan emin olup rahatlayan Şeref Hanım'ın ilk yaptığı kıyafetlerini değiştirmek, Avrupa modasına uygun kıyafetler ve bir şapka giymek olmuştu. Gazete, buraya kadar olan kısımdaki simgeselciliği anlamamış olabilecek okurlarına yardımcı olmak üzere açıklama yaparak devam etmektedir:

Kıyafetler ve özellikle şapka prensesin İstanbul'dan vazgeçişini simgelemektedir. Eğer sultan kendi yeğeninin bir Avrupa şapkası taktığını görürse bu "Tory Turk" kuşkusuz kendisinin bağlanıp bir çuvala konarak Boğaza atılmasını emredecektir.⁴⁹

Aynı şekilde gazetelerde Hayriye Hanım'la ilgili çıkan hemen her haber de önce onun dış görünüşünü tarif ediyordu. Kıyafet konusu, yukarıda belirtildiği gibi, çok önemliydi ve belli ki Şeref Hanım örneğinde olduğu gibi bir vazgeçiş ve bir kucaklayış, bir reddi ve bir onaylamayı temsil edecekti.⁵⁰ Muhtemelen Hayriye Hanım da üstündeki Doğulu kıyafetleri çıkarıp Batılı giysiler giymiş olsaydı bu, haber değeri olan çok çekici bir imge olacaktı. Ancak gazetelerde Hayriye Hanım'ın fotoğrafları da yer aldığıın-

49 "A Runaway Princess," *Wanganui Herald*, Cilt XXXVIII, Sayı 11407, 12 Kasım 1904, s. 4. Gazetenin "özellikle şapka" diye belirtmesi anlamsız değildir. Kıyafetlerin Batılılaşması sürecinde en son ve en az değişen şey başlık olmuştur. Üstelik Hamidiye döneminin tanıklarından Seniha Morali'nin hatıratında andığı bir olayda olduğu gibi başlık konusundaki kararlılık kadın kıyafetiyle sınırlı değildir: Tiyatrolarda kadınları hep gayrimüslim kadınlar oynuyorlardı ama oyunlarda Müslüman erkek oyuncular rol alabiliyordu. Bu Müslüman erkek oyuncular ecnebileri canlandırdıklarında rol icabı Batılılar gibi giyinebilir, ellerinde şapka tutabilir ama rol gerektirse bile şapkayı giyemezlerdi. Bkz. Morali, age, s.66.

50 Prens Hayriye'nin dünya kadınlarının Berlin'de bir araya geldiği Uluslararası Kadınlar Kongresi gibi önemli bir olaya katıldığını aktaran iki paragraflık kısa bir haber bile böylesi bir tarife ayrıntılı bir şekilde yer vermeden geçmiyordu: "Berlin'de toplanan Uluslararası Kadınlar Kongresi'nin en ilginç ziyaretçilerinden biri Sultan'ın bir akrabası olan Prens Hayriye Bin Ayad'tı. Prens genç ve çok hoş. Kıyafetleri Avrupai ve son derece sade, çoğunlukla siyah bir etekle siyah ipek bir bluzdan oluşuyor. Faklılık havası ise saçının üstüne örttüğü beyaz dantel bir örtü ve dirseklerine kadar inen siyah satenden bir şal ile veriliyor..." (Bkz. "A Turkish Woman Reformer," *Grey River Argus*, 9 Eylül 1904.)

dan bir başka gazeteden aktarma yapacak muhabirlerin Şeref Hanım'ın hikâyesinde olduğu kadar rahat yorum yapamadıkları görülmekteydi.

Bazı gazeteler Hayriye Hanım'ın dışarı çıkarken Türk geleneklerine uygun bir şekilde kalın bir örtüyle örtündüğünü,⁵¹ bazıları konuşacağı zaman kürsüye sadece gözlerini açıkta bırakacak şekilde örtünmüş olarak çıktığını,⁵² bazıları "dışarı hep örtülü çıksa da evde vücuduna oturan Avrupalı kıyafetler giymeyi sevdiğini" yazıyordu.⁵³ Başındaki örtüyü bir kenara attığını da birkaç gazete yazmış⁵⁴ ancak belli ki eldeki fotoğraflarında başörtülü olduğu için bu "başındaki örtüyü fırlatıp atan Doğulu genç kadın" imgesi diğer gazetelerde çok sık kullanılamamıştı.

Hayriye Hanım'ın neye benzediğini tarif etmek için gazetelelerin birbirlerinden aktarmalar yaparak okuyucuya sundukları en yaygın ifade "Doğuluların sert yüz ifadesinin aksine zarif yüz hatlarına ve asil bir duruşa sahip olduğu"ydı.⁵⁵ Çok hoş, alımlı ya da çok güzel olduğu konusunda bir fikir birliği vardı. Kullanılacak sıfat yaşına dair varsayıma göre değişebiliyordu ama aslında yaşını bile bilmiyorlardı.⁵⁶ Hayriye Hanım'ın prensesliğiyle ilgili haberlerin yalan olduğunu fark edip ifşa eden aristokrasi uzmanı Marquis de Fonteroy belli ki bu yaş konusuna da güvenmemiş, -kendisinin Hayriye Hanım haberlerine müdahil olduğu sırada 29-30 yaşlarında olan- Hayriye Hanım'la ilgili söyleyeceklerini yuvarlayarak söylemeyi tercih etmişti: "Halen çok hoş bir kadın ve gençliğinde çok güzel olduğu kesin."⁵⁷ Haberlerin ortaya koy-

51 "Turkish Princess is Coming to Visit the United States," *The San Francisco Call*, 28 Ekim 1901.

52 *Sunny South*, 9 Kasım 1901.

53 "A Woman's Crusade," *Hopkinsville Kentuckian*, 15 Kasım 1901.

54 Örnek olarak bkz. *Deseret Evening News*, 26 Ekim 1901.

55 "Turkish Princess is Coming to Visit the United States," *The San Francisco Call*, 28 Ekim 1901.

56 Örneğin masa başında haber uydurmuş olan yukarıdaki haberin yer aldığı *Tacoma Times*'ta 18 yaşında evlendiği ve iki yıl evli kaldıktan sonra kaçtığı söylenen Hayriye Hanım, böylece kaçtığı sırada 20 yaşında oluyordu ve bu yaş, yazının içinde yer alan -ve yukarıda sözü edilen- harcında nargile içen kadın resmiyle uyumluydu. Aynı haberde Paris ve Viyana'da bir süre ikamet eden Hayriye Hanım'ın yazının yazıldığı sırada (Nisan 1904) 25 yaşında olduğu belirtiliyordu; oysa 1901'de 20 yaşında kaçmışsa 1904'te 23 olmalıydı ve gerçekte Hayriye Hanım o sırada 31 yaşındaydı. Bkz. "A Turkish Princess who Escaped from the Harem," *The Tacoma Times*, 22 Nisan 1904.

57 Marquise de Fonteroy, "Not a Turkish Princess," *The Washington Times*, 20.03.1903.

duğu bir Şey varsa o da Hayriye Hanım'a dair bilgilerin azlığı, ama belki de daha önemlisi öğrenmeye değmezliğıydi.

Oryantal Fanteziler ve Zalim Abdül

Hem Avrupa hem Amerika'da bazı gazeteler Hayriye Hanım'ın Osmanlı kadınlarının durumunu dünyaya duyurma girişimini okurlarına "A Woman's Crusade," yani bir kadının açtığı Haçlı seferi anlamına gelen bir başlıkla duyurmuştu. Prenses Hayriye'ye "Günümüzün Modern Kadın Şövalyesi" sıfatını uygun gören gazetelerin sözünü ettiğı savaş, en başta çokeşliliğe karşı verilecek bir savaştı ve çoğu zaman başlıklara taşınan ibare bu olmuştu. Bazı haberlerde daha kışkırtıcı alt başlıklar da görölüyordu: "Prenses Hayriye Bin Ayad Bazı Harem Sırlarını İfşa Ediyor." Haberde denildiğine göre hareme dair bazı sırlar artık sır olmaktan çıkmıştı.⁵⁸

Hayriye Hanım'ın anlattığı ve okurların keyifle okuyacağı tahmin edilerek sütunlara "aktarılan," kimi Sultanın zalimliğini kimi ise "harem"le ilişkisini konu edinen hikâyelerin bazıları şöyleydi:

- Sultan genç bir köle kızı dans ederken görmüş ve çok beğenmiştir. Köle kızın kendisine getirilmesini ister. Normalde bu kızlar huzura çıkmadan önce iki yıllık bir eğitimden geçirilir; bu eğitim Sultan'ın kaprisleri, antipatileri ve takıntıları konusundaki bilgileri de içerir. Bu kıza ise söz konusu eğitim dört günde hızlıca verilir; artık huzura çıkmak üzere götürölmeye hazırdır. Kız için bu büyük bir onurdur ve kendisini adeta bir rüyada hisseder. Ancak huzura çıkarıldığında Sultan gözünün ucuyla ona şöyle bir bakar ve "Hayır bu değil, alın şunu!" der. Kız geri götüröldüğünde küçük düşmüş, rezil olmuştur. Birkaç hafta içinde kız kederinden ölür.⁵⁹
- Abdülhamit yangınlardan itfaiyenin müdahalesinden önce telgrafla haberdar edilir ve yangın, sadakatinden şüphe

58 Örneğın bkz *Hopkinsville Kentuckian*, 15 Kasım 1901; *Carbonate Chronicle*, 16 Aralık 1901; "Turkish Princess is Coming to Visit the United States," *The San Francisco Call*, 28 Ekim 1901; "Turkish Princess is Coming to Visit the United States," *The San Francisco Call*, 28 Ekim 1901.

59 "Trying to reform Turkish Harem", *Chicago Daily Tribune*, 16 Kasım 1902.

edilen birisinin evinde çıkmışsa itfaiyenin müdahalesi çok gecikir, yok eğer değilse kısa zamanda olay yerine ulaşılır.

- Sultan kuşku ve korkuyla kendi hayatını harap etmiş bi-riydi ve kendi haremi de sık sık onun bu saplantılı kor-kusunun kurbanı oluyordu. Sultan her zaman masasının üzerinde “bir ya da iki” pistol bulundururdu. Bir gün kü-çük kızı odaya girer ve pistolleri görür. Oyuncak sanarak bunlardan birini eline alır. Bunu gören Sultan kızının ken-disine suikast yapmak üzere eğitildiğinden şüphelenerek hemen öteki pistolü eline alır ve kendi öz kızının beynini patlatır.⁶⁰
- Bir başka gazetede aynı hikâye yine Hayriye Hanım’ın ağ-zından biraz daha farklı anlatılmıştır. Bu gazete “Abdül” konusunda diğeri kadar insafsız değildir. Hikâyenin bu versiyonunda öldürülen kendi öz kızı değil, çocuk yaştaki bir köle kızdır ve ölümü “Abdül”ün elinden değil işken-cecilerin elinden olmuştur. Ama yine de olay, daha da adaletsiz ve daha da canicedir. Kız uzun işkencelerden ge-çirilmiş, sorgusu sırasında el tırnaklarına kızgın demirler sokulmuş ve nihayetinde –ve çok şükür ki– ölüm, hayal edilebilecek her türlü şeytani zulmün uygulandığı bu kü-çük kız için, ıstırabının dinmesi anlamına gelmişti.⁶¹
- Abdülhamit en büyük çokeşlilik yanlısıydı. İslamiyet’in bir kuralı dörtten fazla eş sahibi olmayı, bir başka kuralı da köleliği men ettiği halde kendisi bunlara uymazdı. Ama çok sayıda eş sahibi olmak başını yeni belalara sokardı, çünkü bu kadınlar saraya girer girmez siyasi bir taraf olur, entrika çevirirlerdi. Bir ay kadar önce kendisine karşı komplo hazırlamakla suçlanan bir karısını kendi elleriyle öldürdü. Ardından geçen hafta ise bir başka karısını yatak odasında yangın çıkarmaya çalışmakla suçlayarak sür-güne gönderdi. Bu kadını ölümden kurtaran şey Sultanın

60 *Sunny South*, 7 Eylül 1901.

61 *Chicago Daily Tribune*, 16 Kasım 1902.

gözdelerinden biri olması ve ağabeyinin siyaseten güçlü biri olmasıydı.⁶²

- Haremde saç tokasına ve dış fırçasına izin veren Sultan korseye karşı çıktı. Mutlu ve itaatkâr eşlerinden korse takmak için bu ürkek talep kendisine geldiği sırada haremde “işlerini” yapıyorlardı. Çok kızan Sultan bunu talep edecek kadar cüretkâr karılarına ceza olarak kendisine ön ismiyle hitap etmelerini yasakladı.⁶³
- Sultan nadiren evlenmeye tenezzül ederdi ama bir başkasının karısından hoşlanmışsa ve bu kişi, karısından vazgeçmeye direnecek kadar güçlüyse bu sefer onu boşanmış ilân ederek kendi alırdı. Karılarından birinden sıkılınca onu siyasi düşmanlarına hediye eder, bunu reddetmeye cüret edemeyecek olan rakipler böylece eve bir ajan almış olurlardı.⁶⁴

Bu şekilde çok sayıda hikâye vardır, çoğu uydurmadır ve daha makul sayılabilecek olanların dahi hangisini Hayriye Hanım'ın söylediğini, hangisini gazetelerin eklediğini tespit etmek olanaksızdır ancak bazı haberlerde Hayriye Hanım'ın söylediklerinin değiştirildiği ya da hiç söylemediği şeyler eklendiği kolaylıkla –başka kaynaklardan– tespit edilebilmektedir: Hayriye Hanım'ın ağzından aktarıldığı söylenen bazı anekdotlar kısa bir süre önce İngilizceye çevirisi yayınlanan Georges Dorys'in *The Private Life of the Sultan of Turkey* kitabında yayınlanmıştı ve bazı cümleler harfi harfine aynıydı.⁶⁵ Öyle anlaşıyor ki gazeteler Prenses Hayriye Hanım'dan duyduklarını yeterli bulmamış, daha büyük skandal, daha şeytani entrika, daha çekici hikâye ve zorbalık örnekleri eklemek zorunda kalmışlardı. Daha büyük ihtimalle ga-

62 Rebecca A. Insley, “Princess After the Sultan,” *The Illustrated Bee*, 20 Ekim 1901.

63 “Trying to reform Turkish Harem,” *Chicago Daily Tribune*, 16 Kasım 1902.

64 Rebecca A. Insley, “Princess After the Sultan,” *The Illustrated Bee*, 20 Ekim 1901.

65 Örneğin diğer pek çok anekdotun ve ifadelerdeki benzerliğin yanında harfi harfine aynı olan cümleler için krş. “Trying to Reform Turkish Harems,” *Chicago Daily Tribune*, 16 Kasım 1902 ve Georges Dorys, *The Private Life of the Sultan of Turkey*, The Appleton and Co Company, New York, 1901, s.237.

zetelerin çoğu Hayriye Hanım'ın ağzından çıkan hiçbir şey duy-
mamışlardı.⁶⁶

Şarklı Kadın İmgesi ve Emperyal Siyaset

Hayriye Hanım hüküm giymiş olan kocasıyla birlikte Abdülhamit'in istibdat rejiminden kaçmış bir muhalifti ve el-bette konuşmalarında bu rejimi eleştiriyor, tanık olduğu ya da duyduğu adaletsizlikleri, baskıyı ve zulmü anlatıyor olmalıydı. Dolayısıyla gazetelerdeki haberlerde yer alan hikâyelerin bazıları gerçekten kendisi tarafından anlatılmış olmalıydı. Gelgelelim bu haberlerde Hayriye Hanım'ın söylediği sözlere sonradan başkaları ekleniyor, bir gazete diğerinden alıntı yapıyor, alıntı yaparken ekleyip çıkartıyor, aynı tarihlerde yayınlanan bir kitaptaki –ve belki daha başka kaynaklardaki– anekdotlar Hayriye Hanım'ın sözlerine karışıyor, aynı cümleler başka isimle yayınlanıyor, sonuçta ortaya Hayriye Hanım'la ne kadar ilgili olduğu tespit edilemeyecek bir konuşmalar yığını çıkıyordu.

Yazılanlara bakılırsa Doğu'yu hiç görmemiş olan oryantalist ressamların resimlerini daha inandırıcı yapabilmek için kompozisyona dahil etmek üzere atölyelerine yığmış oldukları (yatağanlar, hançerler, Kafkas tabancalar, halılar, şallar vb. gibi) “Doğu nesneleri”ne benzer şekilde Batı basınının da bir küçük Doğu hikâyeleri koleksiyonu/klişeleri ve çeşitli gazetecilik oyunları vardı. Gazeteciler bunları bir araya getirerek inandırıcı bir bütünlük oluşturan hikâyeler ortaya çıkartmaya çalışmaktaydı. Söz-

66 Kimi gazetelerde daha da tuhaf bir şekilde daha önce bir başka yerde Hayriye Hanım'a atfedilerek yayınlanmış olan sözlerin başka bir isimle yayınlandığı görülüyordu. Hayriye Hanım'ın sarayın ajanlarına ve Abdülhamit'in yaygın hafife örgütüne dair söylediklerini aktardığını iddia eden bir yazının büyük bir bölümü bir başka gazetede ilginç bir yazar imzasıyla yayınlanmıştır. “Türkiye'nin Argus Gözlü II. Abdülhamit'i Dünyadaki En Büyük Hafiye Sisteminin Başı” başlığını taşıyan bu yazı, güya sarayın eski fotoğrafçısı Hovhannes Murgurditch Cheenegeozin'in anlatımlarına dayanıyordu. Yazar Hovhannes Murgurditch Cheenegeozin daha önce yayınlanmış bir yazıda Hayriye Hanım'a atfedilen demeçleri kendisininmiş gibi yazmış, ardından Hayriye Hanım'ın kaçışını güya bir örnek olay olarak sunmuş, ama yine kendi cümleleriymiş gibi Hayriye Hanım'ın başka bir yerde yayınlanan sözleriyle devam etmişti. Bkz. “Argus-eyed Sultan Abdül Hamid II of Turkey is the Head of The Greatest System of Spies in the World,” *The Saint Globe*, 17 Ağustos 1902. Aynı yazarın bir başka yazısı ise bu sefer yine Georges Dorys'in *The Private Life of the Sultan of Turkey* kitabından aynen alınmış pasajlar içeriyordu. Bkz. “Sultan's Terrible Secrets Revealed,” *The Saint Globe*, 16 Temmuz 1902.

geli mi bir gazete Hayriye Hanım ve Ali Nuri ile karşılıklı oturup röportaj yaptığını iddia ediyor, buna inandırıcılık kazandırmak üzere yazıda, bir süre konuştuktan sonra Ali Nuri, “O anlatsın” diyerek sözü İstanbul’dan yeni gelen eşine bırakıyordu. Konuşma sırası kendisine gelen Hayriye Hanım diğer pek çok şeyin yanında Abdülhamit’in kendi öz kızını nasıl öldürdüğünü ya da kadınların korse istemelerine dair gülünç hikâyeyi anlatıyordu.⁶⁷ Tekrar etmek gerekirse, gazetelerdeki hikâyeler bunlardan ibaret ve hiçbir gerçek içermiyor değildiler ancak bunun tespit edilmesini olanaksız kılacak şekilde dağıtılıp yeniden birleştirilmişti.

Belirtmek gerekir ki ister Hayriye Hanım, Şeref Hanım ya da bir başkası olsun gazetelerdeki haberlerle kurulan bu kaçak prenses imgesinin doğrudan politik amaçları ya da çıkarımları yoktur; çoğu zaman basit tiraj kaygıları, okuru bir açıdan tatmin etme ya da eğlendirme, okurun hâlihazırdaki bildik merakından ve hatta cinsel fantezi dünyasının çekiciliğinden yararlanarak kendini okutma ve sattırma gayesi belirgindir.⁶⁸ Hayriye Hanım –ya da daha genel olarak haremden kaçan prenses– imgesi çoğu zaman, adeta oryantalist resim sanatının kelimelere dökülmüş bir karikatürü şeklinde, belirli bir merkezi olmayan, kolektif, geçici, uçucu bir banallikle çevrelenmiştir ve değim yerindeyse kırılmalıdır. Kimi zaman bu tür haberler klişeleştiği için özellikle abartılıp gülünçleştirilerek gazetelerin “eğlence” sayfasına doğru kayıyordu.⁶⁹ 1906’da bile yukarıda sık sık atıf yapılan “hane- dan haberleri köşe yazarı” Marquise de Fonteroy, Pierre Loti’nin kitaplarındaki Osmanlı kadınları için “onların Pierre Loti’nin şampiyonluğuna ihtiyacı yok ve kendisinin ıslah etmek istediği harem hayatı büyük ölçüde kendisinin canlı hayal gücünün bir ürünü”⁷⁰ diye yazacak bir zihin açıklığına sahiptir.

67 *Sunny South*, 7 Eylül 1901.

68 Bir örnek vermek gerekirse kendisine gelen Hayriye Hanım’la ilgili haberi masa başında “genişleten” *Tacoma Times* gazetesi, bir medya zincirine bağlı olarak Washington’da yayınlanmaktadır ve on ila yirmi bin arasında tiraja sahiptir; skandalları, kavgaları uzun uzun haberleştiren ve daha çok işçi sınıfının aldığı gazetelerden biri olarak bilinmektedir. Bkz. Library of Congress, “About The Tacoma times. (Tacoma, Wash.) 1903-1949,” *Chronicling America*, Çevrimiçi: <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn88085187/>, 01.05.2016.

69 Örneğin bkz. “Escaped from the Harem,” *Chicago Sunday Tribune*, 28 Ocak 1906, *Comic Section* ve *Omaha Daily Bee*, 28 Ocak, 1906, s.28

70 Marquise de Fontenoy, “Letter of Marquise de Fontenoy,” *Chicago’ Tribune*, 24

Ancak belirtmek gerekir ki oryantalist yazında –Hayriye Hanım haberlerinde olduğu gibi– çoğunlukla ya zevk nesnesi itaatkâr ve çaresiz kadınlar ya da her istediğini yapan ve hatta istediği zaman istediğini öldürebilen kaprisli zorba bir hükümdar –çoğu zaman da her ikisi– vardır. Aslında çizilen harem imgesiyle zorba imgesi birbirini tamamlamaktadır. Alain Grosrichard'ın ifadesiyle yazındaki Harem-i Hümayûn tasavvuru “tümüyle cinsellikle örülmüş bir mutlak iktidar mahalli”dir. Harem, zorba devletin bütün özelliklerini taşıyan küçük bir örnektir ve Doğulu kadınlar kocaları ve efendileri karşısında ne iseler erkekler de mutlak hükümdarları karşısında oydukları.⁷¹ Öyle ki haremden reforma gidilmesi ya da kadınların kurtuluşu aynı zamanda zorbalığın bitirilmesi, sultanın mutlak iktidarının sınırlandırılmasıdır. Belki de bu sürecin başlangıcını en iyi ifade edecek şey ise Doğulu bir prensesin başındaki örtüyü atarak isyan etmesi, Batı'ya doğru koşmasıdır. Dolayısıyla gazetelerdeki biçimiyle belirli bir politik amaç içermeksizin beceriksizce ve özensizce kurulduğunda dahi bu her an yıkılabilir, her an ötesine geçilebilir ve ardından gerektiğinde yeniden kendisine geri dönülebilir imge elbette zararsız değildir ve politiktir. Toplumun geniş bir kesimini, her an harekete geçirilebilecek bir algı zemininde tutacak şekilde sürekli bir tazelenme halindedir; siyasal amaçlara uygun olacak şekilde yönlendirilmeye hazırdır. Uydurma hikâyeler “Doğunun ahlaksızlığı”nı sergiler gibi görünüp aslında okuyucuya, onu, cazip bir fetiş olarak satmakta ama aynı zamanda gerektiğinde Doğulu kadını hariçten bir müdahaleyle kurtarılması gereken bir mağdur olarak sunmak suretiyle hâlihazırdaki sömürgeciliği aklamakta, daha önemlisi okurları gelecekteki geniş bir olası siyasal eylemler yelpazesini onaylamaya hazırlamaktadır. İmge ile siyasal eylemler arasındaki söz konusu bağlantı belki de en iyi 1882'den beri İngiliz işgali altında olan Mısır'la ilgili çıkan 1899 tarihli bir haberle özetlenebilir. Hayriye Hanım'ın kaçışından iki yıl kadar önce İngiliz İmparatorluğu'nun en uzak köşeleri-

Aralık 1906.

71 Bkz. Alain Grosrichard'tan aktaran Irwin Cemil Schick, *Batının Cinsel Kıyısı: Başkalıkçı Söylemde Cinsellik ve Mekânsallık*, çev: Savaş Kılıç ve Gamze Sarı, Tarih Vakfı Yurt Y., İstanbul, 2000, s.136.

ne kadar yayılan gazete haberi şöyleydi: “Kadınların özgürlüğü Kahire’de İngiliz bayrağının peşinden geldi. Prens Nazlı geçen gün yaşmaksız (...) olarak bir resepsiyon verdi. Bu, Doğuda, zamana vurulmuş muazzam bir damgadır.”⁷²

Görüldüğü gibi gazetelerde yer alan haberlerin çoğu belli ki uydurmaydı, Hayriye Hanım tarafından söylenmemiş, ona sorulmamış, bazıları hâlihazırda yayınlanmış olan kimi eserlerden alınmıştı. Ama Hayriye Hanım’ın bu noktada oynadığı rol de çelişkiliydi. Bir yandan –kendisinin isteği dışında– bildik hikâyelerin yayınlanmasına vesile olmuş, bir yandan –kendi adıyla bir kitapçık olarak yayınlanmış olan konuşmasına bakılırsa– Harem’in gerçekte ne olduğuna dair yerinde açıklamalar yapmıştı ancak belirgin olan bir şey daha vardı ki o da köşklerin haremine dair bildik imgeye dair bir düzeltme yaparken saraydaki haremi (Harem-i Hümayûn’u) bu düzeltmenin dışında tutması, hatta oryantalist harem yazınındaki hikâyelere benzer örnekler ve dedikodular aktarmasıydı. Anlaşılan konuşmaları da –Avrupa’daki fiili sansürün izin verdiği ölçüde– Abdülhamit’i hedef alan bir istikamette yapılıyor, devletin ortaya koymaya çalıştığı modern Osmanlı imgesinin karşısına başında zalim bir tiranın olduğu, Oryantalist yazından aşına oldukları aşağılayıcı harem hayatının sarayın sayesinde ve orada devam ettiği bir Osmanlı portresi konmuş oluyordu. Böylece Hayriye Hanım bir kadın olarak ve kadınlar adına hak arayışı sırasında oryantalist imgenin gücünü yanına alıp Abdülhamit’e yönelmiş bir silah gibi kullanıyordu. Bunun da ötesinde Hayriye Hanım kendisiyle ilgili olarak gazetelerde çıkan ve çoğunlukla klasik harem imgesini yansıtan haberlerin ulaştığı kitlenin ötesine geçmiş, herkesi şaşırtan bir şekilde, dünya kadın hareketinin temsilcilerine hitap etmenin bir yolunu bulmuştu. Bu son derece ilginçti ve tarihsel bir önem taşıyordu. Zira o tarihe kadar Osmanlı kadınlarının dünya kadınlarıyla teması son derece sınırlıydı.

72 “Brief Mention,” *Marlborough Express*, Volume XXXIV, Issue 108, 11 Mayıs 1899, s.3; “Omnium Gatherum,” *Otago Daily Times*, Issue 11422, 13 Mayıs 1899, s.8; *Clutha Leader*, Volume XXV, Issue 1299, 16 Mayıs 1899, s.3.

V. BÖLÜM

Hayriye Hanım Uluslararası Kadınlar Kongresi'nde Yankılar ve Çamlıca'ya Dönüş

New Jersey'den ya da Oregon'dan bir kadın Almanya'daki bir salonda dünyanın hemen her yerinden kadınlarla yan yana oturup, sosyal saflık [purity] uğruna açılan kutsal sefere katılmak üzere kendi ülkesinden ayrılıp yola koyulan bir Türk kadınının sözcüklerini duyduğunda, bu, insana bütün kadınların, hatta tümüyle insanın bir olduğuna dair muhteşem güzellikte bir duygu veriyor.

Charlotte Perkins Gilman, 1904

19. yüzyılın sonlarında dünya kadınları enternasyonalleşme yolunda önemli adımlar atmış durumdadır ve süreç gittikçe hızlanmaktadır. Kadınlar hem ulusal hem de dünya ölçeğinde örgütlenmekte, iki süreç birbirini beslemektedir. Öyle ki 1900 yılında sadece Paris'te öncülüğünü Katolik kadınların, feministlerin ve Protestan ılımlı feministlerin yaptığı üç ayrı uluslararası kadın kongresi düzenlendiği görülmektedir.

Kadınların uluslararası örgütleri arasında en önemlilerinden biri Uluslararası Kadınlar Konseyi'dir. Hayriye Hanım'ın konuşma yaptığı Berlin'deki kongreyi örgütleyen kuruluş da budur.¹ Konsey'in beş yılda bir yapılan kongrelerinin 1904'teki

¹ Günümüzde Birleşmiş Milletler'de danışma statüsünde bir sivil toplum kuruluşu olan Uluslararası Kadınlar Konseyi bu tarzdaki en eski örgütlerden biridir. (Bkz. www.icw-cif.com) Konsey tarihteki ilk kadın hakları bildirgesi olarak değerlendiril-

üçüncüsünü Berlin’de toplamayı hem dünya kadınlarının hem de Alman kadınlarının bir meydan okuması olarak görülebilir. Zira Avrupa’da kadınların ezildiği tek ülke Osmanlı Devleti ya da genel olarak sadece Doğu değildir. Kongre öncesi hazırlıkları değerlendiren bir gazete haberine göre Almanya “erkeğin her şey, kadınınsa neredeyse hiçbir şey” olduğu bir ülkedir. Alman İmparatoru Kaizer II. Wilhelm (ve onunla hemfikir olan İmparatoriçe Augusta Victoria) Alman yurdunda kadın hakları hareketinin mesafe kat etmesinin karşısında durmaktadır. İmparator kadın haklarının Almanya’da yaygınlaşmasının baş düşmanı olarak görülmektedir ve bu nedenle kongrenin sansürlenmeden sona ermesinin bir mucize olacağı düşünülmektedir. İmparatorun ve genel olarak iktidarın bu tavrı karşısında Alman kadınları son yıllarda mücadelelerini gittikçe şiddetlendirmekte, kendilerine dayatılan 3K’dan (“Kinder, Küche, Kirche”)² kurtulmaya çalışmaktadırlar. Gazete haberinde denildiğine göre Alman feministleri kadınların, çocukların ve akli dengesi yerinde olmayanların politik konuların konuşulduğu toplantılara alınmasını yasaklayan eski bir yasayı yürürlükten kaldırmayı başarılı henüz çok olmamıştır.³

Konsey tüm dünyadaki kadınlara ulaşmaya ve örgütlenmeye çalışıyor, kapsamına gittikçe yeni ülkeleri alıyor, Konsey’in örgütlenmemiş olduğu ülkelerle de iletişim kanalları açıyor, bunu sağlamak için konseyle bağlantı içinde olan –o ülkeden– bir kadına “Onursal Başkan Yardımcısı” sıfatı veriliyor, bu onursal başkan yardımcısı ülkesindeki kadınların durumuna dair rapor sunuyordu. Bu ilişkinin bir alt basamağında henüz onursal başkan yardımcısının atanmamış olduğu ülkeler vardı. Ama konsey

len 1848’deki Seneca Falls bildirisinin kırkinci yıldönümü olması itibarıyla 1888’de Washington’da bir araya gelen “medeni dünyanın bütün ülkelerinden” kadınlar tarafından kurulmuştur. Gerçekte bunlar İngiltere, İrlanda, Fransa, Norveç, Danimarka, Finlandiya, Hindistan, Kanada ve ABD’den gelen 49 kadındır. Amaç kadınların oy hakkı mücadelesiyle ilgili bir merkezi büro oluşturmak ve farklı ülkelerdeki kadınların oy hakkı mücadelesine dair bilgileri bir merkezde toplayıp uluslararası düzeyde bilgi alışverişi yapmak, dünyanın bütün kadınları arasında bir iletişim kanalı oluşturmaktır. Ancak katılımcı örgütlerin ve kadınların beklentileri arasında ciddi farklar vardı ve oldukça muhafazakâr olan katılımcı profili nedeniyle kadınlara oy hakkı verilmesi o sırada gündemde dahi yer almamıştı. Bkz. Çakır, age, 2007, s.418-422; Nicole A.N.M. Van Os, “Ottoman Muslim and Turkish women in an international context,” *European Review*, Cilt 13, Sayı 3, 464.

2 Çocuk, Mutfak, Kilise.

3 “Greatest International Congress of Women,” *Deseret Evening News*, 21 Mayıs 1904.

bu kategorideki ülkelerle de ilgileniyordu; o ülkeyi bilen ve tercihen orada ikamet eden herhangi bir kadın, “Konsey’in muhabiri” sıfatını üstleniyor, rapor hazırlayıp gönderiyordu.⁴ 1904’te Konsey halen Osmanlı’da örgütlenmenin yolunu bulamamış, bunu yapabilecek uygun bir kadın aday tespit edememişti.

Hayriye Hanım tam da bu noktada kadın hakları mücadelesinin uluslararası sahnesinde görüldü ve bu yüzden sadece basından değil kongreye katılan kadınlardan da dönemin öncü feministlerinden de büyük bir ilgi gördü. Bir delegenin gözünden olay şöyle gerçekleşmişti:

[Kongre’nin] öğleden sonra ve akşam yapılan oturumlarında son derece ilginç görüntüler ortaya çıktı. Bir Türk Prensesi tartışmaya katılmak istedi ve –dinleyicilerin enternasyonalizmine güvenerek– kendi yerel dilinde konuşmaya başladı. Kendi ülkesinden evlilik yoluyla [!] kaçan prenses geride bıraktığı, feci halde yardıma muhtaç olan kadınlara yardım etmek istiyor. Konuşmasını çoğunlukla sekreteri Fransızcaya çevirdi ve böylece Prenses’in bazı tecrübeleri Beethoven salonundaki kalabalığa Fransızca olarak ulaştı.⁵

Bir Osmanlı kadınının kürsüye çıkıp konuşma yapması alışıldık bir şey değildi; dahası basında yer alan haberlere göre bu bir ilkti. Hayriye Hanım’ın yurtdışına kaçtığı 1901 tarihinden itibaren Avrupa’nın çeşitli şehirlerinde yaptığı konuşmalar vesilesiyle Avrupa ve Amerikan gazetelerinde çıkan haberlerde onun “umuma açık olarak konuşma yapan ilk Osmanlı kadını” olduğu söyleniyordu.⁶ Ancak bu doğru değildi.

4 Örneğin toplantıda Mısır’da henüz bir onursal başkan yardımcısı atanmamış olduğundan, Mısır’la ilgili rapor oradaki muhabir tarafından hazırlanıp gönderiliyordu. Konsey doğal olarak bu muhabirlerin yerine yerli kadınları geçirmeyi ve doğrudan onlar arasında örgütlenmeyi tercih etmekteydi. 1909’da, “Mısır muhabiri” sıfatını taşıyan Ellen Hopkins’ten görevine devam etmesi istenmiş ancak bu arada “mümkünse Mısır’a onursal başkan yardımcısı olarak atanacak yerli bir kadın” adı vermesi istenmişti. Bkz. *Resolutions Adopted at The Quinquennial Council Meeting of the International Council of Women Held at Toronto, Canada: June 18th to 25th, 1909*, s.2. (“Internet Archive,” <http://archive.org>, 14.07.2015); Ellen Hopkins, “Egypt,” *Countess Aberdeen, International Council of Women: Report on the Quinquennial Meetings: Rome 1914* içinde, G. Braunsche Hofbuchdruckerei und Verlag, Karlsruhe, 1914, s.394-398.

5 Wilhelmina Sherriff Bain, “International Council of Women: The Work of the Congress,” *Auckland Star*, Cilt XXXV, Sayı 202, 24 Ağustos 1904, s. 9.

6 Örnek olarak bkz. *Göteborg Aftonbladet*, 30 Ocak 1903.

Osmanlı kadınlarının dünya kadınlarıyla ve uluslararası kadın hareketiyle ilişkisi hep zayıf olmuştur.⁷ Oysa aslında kadın gazetelerindeki haber ve yazılar, Osmanlı kadınlarının başka ülkelerdeki hemcinslerinin yaşam tarzlarına, sahip oldukları haklara ve mücadelesine karşı çok ilgili olduğunu göstermektedir. Nihayetinde 19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı ülkesinde artık neredeyse hiçbir şeyin Batı'dan yalıtık olmadığı bir dönemdir. Dahası yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı Devleti ve toplumu yüzünü Batı'ya çevirmiş durumdadır. Gittikçe daha doğrudan bir hâl alan bir ilişki içinde yabancı mürebbiyeler, evde eğitim veren özel öğretmenler, Avrupa deneyimi olan baba, eş ya da ağabeyler, yabancı arkadaşlar, yabancı dil eğitimi veren okullar vb. tümü, seçkin ailelerin kadınlarına hem bir Batı aşinalığı hem de sürekli bir kültürel ilişkinin yolunu açacak bir yabancı dil bilgisi kazandırmaktadır.

İtici gücünü seçkin kesimden kadınların oluşturduğu ilk kadın gazeteleri daha ilk sayılarında dünya kadınlarından haberler aktarıyor, onların kazanımlarından bahsediyordu. Kadınlar her işi başarabilecek güçte ve yetenekteydi ve buna dair örnekler kolaylıkla Avrupa ve Amerika'dan verilebiliyordu. Bu nedenle Fransa'da bir kadının avukatlık yapma hakkını kazanması elbette Osmanlı kadını için büyük önem taşıyor, genel olarak Batı'daki kadın hareketine dair bilinç, Osmanlı kadın hareketinin kendi ufkunu belirlemesinde ve çeşitli alanlarda bu ufku gittikçe ileriye doğru ötelemesinde yararlı olabiliyordu.⁸

Bütün bu ilgiye ve temaslara rağmen Osmanlı kadınlarının dünya kadınlarının uluslararasılaşma çabalarına ve bu amaçla

7 Van Os, age, s. 462-463.

8 *Mürüvvet* gazetesi "Havadis-i Hariciyye" adıyla bir köşe açmıştı ve Osmanlı kadınları, Amerika'da kadınların memur olabildiğini bu kısımda yer alan bir haberdan okuyabilmişti. En uzun süre yayınlanan kadın gazetesi olan *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin çıkış sayısında derginin amacı ortaya konurken "... Osmanlı toplumunda ve dünyada kadınlarla ilgili çeşitli bilgiler ve olaylar iletilerek birbirlerinden haberdar olmaları sağlanacaktı," denmiş (Bkz. Çakır, s.27.) ardından bu hayata geçirilmiş, gazete sayfalarında dünya kadınlarının başarılarına yer verilmişti. Bkz. Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, Ayizi Kitap Y. Ankara, 2011, s. 23. Üstelik *Hanımlara Mahsus Gazete* yurtdışında da bir yankı uyandırmış olmalı ki Fransa'dan Madam Durani Montila gazetesinin Paris muhabiri olmak istediğini söyleyen bir mektup yazmıştı. Bkz. Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, s.31.

kurdukları uluslararası örgütlere uzak durduğu anlaşılmaktadır.⁹ Bu durum genelde Osmanlı kadınlarının “henüz o düzeyde” olmamasıyla açıklansa da kuşkusuz Abdülhamit döneminde başka türlü mümkün olmadığından, bu, sınanması mümkün olmayan bir varsayımdır ve 1869’dan beri gazete çıkaran kadınların “henüz o düzeyde” olmadığını söylemekte bir tutarsızlık vardır: Sarayın izniyle uluslararası arenada –kendisi değilse bile eserleri– boy göstermiş olan Fatma Âliye dışında bir örnek aranacaksa bu elbette ancak yurtdışına kaçmış, muhtemelen de Jöntürklerle bağlantılı bir kadın olabilecektir. Hayriye Hanım’ın çeşitli Avrupa kentlerinde kürsülere çıkması ve ardından böylesi bir kadın kongresinde konuşması bu nedenle istisnai ve çok önemli bir andı ancak yukarıda belirtildiği gibi bir ilk değildi: Gazetelerden daha doğru bir tespiti 1912 tarihli bir kitapta Alman kadın hakları mücadelesinin önde gelen isimlerinden biri olan Käthe Schirmacher yapmıştı. Schirmacher “şimdiye kadar uluslararası kadın kongrelerinde iki Türk kadını umuma açık konuşma yapmıştır. Selma Rıza (...) 1900’de Paris’te, Hayriye Bin Ayad Hanım 1904’te Berlin’de konuşma yaptı,” diyordu.¹⁰ Belirtmek gerekir ki Jöntürlere katılmak üzere ağabeyi Ahmet Rıza’nın yanına, Paris’e kaçan ve kendisi de aynı Schirmacher gibi Sorbonne’da okuyan Selma Rıza hiç bu kadar dikkat çekmemişti. Belli ki bu “sansasyon” farklılığında Hayriye Hanım’ın “prenseler”liği, haremden kaçtığına dair haberlerin çıkması ve haremle ilgili beyanatlarda bulunması rol oynamıştı.

Böylece, şanslı bir şekilde, nasıl salt bir “haremden kaçış hikayesi” olarak Şeref Hanım’ın kaçışıyla ilgili haberler Hayriye Hanım’ın kaçışına dair hikayeleri anlamayı kolaylaştırıyorsa, bir uluslararası kadın kongresinde dünya kadınlarına hitap eden Selma Rıza da Hayriye Hanım’ın beyanatlarını anlamayı kolaylaştıracak bir fırsat sunmaktadır. Ancak birincisi, Selma Rıza’nın Hayriye Hanım’a ışık tutacak olması, asıl önemli tarihsel figür-

⁹ Van Os, age, s.462-463.

¹⁰ Käthe Schirmacher, *The Modern Woman's Rights Movement: a Historical Survey*, The Macmillan Company, 1912, s.247. Ayrıca bkz. Elife Biçer Deveci, “The Movement of Feminist Ideas: The Case of Kadınlar Dünyası,” Liat Kozma, Cyrus Shayegh and Avner Wishnitzer (der.), *A Global Middle East: Mobility, Materiality and Culture in the Modern Age, 1880-1940* içinde, I. B. Tauris, 2015, s.354, dn. 7.

r n Hayriye Hanım olduğu anlamına gelmemektedir. Akademik yazında pek az incelenmiş olan Selma Rıza uluslararası kadın hareketiyle ilk temasa geçen ve yurtiçindeki son derece önemli faaliyetleri bir yana bu uluslararası temasını da kurumsal bir ilişkiye dönüştürüp yıllarca sürdüren ama nedense kişilik olarak pek ortalıkta görünmekten hoşlanmayan istisnai bir şahsiyettir.¹¹ Buna karşılık Hayriye Hanım'la ve onu harekete geçiren nedenlerle ilgili halen çok sayıda soru vardır.  kincisi, yukarıda değinildiği gibi, Hayriye Hanım'ın daha önce de sözü edilen konuşması kongreye yakın bir tarihte bir broşür olarak basılmış bir konuşmasıdır; konuşmanın nerede yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır ama muhtemelen Viyana'da yapılmıştır. Yine de gazetelerde çıkan ve Hayriye Hanım'a atfedilen pek çok pasaj, bu metnin hemen her konuşmasında kullandđıėı bir metin olduğunu göstermektedir. Ancak metin son derece eklektiktir, düşünceler arasındaki bağlantılar zayıftır ve bazen de çelişkilidir. Sansür nedeniyle konuşmalarında padişaha saldırmayacağına dair güvence vermek zorunda kalan ve böylece daha çok gelenek ve göreneklerden söz ettiği anlaşılan Hayriye Hanım'ın bu sınırlar içinde kalarak yapmış olduğu bir konuşması, sanki sonradan Abdülhamit aleyhindeki anekdotlarla bir araya getirilmiş ve yayınlanmış gibidir.

Ancak basılı olan konuşmanın, okunduğu taktirde bir saat-ten fazla süreceği göz önünde bulundurulduğunda bir kongrede sunulmaya çok uygun olmadđđını, bundan sadece seçmeler yaptđđını tahmin etmek mümkündür. Dolayısıyla Berlin'deki kongrede yaptđđı konuşması düğün gelenekleriyle, Abdülhamit'le ya da

11 Yukarıda Uluslararası Kadınlar Konseyi bağlamında söz edilen "Onursal Başkan-vekilliği" ilk olarak 1909'da Selma Rıza'ya teklif edilmiş görülmektedir. Doğrusu Osmanlı kadınlarıyla Konsey'in tam olarak ne zaman ilişki kurduğunu tespit etmek zordur. 1899 ile 1904 arasındaki faaliyet döneminde Türkiye için onursal başkan yardımcısı olacak bir ismin belirlendiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu onursal başkan yardımcılığı fiili bir anlam taşımamıştır. Buna karşın 1909'da Konsey'in Selma Rıza Hanım'a Onursal Başkan Yardımcılığı teklif ettiği kesindir. (Bkz. Countess of Aberdeen [Ed.], *A Series of Impressions written by Representatives of the Various Delegations Attending the Quinquennial Meeting of the International Council of Women in Canada, June 1909*, Toronto, The Copp Clark Company, 1910, s.99.) Selma Rıza sonradan Konsey'e bağlı olarak hep bu sıfatı taşımış, bu sıfatla Konsey'le yazışmış, gerektiğinde rapor sunmuştur. Ayrıca bkz. Van Os, age, s.462-463 ve Deveci, age, s.352 ve s.354, dn. 7.

saray dedikodularıyla daha az ilgili olmalıdır. Hayriye Hanım'ın konuşmasında basılı metnin köleliğe dair kısmından daha çok aktarma yaptığı anlaşıyor. Nitekim kongrede yaptığı konuşma sonrasında dinleyiciler bu konuşmadan kadın köleliği üzerine bir konuşma olarak söz etmişlerdir.

Öyle görünüyor ki Selma Rıza ile Hayriye Hanım Avrupa'da kendi sorunlarını dile getirip bir dayanışma talep etmeden önce önlerine dikilen esaslı bir sorunla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu esaslı sorun bir önceki bölümde "Haremden kaçan prenses"lerle ilgili basında çıkan haberler üzerinden incelenen Batı basınındaki harem imgesine bir açıklık getirmek gereğidir. Belirtmek gerekir ki bu, oryantalizme ve Avrupa-merkezciliğe karşı olmayı ya da bir Osmanlı feministi olmayı gerektirmeyen çok temel bir iletişim gerekliliğinden de kaynaklanmaktadır; aynı sözcüklerle, aynı kavramlarla konuşabilme gayretidir. Hayriye Hanım'ın konuşmasının daha ilk cümlesi "harem" üzerinedir:

Örf ve adetlerimizi anlamak ve Müslüman aile hayatının resmini doğru çizmek için, her şeyden önce "Harem" kelimesinin anlamının açıklığa kavuşturulması gerekir.

Avrupa'da yaygın olan kanıya göre "Harem" kelimesi, mülkiyet ilişkileri çerçevesinde sahipleri sayılan kocaları tarafından lüks dairelerde kilit altında tutulan, az çok güzel ve çekici kadınların bir araya getirilmesinden başka bir şey ifade etmez.

Bu kadınlar, harika kıyafetler içinde yumuşak bir yastığa yaslanmış nargile içip bir haremağasının içeri girip kocaları ya da daha doğrusu sahiplerinin emir ya da dileklerini ilettikleri anı beklerken hayal edilir. Bu şiirsel bir algıdır ama gerçeği yansıtmaz.

Hayriye Hanım ardından harem sözcüğünün farklı kullanımlarını, farklı anlamlarını ve haremın gerçekte ne olduğunu açıklar. Selma Rıza ise konuşmasını yaptığı sırada daha akademik bir bakışla bir bildiri sunmaktadır ve bildirisinin başlığı "Türk Kadınlarının Yasal Durumu"dur.¹² Dolayısıyla bu "harem" kav-

12 Selma Rıza, "Condition légale des femmes turques," 2e Congrès international des

ramsallaştırması onun konuşmasında aynı ağırlığı taşımamaktadır; yine de İslâm'da haremın kadının özel dairesi olduğunu ama kadının burada hiç de mahpus olmadığını söyler. Ona göre haremın kadın için bir hapishane haline gelmesi Bizans kökenli olarak sonraki yüzyıllarda ortaya çıkmış bir uygulamadır. Bunun sonucunda,

Türk kadınları tüm entelektüel faaliyetleri terk ederek hareme kapatıldılar. Böylece, cahilleşerek, İslâm'ın kendilerine tanıdığı hakları unuttular ve sonunda erkeğin kendilerine bir lütuf olarak iyi davrandığını düşünmeye başladılar ve giderek, kısa zaman içinde, aşağılanan köle durumuna düştüler.

İkinci olarak, hem Selma Rıza hem de Hayriye Hanım Müslüman kadınının içinde bulunduğu durumun sorumlusunun İslâmiyet olmadığını söylerler. Tam tersine İslâm kadına geniş haklar tanımıştır. Selma Rıza, bildirisinin başlığı da buna dair olduğundan doğrudan doğruya bu haklara dair bir konuşma yapar, İslâm'ın kadına verdiği hakları tek tek sayar. Hayriye Hanım ise şöyle demektedir:

Gerçek manasıyla İslâm kadına, en talepkâr Avrupalı kadını bile tatmin edebilecek haklar ve ayrıcalıklar sunar. Fakat hükümet, kadının erkek üzerinde ilerlemeci manada rahatsız edici bir etki ortaya koyabileceğine dair korkusu gibi aslında basit bir sebepten dolayı, ahmakça bir cehaletle ürettiği zorbaca koşullarda kadını körelmeye zorlar.

Dönemin Müslüman kadınlarının sosyal-hukuki durumuyla ilgili genellikle çok sık gündeme gelen bir başka önemli tema yine Batı'da hep öne çıkartılan “çokeşlilik”dir. Batı'da Müslümanlar arasındaki çokeşlilik sürekli olarak gündemde olsa da bu yıllarda İstanbul'da çok eşli hanelerin oranı yüzde 2 ile 2,5 arasındadır.¹³ Azalmış, ama ortadan kalkmamıştır. Aslında çokeşlilik belirli bir ekonomik güç gerektirdiğinden daha eski tarihlerde de çok yaygın olmamış, geleneksel ulema kökenli ailelerde (tahminen yüzde 12,5) ya da üst düzey memur ve asker konaklarında (tah-

Oeuvres et Institutions féminines tenu au Palais des Congrès de l'Exposition Universelle de 1900 sous la Présidence d'honneur de Léon Bourgeois et sous la présidence de Mademoiselle Sarah Monod, Paris: Charles Blot, 1902, 393-397.

13 Duben ve Behar, age, s. 162.

minen yüzde 10) daha yüksek olagelmıştır.¹⁴ Selma Rıza “çok eşlilik Müslüman yasasınca hoş görülür ancak, önerilmez ya da dayatılmaz” derken “çokeşliliğe karşı bir Haçlı Seferi” başlattığı söylenen Hayriye Hanım gazetelere yaptığı bazı açıklamalarda çokeşliliğin çok düşük bir yüzde oluşturduğunu söyler, yayınlanan konuşmasında ise bu konuya neredeyse hiç girmez. Konuya dair tek cümlesi Abdülhamit’i eleştirirken onun dört eş sınırlandırmasına dahi uymadığını söylediği cümledir.

Hayriye Hanım’ın konuşması Selma Rıza’nın konuşmaları gibi sistematik değildir. Konuşmasının yaklaşık dörtte biri evlilik ve boşanmaya ayrılmıştır. Ancak evlilikten çok düğünden, Avrupa insanına ilginç gelecek ritüellerden, boşanmadan, hülle’den söz eder. Aslında anlattıklarında yeni bir şey yoktur; *Charles White’in Three Years in Constantinople* (1845) ya da John Elijah Blunt’un *The People of Turkey* (1878) gibi o tarihe kadar zaten pek çok eserde anlatılmış olan gelenekleri tekrar etmektedir. Görücü usulünün ilkelliğini, görücüye çıkan kızların çaresizliğini sergilemesi ya da boşanmadaki eşitsizliği sergilemesi elbette önemsiz değildir zira bunlar dönemin Osmanlı kadınlarının da eleştirdiği ve üstüne gittiği konulardır; yine de Hayriye Hanım’ın konuya çok vakıf olmadığı, kendi tabakası dışındaki kadınların koşullarına dair derin bir bilgiye sahip olmadığı sezilmektedir. Daha önce Batılı seyyahların bu son derece geniş ve heterojen imparatorlukta bölge bölge anlattıkları kimi geleneklerin, Hayriye Hanım’ın, örneğin, “gayet tabii bizde de boşanma var” diye başladığı anlatımında nereye ait olduğu belli değildir; dahası –anlattığı şekilde bir yerel gelenek varsa bile– Osmanlı ya da İslâm hukukuyla ilgili değildir.

Çoğunlukla kadının [boşanmak üzere] şikâyetçi olduğu durumlarda bunu takip eden gülünçlük erkeğe iltimas geçen yargılama usulünün uygulanması, yani Ortaçağ’dan kalma ilahi hükmün hatırlatılmasıdır.

14 Duben ve Behar, age, s.169. Örneğin daha 1851’de Ubicini, Türkiye’de kadınlar ve çokeşlilik üzerine yazdığı bölümü sonlandırırken “ben sadece çok kadınla evliliğin Türkiye’de hiçbir zaman bir prensip olmadığını ve hemen hemen de bir vakıa olma niteliğini kaybetmiş olduğunu ispat etmek istedim” diyordu. Bkz. M.A. Ubicini, *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, çev: Cemal Aydın, Timaş Y., İstanbul, 1998, s.377.

Kadın şikâyetlerini bildirdikten sonra, iki toprak testi getirilir. Biri boş diğeri suyla doludur. Hâkim erkeği çağırır ve birini seçmesini emreder. Adam testilerden birini alır ve haykırır:

“Bu dolu!”

Eğer doğru tahmin ederse, kadının evlilik hanesine geri dönmekten başka çaresi yoktur. Fakat testi boşsa, kadın kendisini boşamasını erkekten isteme hakkına sahiptir ve erkek bunu yerine getirmek zorundadır.

Boşanmak istemeyen erkek biraz olsun açık gözse, hangi testinin dolu hangisinin boş olduğunu görmek için şöyle bir bakması yeterlidir. Dolu olanın kenarındaki kaçınılmaz ıslaklık izlerini ve kapların rengindeki farklılığı görecektir.

Dönemin kadınlarının en çok şikâyet ettikleri konuların bir diğeri kadınların eğitim olanaklarının kısıtlılığıdır ve bu tema hem Hayriye Hanım’ın hem de Selma Rıza’nın konuşmalarında değindikleri bir meseledir. Selma Rıza dinleyicilerine şöyle demektedir:

Bugün binlerce genç kızın, ana dillerini bile doğru dürüst öğretecek bir kitabın bulunmadığı ve zaten sayıları da çok az olan okullarda bir ışık arayışı içinde çırpındıkları görülüyor.

Yine, birçok Türk kadınının da özel öğretmenlerle evlerinde eğitim alma olanaklarına sahip oldukları görülüyor; fakat bunların hiçbirini bilgilerini kullanmak fırsatını elde edebilmiş değildir.

Hayriye Hanım’a göre İslâmiyet müminin her türlü kültürel ilerlemeye açık olması gerektiğini söyler. Dolayısıyla kadınların cehaleti İslâm’dan kaynaklanmaz, ataerkillikten kaynaklanır ve bu durum İslâmiyet’e bariz bir aykırılık teşkil eder. Kadınların eğitimiyle ilgili olarak Hayriye Hanım’ın çizdiği tablo Selma Rıza’dan çok daha karamsardır ve aslında işaret ettiği seviye itibarıyla gerçeği yansıtmamaktadır.

Tüm Türkiye’deki toplam tahsilli kadın sayısının en fazla yüz olduğunu söylersem, sanırım durumu görmek çok zor olmayacaktır. Üstelik bunlardan tek bir tanesi bile Türk okullarında eğitim almamıştır.

Hayriye Hanım bir gazeteye verdiği bir demeçte de aynı şekilde “Osmanlı Devleti’nde eğitim almış kadınların sayısının yüzü geç-

mediğini söylersem abartmış olmam” diyordu ama abartıyordu; oysa Selma Rıza “okullarda ışık arayan binlerce genç kız”dan söz etmişti. Hayriye Hanım’ın bunu söylediği sıralarda bütün İmparatorluk bir yana, sırf Çamlıca’nın bağlı olduğu Üsküdar’daki kız rüştiyesinde¹⁵ okuyan öğrenci sayısı dahi yüzü geçmekteydi.¹⁶ Osmanlı Devleti’nde ilk defa 1858’de kız çocukları için bir rüştiye açılmış, Hayriye Hanım’ın doğduğu yıla yakın bir tarihte (1874’te), İstanbul’daki rüştiyelerin sayısı 9’a, öğrencilerin sayısı ise 248’e çıkmıştı. Hayriye Hanım’ın yurtdışına kaçtığı yıl (1901) ise İstanbul’daki rüştiyelerde okuyan kız öğrencilerin sayısı 1640 olmuştu.¹⁷ Dolayısıyla Hayriye Hanım dinleyicilere hitap ederken hiç abartmaya gerek olmayan bir konuda –çünkü nüfusa oranlandığında yukarıda verilen gerçek rakamlar zaten içler acısıydı– Osmanlı kadınlarının eğitim olanaklarının vahametini abartıyordu. Bir başka ihtimal ise Hayriye Hanım’ın Osmanlı kadınlarına kendi seçkin çevresinin penceresinden bakıyor oluşudur. Çünkü ne rüştiyeler, hatta ne de onlara öğretmen yetiştirmek için açılan Dârülmuallimât’lar Hayriye Hanım gibi zengin ailelerin ya da üst düzey devlet adamlarının kızlarının eğitilmesi için değildi. Seçkin ailelerin içinden kızlarını bu okullara gönderip böylece bir istisna oluşturanlar olmuşsa da –yukarıda belirtildiği gibi– yazılı olmayan kural üst zümre Osmanlı ailelerinin kızlarının evde eğitim almalarıydı.¹⁸ Her hâlükârda Hayriye Hanım da Selma Rıza

15 Osmanlı Devleti’nde orta eğitim düzeyinde kabul edilen eğitim kurumudur.

16 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 3-4, Eser Matbaası, 1977, s.912

17 1877’de İstanbul’da Kız Sanayi Mektebi açılmış, 1878’de ise üç dereceli bir okul niyetiyle bir başka kız okulu daha açılmışsa da birkaç yıl sonra bu okul dönüşerek ikinci kız sanayi mektebi olmuştu. Sonraki sene bir üçüncüsü bu sefer yatılı bir okul olarak açıldı. Bunlar uygulamalı eğitim veren okullardı. Acaba Hayriye Hanım daha ileri bir eğitimin yokluğundan mı yakınıyordu? Öyle bile olsa kız rüşdiyelerinin sayısının ve öğrenci kapasitesinin artışı öğretmen okulları açmayı gerektirmiş ve böylece kadın öğretmen yetiştiren –Dârülmuallimât denen okul– açılmış, açılışından yirmi yıl kadar sonra, 1895’te, burada okuyan öğretmen adayı kadınların sayısı 350’yi bulmuştu. Devletin açtığı okulların dışındaki bazı eğitim olanaklarını değerlendiren kimi istisnai aileler de vardı. Örneğin sonradan şair ve felsefeci Rıza Tevfik’le evlenecek olan Ayşe Sıdika Hanım, Rum okulu Zapyon’da okumuş, ardından 1891’de Dârülmuallimât’tan mezun olarak öğretmen olmuştu. Halide Edip’in ailesi gibi birkaç öncü ise, tüm tepkilere rağmen kızlarını 1875’te Üsküdar’da açılmış olan Amerikan Kız Koleji’ne göndermiş ve ilk örnekleri oluşturup tepkilere göğüs geren, kimi zaman eğitimi sekteye uğrayan, kimi zaman devlet görevlilerinden saklanan bu çocuklar, her şeye rağmen oradan mezun olabilişti. Bkz. Davis, age, s.67-69.

18 Davis, age, s.67-69.

da kadınların cahil bırakılmasının bir devlet politikası olduğunu söylemektedir.

Hayriye Hanım'ın kitapçığının önemli bir kısmı da cariyelik ve köleliğe ayrılmıştır. Hatırlanacağı gibi Fatma Âliye Hanım cariyelik kurumuna hoşgörüyü bakmaktaydı. Selma Rıza ise konuşmasında İslâmiyetteki kölelikten söz eder ve bunların hukuki durumunun Greklerdeki ya da Romalılardaki kölelerinkine kıyasla çok daha iyi olduğunu belirtir ancak kendi çağındaki cariyelik konusuna girmez.

İslâmiyet efendinin kölesine, köle o evin bir çocuğuymuş gibi davranmasını gerektirir. Ona okuma yazma öğretmek zorundadır ve serbest bırakılmasını isteyebilecek kadar okuma yazma öğrenmiş olan bir köle, Kur'an'a göre, serbest sayılır.

Hayriye Hanım'ın cariyelikle ilgili sözleri ise -yine sistematik olmaktan uzak ve çoğunlukla saray dedikodularına bağlansa da- çok daha radikaldir. Doğrusu bu dönemde cariyelik ve kölelikle ilgili radikal görüşler ileri sürmek hem bunları satın alan seçkin tabakanın (kadın ve erkek) işine gelmemektedir hem de tehlikelidir zira konunun ucu eninde sonunda İslâm'da ıslahat konusuna, dinde cariyeliğin yerinin sorgulanmasına, saraya ve Abdülhamit'in haremine varmaktadır. Bu yüzden Osmanlı kadınları kendileri erkeğe cariyeye olmak istemediklerini haykırsalar bile, yanı başlarındaki cariyelere dair seslerini pek çıkartmamış, hatta Fatma Âliye örneğinde olduğu gibi -cariye sahibi olmanın neden cazip olduğu konusuna hiç girmeden- cariyeliğin kölelikten farklı olduğunu ve cariyeler açısından cazip bir şey olduğunu anlatmaya çalışmışlardır. Öyle görünüyor ki Osmanlı kadınlarının gündeminde bir cariyelik sorunu yoktur, ev içinde bir cariyeye dönüşmemek sorunu vardır. Ne de olsa cariyelik cariyelerin özgür iradesiyle devam eden bir sistem olarak değerlendirilmektedir. Cariyeliği meşrulaştıran bir diğer sav "bu kölelik"in "o kölelik"ten çok daha iyi olduğudur; bunlara dair verilen örnekler ise sahiplerinin iyi niyetine ve insafına kalmış olan cariyelerin sadece hayırlı sonlanan hikayelerinden oluşur. Hayriye Hanım ise bu anlatıyı tersine çevirir:

Gitmek istemediklerinde bunu yapmaya zor kullanarak mecbur bırakılmazlar fakat tıpkı evlilik teklifini reddeden genç kızlarda olduğu gibi yumuşatılıp uysallaştırılana kadar akla gelebilecek her türlü ikna yöntemi, hile ve tehdide maruz kalırlar.

Efendisi olan beyinin kötü muamelesine daha fazla dayanamayan bir kölenin nadiren de olsa kaçıp resmi makamların himayesini talep ettiği durumlar da olur. Onları kanunun emrettiği gibi kollamak ve efendisine hesap sormak yerine, borçlu oldukları nüfuzlu hamilerine verir ya da kendilerine ayırırlar.

Bereket versin ki zavallı kölelerin sahipleri her zaman kötü insanlar değildirler. Aralarında iyi insanlar da var, bu yüzden nadiren de olsa durumlarından memnun olan ve sahiplerinden ayrılmak istemeyen köleler de var.

Bazı gazetelerde Hayriye Hanım'ın Osmanlı erkeklerinin boşanma sorunlarıyla uğraşmamak için cariyeleri tercih ettiğini söyleyen sözleri yayınlanmıştır. Basılan konuşmasında ise Hayriye Hanım cariyeye ya da odalık diye ayırmadan köleliği dine karşı işlenmiş bir suç olarak niteler. Ona göre sonuçta İslâmiyet'te kölelerin savaşta ele geçirilmesiyle hâlihazırdaki kölelerin durumu arasında bir benzerlik yoktur. Dahası Hayriye Hanım "harem" sözcüğünün anlamına erkek açısından da bakarak bu sözcüğün zevce ile cariyeyi bir şemsiye altında toplamak üzere kullanılan bir sözcük olduğunu, bu ayrımı yapmaktan imtina etmek istenildiğinde "haremim" dendiği tespitini yapar.

Her halükârda Hayriye Hanım'ın asıl hedefi Abdülhamit'tir. Böylece başka kadınların kuramayacakları bağlantıyı çekinmeden kurar: köleliğin asıl kalesi Yıldız Sarayı'dır -bunu özellikle belirtir. Selma Rıza da Hayriye Hanım da konuşmalarında bugünkü rejimi topa tutar. Selma Rıza "keyfi bir rejimin despotik otoritesi"nden söz ediyordu:

Halkı cehalet ve fanatizm içinde tutan bugünkü hükümet, halkı daha iyi sömürebilmek için, kadının özgürleşmesinin dine aykırı olduğu inancını yaymıştır. Ve ilerlemeye tutkun olan Müslüman kadınının tüm çabaları İslâmın kendisine vermiş olduğu hakları tekrar elde etmeye yöneliktir. Kur'an yasalarını uygulamak zorunda olan Osmanlı hükümeti, bu hakları görmezden gelirse, İslâmın temel ilkesini yadsımış olur.

Avrupa'yı sesini yükseltmeye davet eden Hayriye Hanım Selma Rıza'dan daha ileri gitmiş, ilave olarak Abdülhamit'in korkaklığını, çapkınlığını, zalimliğini gösteren sarayla ilgili çeşitli dedikodular anlatmıştır. Konuşmasında Abdülhamit'i kızdıracak ve bu konuşmaların yapılmaması için Avrupa'daki diplomatik örgütü harekete geçirecek, nazik bir şekilde ele alınmayı gerektiren pek çok şey vardır. Dahası haremın gerçek anlamını açıklarken uzaklaşır gibi olduğu oryantalist söylem Abdülhamit'ten söz etmeye gelince çok daha güçlü bir şekilde geri gelir. Öyle ki başlardaki harem açıklamasının aksine, konuşmasının sonlarında “parmaklıklı pencereleri ile gaddar ve öfkeli haremağalarının nöbet tuttuğu kapılarının arkasına hiçbir yabancı gözün giremediğı, erkeğın kadının ruhu ve bedenini hapsedtiğı harem”den söz etmeye varır. Değindiğı çeşitli konuları inandırıcı olmayan saray dedikodularına bağlar, pek çok konuyu Abdülhamit'in kişiliğiyle, hanedanın yozlaşmışlığıyla ilişkilendirir. Metin boyunca Abdülhamit'e karşı duyulan nefret belirgindir.

Baylar, bayanlar; sultanın yaptıklarını her söylediğimde belki hâlâ şaşırıyorsunuz. Ama Türkiye'de doğrudan sultandan kaynaklanmayan ya da onun iznine tabi olmayan hiçbir resmi işlem yok. O, kelimenin tam manasıyla bir otokrat. “Tanrı'nın dünyadaki gölgesi” onun resmi unvanıdır. Ve bu unvan da yetersiz kalır.

Hayriye Hanım'ın konuşması dünya kadınlarını Osmanlı kadınlarıyla dayanışmaya davet ederek sona erer ancak istediğı Avrupa'ya koşulsuz bir teslimiyet değildir:

Türk kadını, artık geniş görüş açısını özlüyor. Tıpkı sizler gibi, bayanlar, kendini ifade etmek, farklı işlere girebilmek ve diğeri insanların ülkeleri ve adetlerini tanımak istiyor. Siz Batılılardan –fazlasıyla– sahip olduğunuz iyi şeyleri almak istiyoruz. Bizim bakış açımızla örtüşen, hakiki gelişime katkıda bulunabilecek her şeyi ithal etmek istiyoruz. Arzumuz bundan fazlası değil. Çünkü biz Doğuluların da kopmak istemediğimiz bazı iyi yönlerimiz var.

Yankılar

Hayriye Hanım'ın konuşması büyük yankı uyandırır, çok sayıda gazetede haberleri yayınlanır, bazen anlattıkları tam sayfa haber olarak aktarılır. Ayrıca pek çok gazete ve kişi tarafından kongreye katılan en ilginç simalardan birisi olarak gösterilmiştir. Bir gazete haberi şöyleydi:

Prenses genç ve çok güzel! Giyimi Avrupalı ve çok sade; genellikle ipek bir etekle ipek bir bluzdan oluşuyor. Buna rağmen başında beyaz dantelli bir yaşmak ve dirseklerine kadar inen siyah satenden bir şal ile farklı bir havası var. Hayriye halen ülkesinde hüküm süren beyaz köleliğe karşı şiddetli bir şekilde savaşıyor. Bu konuda kendisinin yazdığı bir bildiriye onun adına komitedeki kadınlardan biri okudu. Hayriye Hanım bütün Avrupa uygulamaya karşı sesini yükseltmezse Türkiye'deki kadınların durumunda bir değişiklik olmasının umulamayacağını söylüyor. Türkiye, haremelerini, ayrılmanın pahalıya mal olduğu özgür kadınlar yerine daha ucuz ve yeniden satılabilir kölelerle doldurmayı daha makul buluyor. Hayriye Hanım en coşkulu reformculardan biri ve diğer ülkelerdeki kadınların durumuna da büyük bir ilgi duyuyor. Amerikalı bir kadınla sohbetinde Amerikalı kadın kendisine "Ülkenizin kadınlarıyla ilgili bütün bunları duyduktan sonra utandım," demiş; "Neden utandınız?" diye sorduğunda Amerikalı kadın "Çünkü benim bildirimim başlığı "Giyim Kuşam İsrafi" idi ve doğrusu çok önemsiz görünüyör."¹⁹

Aynı kongrede bir konuşma yapan, dönemin ünlü feministlerinden Charlotte Perkins Gilman'ın²⁰ kongre dönüşünde sorulan bir soruya verdiği cevapta da Hayriye Hanım'dan etkilendiği görülmektedir: Bu kongre kadınlara ne kazandırmıştır? Gilman'a göre kongre kadınlara her şeyden önce onların açık fikirli erkeklerde gözlemleyip hayran oldukları o ekip ruhu duygusuna dair bir kazanım sağlamış, bu duyguyu harekete geçirme istikametinde atılmış yeni bir adım olmuştur. Bu ekip ruhu duygusu daha önce "dişilden çok eril"di, bu artık değişmiştir; geçmişin kadını evinin duvarlarının ötesine geçmesini pek gerektirmeyen bir takım görevlerle uğraşır, böylece doğasının bu yönü pek ortaya çık-

¹⁹ "A Turkish Woman Reformer," *Grey River Argus*, 9 Eylül 1904.

²⁰ Gilman kadın hakları mücadelesinde, fikirleri sonradan kültürel feministlere kaynaklık edecek olan önemli isimlerden biridir. Bkz. Çakır, age, 2007, s.421-422.

mazdı ve sonuç olarak bir ekibin bir parçası olarak davranma yeteneği körelmişti; işte böylesi bir etkinlik günümüz kadınında bu yönün yeniden uyandığını kanıtlıyor. Ama Gilman'a göre kongrenin asıl önemi elbette uluslararası bir nitelik taşımasındaydı.

New Jersey'den ya da Oregon'dan bir kadın Almanya'daki bir salonda dünyanın hemen her yerinden kadınlarla yan yana oturup, sosyal saflık [*social purity*] uğruna açılan kutsal sefere [*crusade*] katılmak üzere kendi ülkesinden ayrılıp yola koyulan bir Türk kadınının sözcüklerini duyduğunda, bu, insana bütün kadınların, hatta tümüyle insanın bir olduğuna dair muhteşem güzellikte bir duygu veriyor. Bu kadının kendisi de böyle bir deneyim sonrasında kendi ülkesine önerken yanında, yeşertmeye çalıştığımız bu dünya ruhundan bir parça almazlık edemez.²¹

Gilman ardından “Kongredeki en dikkat çeken kadın kimdi?” sorusuna cevap verirken “Nereden baktığınıza göre değişir,” diyecek, ama yine de “muhteşem yaşlı hanım” olarak bilinen 85 yaşındaki Amerikalı Susan B. Anthony ile başlayarak birkaç isim sayacaktır. Hayriye Hanım Gilman'ın saydığı birkaç isimden biridir:

Bir de geleneksel kıyafetleri içinde bir Türk prensesi vardı. Kendi ülkesindeki köle kadınların durumuyla ilgili bir konuşma yaptı.²²

Bir başka gazete “Türkiye’de bile” büyüyen bir kadın hareketi olduğunu ancak bu hareketi başlatanların, tuhaf bir şekilde, kadın değil erkek olduğunu yazmaktadır. Aydın Osmanlı erkekleri devletin bekasının milletin kadınlarının geliştirilmesi ve aydınlatılmasına bağlı olduğunu fark etmişlerdir. Osmanlı Devleti’nde erkeklerin başlattığı bu hareketin içinde yer alacak zihne sahip sadece birkaç kadın vardır ve bunların arasında Hayriye adında “örtüsünü açmış ve Türk kadının sefil durumunu düzeltmek adına üstüne düşeni yapmak için Batı ülkelerinde kamuya açık konuşma yapmayı öğrenmiş bir prenses” vardır.²³

Konuşmasının Almanca dilinde yayınlanması bu dili bilenler için onun ismini daha aşına kılmış olmalıdır. Aradan yıllar geçtiği halde 1918’de Almanya’daki akademik bir dergi olan *Die*

21 “Espirit de Corps among Women,” *New York Daily Tribune*, 4 Ağustos 1904.

22 Agy.

23 Elizabeth Lee, “Recent Industrial Progress Among Women,” *The Wichita Daily Eagle*, 20 Eylül 1903.

Welt des Islams dergisinde Osmanlı'da kadın haklarının gelişimini ele alan uzun bir inceleme yazısında Prens Hayriye Bin Ayad Türkiye'deki çağdaş kadın hakları savunucuları arasında sayılmıştır.²⁴

Çamlıca'ya veya Biyografiye Dönüş: Hayriye Hanım'ın Suskunluk Dönemi

Avrupa gazetelerinde 1904'teki Berlin Kongresi'nden sonra Hayriye Hanım'ın adı pek geçmemiştir. Aynı şekilde *Unter des Scelpter des Sultans* kitabını 1905 Mayıs'ında yayınlamasından sonra Ali Nuri'nin de ismi pek duyulmamıştır.

1913'te İngiliz gazetelerinde bir başka vesileyle isimsiz bir "Türk Prensesi"ne dair haberler yeniden görülmeye başladığında "sahte prenses avcısı" Marquise de Fonteroy'un Hayriye Hanım'ın prenses olmadığını ifşa eden yazısı –belki de bir yanlış anlaşılma sonucu– yeniden yayınlanmıştır. Ancak ilginçtir ki bu sefer yazıya bazı eklemeler yapılmış, yeni bilgilerle güncellenmiştir. Tam olarak hangi tarihlerin kastedildiği kesin değilse de sözü edilen 1908 sonrasındır.²⁵ Anlaşıldığına göre Jöntürkler Ali Nuri'nin ya da Hayriye Hanım'ın hizmetlerine ihtiyaç duymamaktadır ve belli ki geçmişteki faaliyetlerini de takdir etmemektedir. Fonteroy'un güncellenmiş yazısına göre ikili Londra'da yaşamakta, Baker Street yakınlarında, Avrupa'daki biliniş tarzlarının aksine tuhaf bir şekilde bir pansiyonda, kiralık bir odada kalmaktadır. Haberde kaldıkları semti tarif etmek için kullanılan "*shabby-genteel*" sözcüğü ironiyi yansıtacak şekilde "aristokratik görünmeye çalışan ama aslında gariban olan" anlamına gelmektedir. Nitekim haberi yapan gazete de uzun süre basında "Prens Hayriye"

24 Sayılan diğer isimler, Fatma Âliye, Nimet Muhtar Hanım ve Naciye Sultan'dır. Bkz. Charlotte Lorenz, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit besonderer Berücksichtigung der arbeitenden Klasse," *Die Welt des Islams*, Bd. 6, H. 3/4, 31 Aralık 1918, s. 88.

25 Hayriye Hanım'la Ali Nuri'nin Londra'da yaşadıklarına dair bu haberin tarihine şüpheyle bakmak gerekir. Tarihi doğru olabileceği gibi on yıl önceki bir bilgiyi tekrar ediyor olması da ihtimal dahilindedir. Gazeteler bir konuda haber yapacakları zaman arşivlerindeki bilgileri de tarıyor, bazen yeni haberi yazarken daha önce konuyla ilgili çıkmış haberlerden yararlanarak bazı bilgileri eski sayılardan devşiriyorlardı. Çok kimsenin incelemeyeceği, yanlışlanarak bir skandala dönüşmesi beklenmeyen haberlerdeki beş on yıllık sapmaları önemsemiyor olmaları muhtemeldir.

olarak tanınan Hayriye Hanım'ın prenses olmadığını, hatta hanedanla hiçbir yakınlığının olmadığını tekrar hatırlatmaktadır: "Gerçek unvanı basitçe Madam Nuri'den ibarettir." Habere göre Ali Nuri ile Hayriye Hanım Londra'da basın-yayın dünyasındaki çiçeği burnunda gazetecilerin bazılarının dikkatini çekmeyi ve bunu korumayı başarsalar da İngiliz ve Fransız yetkililer ya da Avrupa'nın diplomatik temsilcileri kendilerine hiç ilgi göstermemektedir.²⁶

Avrupa basınında isimleri artık görünmese de Hayriye Hanım'la Ali Nuri'nin adları 1908 sonrasındaki bazı Osmanlı belgelerinde geçmektedir. II. Meşrutiyetin ilânını takiben 1908'de İstanbul'a döndükleri anlaşılmaktadır. Dönemin büyük bir alt üst yaşayan İstanbul'unu hayal etmek zordur. Jöntürkler pek iltifat etmediğinden olsa gerek Ali Nuri'nin, Abdülhamit'le arayış düzeltmek ve gözüne girmek için bir girişimde bulunduğu görülmektedir. Padişah'a yazdığı mektup şöyledir:

Bundan sekiz yıl önce Rotterdam Başşehbenderi iken Münir Paşa'nın jurnali üzerine hiçbir suçum olmadığı halde müebbeten kalebentliğe mahkûm edilmiş olduğumdan Avrupa'da yaşamakta ve Berlin'in en saygın gazetelerinde makaleler yazmakta ve kalemimin kuvvetli olması sayesinde rahatça geçinmekte iken bu defa da genel aften yararlanarak geçici olarak İstanbul'a geldim. Amacım ilk olarak: genel af her ne kadar herkes için geçerliyse de bu abd-ı mülûkâneleri hakkında ayrıca bir afv-ı mahsusu hazret-i zullullahilerinden istida, ikinci olarak eğer mümkünse Avrupa'dan gelen bazıları gibi hâkipâyî mübareklerine yüz sürmekliğime müsaade buyrulmasını istirham etmehtir.²⁷

Ali Nuri aynı sıralarda Abdülhamit döneminde yazılmış olan memuriyet sicilindeki aleyhine ifadeleri sildirmeye çalışmaktadır. Kendisinin ifadesine göre sicil kaydında "meşrutiyet yönetim tarzıyla bağdaşmayan" maddeler (sicil kaydı Ali Nuri'nin "harekât-ı laubaliye"sinden söz etmekteydi) vardır.²⁸

26 "Mme. Nouri Bey not a Princess," *Washington Post*, 4 Şubat 1913.

27 BOA, YEE 86-37/3688. (Tarihsiz)

28 BOA, ŞD.MLK 2790/6, 3 Ekim 1909.

Her hâlükârda Berlin Kongresi sonrasında ünlü feminist Gilman'ın sözünü ettiği, Hayriye Hanım'ın kendi ülkesine döndüğünde kongrede ortaya çıkan ruhun taşıyıcılığını yapacağı öngörüsü gerçekleşmemiştir. Hayriye Hanım gizemli bir şekilde Berlin'deki kongrenin yankıları dışında –ve yurda döndüğünde– basında çok az görünmüş, 1908 sonrası kadın hakları mücadelesinde adı hiç geçmemiştir. Bunun sebebi nedir? İddia edildiği gibi Ali Nuri Bey'in muhalefet tehdidiyle hükümetten para sızdırmaya çalışıyor olması, Hayriye Hanım'ın da konferanslarla ona destek veriyor olması halen ihtimal dahilindedir. Bu ihtimale göre kürsülerde görülen ve gazetelere yansıyan “Prenses Hayriye” karakterinin, Ali Nuri Bey'in açtığı feminist görünümlü bir ikinci cephe olması ve bunda Hayriye Hanım'ın kullanılmış olması mümkündür. Osmanlı kadınlarına dair eksik bilgilere sahip olması ve seminerlerinde Abdülhamit'in haremiyle ilgili ifşaatlara büyük yer vermesi bu ihtimali güçlendirmektedir. Pek bir şeyi kanıtlamasa da Berlin Kongresi'ni değerlendirirken en dikkat çeken isimlerden biri olarak Prenses Hayriye'yi sayan Gilman'ın –kendisi de garipsemiş olmalı ki– şöyle devam ettiğini aktarmak gerekir:

Yanında çok göze çarpmayan, fes takan bir adam olduğunu fark ettim. Kim olduğunu sorduğumda bana “Onun kocası,” dediler.²⁹

Öte yandan Hayriye Hanım'ın kaçışının kısa bir süre öncesinden başlayıp 1904'teki Berlin Kongresi'ne kadar gelen sürece bir başka açıdan kısaca bakıldığında Hayriye Hanım'ın erkeklere, erkek-egemen düzene, rejime ve özellikle Abdülhamit'e düşman olmasına yetecek kadar sebep bulunabileceği gibi, her şeye küsüp inzivaya çekilmesine neden olacak kadar trajedi de olduğu görülmektedir. Zira Osmanlı dünyasının en zengin ailelerinin birinden olup muhteşem bir köşkte büyüyen Hayriye Hanım 1904 tarihinde neredeyse her şeyini kaybetmiş bir kadındır.

Biraz geriye dönüldüğünde, kaçışının kısa bir süre öncesinde Hayriye Hanım'ın ağabeylerinin kendisinin mirastaki payını çalmaya kalkıştığı anlaşılmaktadır. Osmanlı arşivindeki bir

29 “Espirit de corps among women,” *New York Daily Tribune*, 4 Ağustos 1904.

belgeye göre Hayriye Hanım, ağabeyi Ahmet'in, kendisinin iş bilmezliğinden yararlanarak kendi payına el koyduğunu iddia etmekteydi. Öyle anlaşıyor ki ağabeyi Ahmet Bey kız kardeşini kandırarak mirastaki payından çalmış, sonradan yurtdışına çıkmıştı. Geri döndüğünde artık sağda solda Fransız vatandaşı olduğunu söylüyor, yetkililer üzerinde nüfuz kurmaya çalışıyordu. Hayriye Hanım, ağabeyi geri geldiğinde bunları söyleyerek onu şikâyet etmiş, yetkililerin bu konuda uyarılmasını istemişti. Hayriye Hanım ağabeyinin nüfuzundan etkilenebilecek görevlilerin uyarılmalarını sağlayabilmiş görünüyordu.³⁰ Ancak aslında saray köşkü satın almaya karar vermiş, muhtemelen Ahmet Bey'le anlaşmıştı.³¹ Bu konu henüz sonuçlanmadan ve üzerinden bir yıl geçmeden Ali Nuri hüküm giymiş, İstanbul'a gelememiş, kocasıyla buluşmak üzere kendisi kaçmak zorunda kalmıştı. Böylece Avrupa'daki sürgün hayatı başlamış, Avrupa'daki yılları şehirden şehre dolanarak ve Osmanlı diplomatlarının raporlarına bakılırsa sefalet içinde geçmişti. Hayriye Hanım gazetelere mülklerine de el konduğunu söylüyordu. Hatırlanacağı gibi önceden İstanbul'dan tanıdıkları bir ahabları olan Viyana'daki ticaret ataşesi Bundi Bey ve eşiyle buluşup evlerinde yemek yediklerinde Hayriye Hanım Bundi Bey'in eşiyle sohbet etmiş ve dert yanıyordu: kısa bir süre önce küçük kızı ölmüştü ve kızının İslâmî bir cenaze namazı dahi kılınmadığı için Hayriye Hanım çok üzgündü. Küçük kızı Didar, Hayriye Hanım kaçtığı sıralarda 2 yaşında, öldüğünde ise yaklaşık 5 yaşındaydı ve Bundi Bey'in evindeki iç dökme sahnesi Berlin'deki kongreden sadece üç ay kadar önceydi. Bu arada Hayriye Hanım yaşadığı köşkün Abdülhamit'in oğluna satıldığını da öğrenmiş olmalıydı. Köşkün içinde kendi hissesi de vardı, kendisinden habersiz ve izinsiz olarak satılmış, mülkü açıkça gasp edilmişti.³²

30 Bu konuda yayınlanan irade Hayriye Hanım'ın ağabeyi aleyhine açtığı davaların "bi-la-harc" hızlandırılmasını emrediyordu. Bkz. *BOA, İ.Hus* 83/1318/R-007, 24 Ağustos 1900; ayrıca bkz. *BOA, BEO* 1539/115351, 24 Ağustos 1900.

31 Hazine-i Hassa tarafından satın alınması kararlaştırılmış olan köşkün birikmiş vergi borçları bu nedenle affedilmişti. Bkz. *BOA, BEO* 1576/118133, 6 Kasım 1900.

32 Bu köşkteki bir hisse büyük bir değer taşıyor olmalıydı. Zira daha önce de belirtildiği gibi söz konusu olan kırk altı odalı dev bir köşktür. Anlaşılan köşk canlılık günlerinden sonra da dönemin entelektüelleri üzerinde iz bırakacak kadar görkemlidir. Çocukluğu geçen yüzyılın başlarına uzanan Sâmîha Ayverdi'nin yayınladığı ha-

Nitekim 1908'de İstanbul'a döndüğü sırada Çamlıca'daki köşk Hazine-i Hassa'nın mülkiyetindeydi ve Meşrutiyet hükümetinin kararıyla hükümete devredilmek üzereydi. Anlaşıldığına göre nasıl olmuşsa köşk vaktiyle devlet tarafından satın alınmış, sonradan da II. Abdülhamit'in oğlu Abdülkadir tarafından devletten satın alınmış, birkaç kere el değiştirmişti. Her nasıl olmuş olursa olsun bunlar kendisinin bilgisi, rızası, onayı dâhilinde olmamıştı ve kendisi de mirasçı olduğu için sonuçta bu satın alma işlemleri tamamıyla yasadışıydı; kendisinin hakları ihlâl edilmişti. Zabıtanın yazdığı raporlara bakılırsa olayın bundan sonraki gelişimi şöyleydi:

İstanbul'a döndüklerinde Ali Nuri ile birlikte köşke giren Hayriye Hanım bir süredir boş olan köşkün taşlarını sökerek satmaya kalkışmıştı. Nihayetinde bu, Hayriye Hanım'ın da hak sahibi olduğu bir köşktü. Gelen bekçilerle de tartışmış, hakaretler etmişti. Sonuçta Hayriye Hanım mahkemeye verilmiş, konağa verdiği zararı tazmin etmesi istenmişti. Oysa Hayriye Hanım halen konağın kendisine ait olduğunu iddia etmekteydi. Bu köşk ile müstemilatı babasından varislerine kalmıştı, kendisi de, elinde tapu olmasa da, annesinin uzun zamandan beri ikamet etmekte olduğu bu köşkün varislerinden biri olarak hak sahibiydi. Hayriye Hanım söylediklerini kanıtlayan belgeleri yetkililere göstermişti. Böylece köşkü tahrip etmek ve enkazını çalmaktan dolayı hakkında açılan dava, bu durumun incelenmesi için askıya alındı. Duruma bakılacak olursa Hayriye Hanım'ın hareketini engelleyecek yasal bir yaptırım yoktu. Ancak yasal durum berraklaşana kadar köşke müdahalesinin mahkeme kararıyla engellenmesinin sağlanması için Üsküdar Kaymakamlığı'na talimat verildi.³³ Belirsizlik devam ederken sonraki sene Hayriye Hanım bir kez daha köşke girip, ortalığı kırıp döktüğünde, bekçilerin tuttuğu rapor sadra-

tıraları arasında, "Çamlıca'da Bir Metruk Köşk" başlığını taşıyan bir yazıda sözünü ettiği, "bir ruhsuz ceset"e dönmüş olan köşk –verilen tarife bakılırsa– bu olmalıdır. (Bkz. Sâmîha Ayverdi, "Çamlıca'da Bir Metruk Köşk," Hey Gidi Günler Hey: Samiha Ayverdi Külliyyatı 29, 3.bs, Kubbealtı Y., İstanbul, 2008, s.205. Bu yazıda Ayverdi hatalı olarak "Tunuslu Hayrettin Paşa'nın olduğu söylenirdi," diye yanlış bir rivayeti nakletmekte ve Hayriye Hanım'ların köşküden başlayarak Tunuslu Hayrettin Paşa'yı anlatmaktadır.)

33 BOA, ZB 353/17, 26 Aralık 1908.

zama kadar uzanan bir yazışma zinciri daha başlatacak, Dahiliye ve Zaptiye nezaretleri Hayriye Hanım'a karşı önlem almaları için uyarılacaktı.³⁴ Sonuç olarak Hayriye Hanım köşkü geri alamamış, Ali Nuri ile birlikte Kadıköy'de küçük bir eve yerleşmiş,³⁵ sürgün yıllarında yaşadığı zorluklar ve trajedilere bir de köşkteki payını kaybetmek eklenmişti. Ne kadar ilginçtir ki hanedanın Çamlıca'ya merakının tek kurbanı Hayriye Hanım değildir, aynı şey ünlü şair Abdülhak Hamid Tarhan'ın da başına gelmiş, Tarhan da kendi aile köşklerinin Saray tarafından satın alınmasını "yağma" ve "gasp" olarak anmıştır.³⁶

Osmanlı kadınlarının 1908'den sonraki hak mücadelesinde pek çok kadın gazetelerde yazılar yazacak, toplantılar, gösteriler düzenleyecek, dernekler kuracaktır. Ancak Hayriye Hanım'ın adı bunların arasında değildir. Osmanlı kadınlarının mücadelelerinin şiddetlendiği ve basına çokça yansıdığı, Selma Rıza'nın Konsey'e bağlı kadınları emperyalizme karşı uyardığı Balkan Savaşları sırasında da Hayriye Hanım'ın adı gazete sayfalarında görülmemiş, sessizliğe bürünmüş, ömrünü bu faaliyetlerden uzak durarak geçirmiştir. Büyük kızı olan Fatma Nazlı'nın torununun ifadesiyle Hayriye Hanım genç bir kız iken bisiklete çok bindiği için sürekli olarak zabitanın köşke gelip uyarmasına sebep olacak kadar haşarıydı. Yaşlılığında ise sürekli sigara içen, sürekli gergin ve sinir-

34 BOA, DH.MKT 2815/39, 15 Mayıs 1909; BOA, DH.MKT 2815/39, 16 Mayıs 1909.

35 Alakom, age, s.59

36 Abdülhak Hamit akli edebiyatta olan, bazen istifa eden, bazen görevden alınan bir diplomattır. Eşinin ölümünden sonra bunalıma giren ve sonradan Londra'da tanıştığı Nelly Hanım'la evlenen Abdülhak Hamit, yeni eşiyle birlikte Çamlıca'daki köşke yerleşerek yeniden hayat bulmuştur ki yirmi gün sonra köşkleri saray tarafından satın alınarak Yusuf İzzettin Efendi'ye verilmiştir. Tarhan'a göre üstelik bu olay ailesinin başına ikinci kez gelmiştir. İlkinde vaktiyle hekimbaşı olan büyükbabası bir jest yapmak durumunda kalarak Çamlıca'daki köşkü saraya satmış ancak Hazine-i Hassa köşkle yetinmeyerek geniş bir araziyi de satın almak istemiş, hekimbaşı ancak orada bir evliyanın mezarının olduğu yalanını söyleyerek satıştan kaçabilmiştir. Dolayısıyla ailesine ait olup adeta el koyulan bu ikinci köşktür. Bu satın alma işlemini "yağma" ve "gasp" olarak adlandırmasının sebebi köşkün hem gerçek fiyatının yarısı kadar değer biçilerek alınmış olması, hem de ailesine ait olan ve normalde köşkün arazisinin dışında kalan büyük bir arazinin köşk arazisine dahil edilerek gasp edilmesidir. Bkz. Abdülhak Hâmid Tarhan, *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, 2.bs., haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s.235-237.

li bir kadındı. Ali Nuri'nin 1937'deki ölümünden sonra Hayriye Hanım yedi yıl daha yaşadı, 1944'te öldü.³⁷

37 Ali Nuri üzerine araştırma yapan Abdullah Gürgün'ün belirttiğine göre II. Meşrutiyet sonrasında Ali Nuri İstanbul'da çeşitli işlere girip çıkmıştı. Kurtuluş Savaşı sırasında bir silah fabrikası sahibi iken Mustafa Kemal'in liderliğindeki harekete silah verdiği için bir ara İngilizlerle başı derdi girmişti. Çok dil bilmesinden dolayı Dilmeç soyadını alan Ali Nuri hep yazmaya devam etmiş görünmektedir. 1930'larda yayınlandığı düşünülen "İsveçlilerin Türk Kökeni" adlı yazısını bir kitap kurdu ve koleksiyoncu kimliğiyle yazmıştı. Yani isminin akla getirebileceğinin tersine bu yazı kurmaca-uydurmaca bir yazı değildi; 18. yüzyılda yaşamış Sven Lagerbring'in aynı adlı ilginç kitabını tanıtmak amacını taşıyordu. Söz konusu kitap Ali Nuri'nin kitabın hikayesini içeren yazısıyla birlikte Abdullah Gürgün tarafından yayına hazırlanarak basılmıştır. Aynı kitapta Gürgün'ün Ali Nuri'yi tanıttığı geniş bir önsöz de yer almaktadır. Bu esere bakıldığında Ali Nuri'nin Cumhuriyet döneminde çeşitli Fransız gazetelerinde de yazılar yayınladığı anlaşılmaktadır. Bkz. Sven Lagerbring, *İsveççenin Türkçe ile Benzerlikleri: İsveçlilerin Türk Ataları*, haz. Abdullah Gürgün, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008. Kitabın içinde Ali Nuri'nin yazısı yer almaktadır.

Sonuç Yeline

Bazı Sorular, Bazı Cevaplar

Hayriye Hanım, yukarıda belirtildiği gibi, prensesliğinin nereden geldiğini hiçbir zaman açıklamak zorunda kalmamıştı. Ne kadar ilginçtir ki bunu açıklamayı, yani Ayyadzâdelerin soyağacını ortaya koymayı gerektiren gerçek bir ihtiyaç, gerçek bir zorunluluk uzun yıllar sonra, 1929'da, Hayriye Hanım'ın değil ama onun bir yeğenin karşısına çıkmıştır. 1920'lerin sonlarında Suriye'deki manda rejiminin geleceğinin tartışıldığı bir ortamda kısa bir süre de olsa bir seçenek olarak Suriye'de bir monarşinin kurulması tartışılmıştır; yeni oluşturulacak bu tahtın adayları arasında sabık Mısır Hidivi Abbas Hilmi'nin yanında Hayriye Hanım'ın yeğeni Adil Bin Ayad'ın da adı geçmektedir. Adil Bin Ayad Mustafa Fazıl Paşa'nın torunuydu, dolayısıyla anne tarafı Mehmet Ali

Paşa hanedanındandı ve buna şüphe yoktu. Ancak tahta uygun bir aday olduğunu iddia edecekse Adil Bin Ayad'ın gazetelere asıl, babasının soyuna dair bir açıklama yapması gerekiyordu. Taht konusunda çok istekli olan Adil Bin Ayad'ın soyağacına dair yaptığı açıklama şöyle olmuştu: Bin Ayad ailesi Emevi halifelerinin soyundandı ve dedelerinden biri 1145'te Endülüs'te Mursiye bölgesinin kralı (*King of Murcia*) olmuştu. Müslümanlar İspanya'dan kovulduktan sonra aile Karamanlı egemenliğine kadar (1711) Trablus'u yönetmişti. Bin Ayadlar o tarihten sonra Cerbe Adası'nda hüküm sürmüş ancak ada Tunus yönetimine girince aile Tunus'ta yaşamaya başlamıştı.¹ Bu elbette hanedan soyuna dair çok güçlü bir iddia gibi görünmüyordu, ama muhtemelen istendiğinde belgelenebilecek, soylu bir aileden geldiğine delil oluşturabilecek bir gerçektir.² Sonradan olaylar bir Suriye Krallığı'nın kurulması istikametinde gelişmemişti ama, Adil Bin Ayad'ın Suriye tahtına adaylığına dair haberi yapan dönemin ünlü gazetecilerinden birine göre Adil Bey, Abbas Hilmi'ye kıyasla taht için daha güçlü bir adaydı.³

Sonuçta araştırmacının bu konuda varacağı yargıya bağlı olarak Hayriye bin Ayad çok eski bir hanedana dayanan bir prenses ya da bu asalet bağına önemsemeyecek bir yazarın gözünde düzmece bir prenses olarak tanımlanabilirdi. Ancak Hayriye Hanım'la ilgili çözülmesi gereken en önemli sorun elbette bu değildir. O'nun Avrupa'da geçirdiği yıllarını inceleyen tarihçinin elde ettiği bilgileri bu çalışmadakinden çok daha farklı bir şekilde bir araya getirmesi ve ortaya bambaşka bir Hayriye Hanım portresi çıkarması da mümkündür. Sözelimi Hayriye Hanım'ın görkemli bir törenle Ortodoks Hristiyanlığa geçtiğini yazan bir gazete vardı, bir Osmanlı belgesinde ise Hayriye Hanım'a bir zen-

1 H. J. Greenwall, "King for Syria," *Dunstan Times*, sayı 3411, 11 Mart 1929, s.11.

2 Adil Bin Ayad'ın soyunu dayandığı "King of Murcia," Endülüs tarihinde ismi anılan mahalli emirlerden biri olan Abdullah bin İyad olmalıdır; bin İyad, Endülüs'e hükmeden Berberi hanedanı Murabitların egemenliğinin dağılmakta olduğu son iki yılda (1145-1147) Mürsiye'de hüküm sürmüş, kendi adına sikke bastırmıştır. Bu dönemde basılan Bin İyad sikkeleri döneme ait kataloglarda yer almaktadır. Bkz. Arthur, Ira and Robert Friedberg, *Gold coins of the world: from ancient times to the present : an illustrated standard catalogue with valuations*, Coin and Currency Institute, Clifton N.J., 2009, s.91.

3 Greenwall, *agy*.

ci cariyenin eşlik ettiği rapor edilmişti. Aynı şekilde bir şair olduğunu, birkaç dil bildiğini vb. gibi neye dayandığı belli olmayan haberler de vardı. Bu haberleri kaynak gösterip merkeze koyacak –yani yine de belgelere dayanacak– bir çalışmanın yapılması da mümkündür ya da Hayriye Hanım’ı Ali Nuri’den ayırıp sadece Hayriye Hanım olarak ele alacak bir incelemenin de ortaya farklı bir portre ortaya çıkartacağı kesindir.

Bu çalışmada ailesinin kökeni nereye dayanırsa dayansın, sonuçta o zamana kadar diğer seçkin aile kadınlarına benzer bir hayat yaşarken 1901 yılında birdenbire köşküden çıkıp Avrupa’ya kaçan bir kadın incelendiğinden onu yola çıkaran kuvvetler önemsenmiştir. Bu şekilde bakıldığında Hayriye Hanım dönemin “sadakat ve ubudiyet” temelinde örgütlenmiş devlet aygıtının ortaya çıkardığı şahsiyetlerden biriydi. Kocasını Ali Nuri, “Beau Chérif,” Viyana Sefiri, Kopenhag Fahri Başkonsolosu Hansen ve Bendi Bey de öyleydi. Osmanlı Devleti’nin Tanzimat’la birlikte girdiği yönelim, iktidarı Bâbîâli paşalarına vermiş, II. Abdülhamit döneminde padişah iktidarı yeniden eline almış, kendi şahsında toplamıştı. Osmanlı toplumunun modernleşmesi artan bir hızla devam etmiş ama Sarayın iktidar tekelinin devam etmesini temin edecek bir istikamette gelişmişti. Varılan nokta istibdat ve onun sonuçlarıydı. Bu sonuçlar nelerdi? Dönemin tanıklarından bir örnek vermek gerekirse, 1900’lü yılların başlarında yazan Abdurrahman Kevakibi adlı muhalif bir Arap yazar *Tebayi-il İstibdat* adlı bir kitap yayınlayıp Abdülhamit’in adını anmadan istibdatın sebep olduğu sonuçları sıraladığında herkes aslında Abdülhamit’ten söz ettiğini biliyordu. Kevakibi’ye göre “müstebit” (zorba) hükümdarlar her zaman kendilerini bir şekilde dinle ilişkilendirmişlerdir çünkü dinsel öğretiler insanları, akılların kavrayamayacağı bir güçten korkmaya çağırırlardı. Zaten istibdatın en yüksek derecesi orduyu ve dini otoriteyi aynı anda elinde bulunduran “ferd-i mutlak” iktidarıydı. Bu yüzden dinde ıslahat en önemli şeydi ve siyasetin ıslahı dinin ıslahıyla başlayacaktı. Çünkü kendilerini dinle ilişkilendiren ve kendilerine kutsallık atfeden müstebitler aynı korkunun kendilerine yönelmesini sağlardı. Aslında Osmanlı toplumunun bütün sorunları

istibdatla ilişkiliydi. İstibdat kültüre de karşıydı. Cehalet cahil insanlar daha kolay yönetilebildiği için arzulanan bir şeydi. Bilimden korkulur ama gözlere inen perdeyi kaldırmayacak nitelikteki dini ilimlerle uğraşan ve kendi ilminden başka bilmeyenler derhal istihdam edilir, hükümdarın otoritesi onlara tasdik ettirilir, karşılığında da istibdatın sofrasından kendilerine bazı kırıntılar verilirdi. Nihayet istibdat insanların ahlâkında da bozulmalara sebep olur, ortaya sadece kendi çıkarlarını ve iktidara yaranmayı düşünenler çıkardı. İnsanlar kendilerini korkuya teslim eder, hay-siyetlerini kaybederlerdi.⁴

Abdülhamit'in iktidarını sürdürmek için kullandığı yöntemler muhaliflerini de biçimlendirmekteydi. Padişah muhalifleri parayla satın almaya kalktığında bir pazarın oluşmasına kapı açmakta, kimileri doğrudan bu pazara hitap eden sahte bir muhalefeti yürütürken kimileri gerçekten muhalefet etmekte ancak maddi sıkıntıya düştüklerinde bu pazarın olanaklarından yararlanmadan duramamaktadır. Sözü tutmayıp affettiğini ilân ettiği kişileri cezalandırmakta, muhalifleri de ona verdikleri sözü tutma gereğini duymamaktadır. İktidar bir kişinin etrafında yoğunlaştığında kişisel olanla siyasal olanın iç içe geçtiği örnekler de ortaya çıkmaktadır. Ali Nuri örneğinde olduğu gibi pazarlığa girmeyi reddedip tavizsiz olarak yok etmeye çalıştığı kişiler de tavizsiz şekilde ona muhalefet etmekte, bunun için her yolu denemektedir. Abdülhamit modern ve İslâmi bir imge ortaya koymaya çalışmakta, muhalifleri onun ne modern ne de İslâmi olduğunu göstermeye çalışmakta, onu bir zorba olarak teşhir etmekte, bunun için gerektiğinde oryantalist imgenin gücünden de destek almakta, siyasi kişiliğinin ötesine geçip özel hayatına dair ifşaatlarda bulunmaktadır. Öyle görünüyor ki Ali Nuri ile Hayriye Hanım'ı Abdülhamit rejimi ortaya çıkarmış, Abdülhamit rejimi ortadan kalkınca onlar da ortadan kalkmışlardır.

4 Baktıaya, age, 2009, s.351-358.

Hayriye Hanım'ın Osmanlı kadınlarıyla ilgili yaptığı konuşmalar gazetelerin ta başından müjdelediği gibi "çokeşliliğe karşı bir kutsal savaş" niteliğinde idiye gerçek bir soruna pek az denk düşmektedir. Öyle değil de daha çok kadınların köleliğine ilişkin ise –her ne kadar başka bir Osmanlı kadının cesaret edemediği kadar cüretkârsa da– yine tam da o yıllarda yaşanan bazı değişimler nedeniyle bir gerçekliğe geç kaldığı söylenebilir. 1860'lardaki yoğun Çerkez cariyeye arzı yüzyılın sonlarında kesilmiş, cariyeye bulamayan seçkin aileler ev hizmetlerinde kullanmak üzere Anadolu'dan evlatlık kızlar almaya başlamışlardır. Evlatlık kızları konu alan ilk roman 1901'de yazılmıştır. Söz konusu olan sadece bir isim değişikliği değildir. Evlatlık kızların ev içindeki konumlarında (ve evin erkeğiyle ilişkisinde) cariyeden farkı dönemin edebiyatındaki temsil ediliş şekillerine yansıyacaktı: Cariyeleri konu alan romanlarda cariyeler güzeldir, evlatlık kızları konu alan romanlarda ise bu kızlar çirkin ve kara kurudur.⁵

Hayriye Hanım'ın kadınların eğitimi sorununa, görücü usulüne, boşanmadaki eşitsizliğe ve kadınların başka alanlardaki ezilmişliklerine dair söyledikleri önemsiz değildir. Ancak, söylediklerinden bağımsız olarak Hayriye Hanım'ın en önemli eylemi uluslararası kadın hareketiyle temas kurmasıdır. Hayriye Hanım bunun gerisini getirmeyecek, bu teması kendisinden önce kuran Selma Rıza'nın gerisini getirmesi, yani uluslararası kadın hareketiyle bağını koruması ise bir şeyi değiştirmeyecektir. Osmanlı Devleti'nin kısa bir zaman diliminde peş peşe yaşadığı savaşlar uluslararası kadın dayanışmasının milliyetçilik duvarına çarpmasına neden olacaktır.

Bir kadının neden birdenbire köşkünün kapısından çıkıp bambaşka bir hayat yaşadığına ve neden birdenbire sahneden çekildiğine dair baştaki sorular böylece önemini yitirmektedir. Bir tarihsel özne ortaya çıkmış, tarihçinin sonradan derin bir sorgulayıcı bakış yöneltmek üzere kurgulamış olduğu sahnenin içinden geçmiş

5 Ferhunde Özbay, "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler," L. Davidoff, *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, Haz. Ayşe Durakbaşı, çev. Zerrin Ateşer, Selda Somuncuoğlu, İletişim Yay., İstanbul, 2012, S.13-47.

ve yeniden ortadan kaybolmuştur. Bir aile tarihçisinden ya da sadık bir biyografi yazarından farklı olarak öncesi ve sonrası hep bu sahneyi anlamlandırmak bakımından önem taşımaktadır. Bu sahne ne sırf aktörlerinin kendi sözlerinden ne de arşiv belgeleri ya da magazin haberlerinden oluşur; toplumsal, ekonomik ve siyasi bir zemindir. Dahası bu sahne tarif edilmeksizin sözleri ve edimleri aktarılacak, kitapları çevrilip yayınlanacak olan özne, aynı özne değildir.

EK

Türk Kadını, Sosyal Yaşamı ve Harem¹

Goswina von Berlepsch'in
Önsözüyle
Prenses Hayriye Bin Ayad'ın Konuşması

ÖNSÖZ

Bu satırlarda sunulan kitapçık,² ileriki bir zamanda Prenses Hayriye Bin Ayad'ın çıkarmak istediği –Türk kadınının doğumundan ölümüne hayatı ve kaderinin en açık şekilde tasvir edildiği– ilginç bir eserin öncüsüdür.

Yazar bu görevi, kendi sosyal sınıfının çevresinden renkli ve eğlenceli görüntüler sunmak olarak görmez. Kamuoyu önüne çıkmasına yol açan başlıca etken daha farklı ve ciddidir. Çocukluğundan tamamen olgunlaşana dek çok yakından tanık olduğu, tecrübe ettiği ve yanlış olduğuna kanaat getirdiği şeyi, beyaz köle ticaretinin –işgücü olarak kullanılan serf ticareti değil, en

1 Hairie Ben Aiad, *Die Türkische Frau: Ihr Soziales Leben und der Harem*, K.K. Universitäts Buchhandlung George Szelinski, Wien, 1904.

2 Konuşma metni.S

bayağı biçimiyle kadın ticaretinin– hâlâ en parlak dönemini yaşadığı bir ülkeyi tasvir etmek istemektedir.

Türk hanelerindeki kölelik ilişkilerine bağlı olarak süre gelen Türkiye'deki kadın ticaretini, ülkesindeki ailevi ilişkilerde artmaya devam eden bozukluklar olarak kabul eder.

Ülkesinin dini ve yasalarıyla asla çelişmeyen reformlarla bu bozuklukları ortaya çıkarıp iyileştirmeyi kendine görev edinir. Konuşmaları ve yazıları vasıtasıyla Batılı kadınların dikkatini çekmek ve ardından belki de bütün çağdaş ülkelerden binlerce imzanın toplandığı görkemli bir nümayişe dayanan bir hareketi gerçekleştirmek için belli bir seviyeye ulaşılması gerektiğine inanır.

Peki, bunu denemek risksiz olabilir mi? Hızlı ve doğrudan bir sonuca ulaşmasa bile bu, takdire şayan bir hareket olacaktır.

Ağırbaşlı, öngörülü bir kadının teşebbüs ettiği ve geliştirmeyi umduğu şeyin başlangıcı olan bu mütevazı kitapçık, tıpkı onun daha sonraki kapsamlı çalışmasında da olacağı gibi, bugünkü kadınların dünyasının yüksek muhakeme gücünde, taze kalp atışlarında yankılanacaktır!

Goswina V. Berlepsch

Mart 1904

DIE TÜRKISCHE FRAU

IHR SOZIALES LEBEN

UND

DER HAREM

VORTRAG

VON

PRINZESSIN HAÏRIÉ BEN-AÏAD

MIT VORWORT VON

GOSWINA VON BERLEPSCH

WIEN 1904

K.K. UNIVERSITÄTS-BUCHHANDLUNG GEORG SZELINSKI

I. STEFANSPLATZ 6.

Türk Kadını, Sosyal Yaşamı ve Harem

Bayanlar ve Baylar!

Örf ve adetlerimizi anlamak ve Müslüman aile hayatının resmini doğru çizmek için, her şeyden önce “Harem” kelimesinin anlamının açıklığa kavuşturulması gerekir.

Avrupa’da yaygın olan kanıya göre “Harem” kelimesi, mülkiyet ilişkileri çerçevesinde sahipleri sayılan kocaları tarafından lüks mekânlarda kilit altında tutulan, az çok güzel çoğunlukla dolgun hatlı kadınların bir araya getirilmesinden başka bir şey ifade etmez.

Bu kadınlar, harika kıyafetler içinde yumuşak bir yastığa yaslanmış nargile içip bir haremağasının içeri girip kocaları ya da daha doğrusu sahiplerinin emir ya da dileklerini ilettikleri anı beklerken hayal edilir. Bu şiirsel bir algıdır ama gerçeği yansıtmaz.

“Harem” kelimesi esasen evin aileye mahsus ve yabancıların girişine yasak olan kısmı anlamına gelir.

Yani bu tanıma göre bu kelimeyle evde yaşayanlar değil, onlara has yaşam alanları kastedilir.

Harem kutsal bir mekândır. Örneğin takip edilen herkese, hatta bir canıye bile sığınma olanağı sunan kiliselerin Ortaçağ’da sahip olduğu anlamda dokunulmazdır.

Suikastçı bir grubun başı olan meşhur Ali Suavi, ünlü bir tutsak olan Sultan V. Murat’ı serbest bırakmak için Çırağan Sarayı’na saldırdığında, Abdülhamit korkudan yarı ölü bir şekilde haremine kaçmış ve Müşir Namık Paşa onu saklandığı yerden çıkartana kadar kadınlarından birinin eteklerinin altına sığınmıştı. Bu görkemden uzak hal içinde kendini sözde suikastçıların gazabından münezzeh hissetmişti.

Haremin yegâne hâkimi erkektir. İstemediği birinin girişini yasaklayabileceği gibi uygun gördüğü arkadaşlarının girmesine izin de verebilir.

Hatta bir keresinde sultan, ünlü Ermeni ressam Ayvazovski’yi haremine kabul etmişti.

Kelimenin ikinci anlamı en yaygın kullanımlarından biridir, fakat bu anlamı da Avrupa’da algılandığından çok farklıdır. Hayat arkadaşı anlamına gelen zevce kelimesinin yerini almıştır ve aslında carıye ile farklı toplumsal sınıflardan olan özgür evli kadın arasındaki farkın belirginleşmesinden imtina etmek istendiğinde bu kelime tercih edilir. Yani “Harem” kelimesi hem carıye hem de özgür zevce için uygun düşmektedir.

Son olarak “Harem” kelimesi, geniş anlamıyla vatanımızı ifade eder ve İngilizlerin “My home is my castle” deyişinde “home” kelimesine yükledikleri manayla neredeyse aynıdır.

Ama ilk olarak vatani, yani Türkçe manasıyla vatani gözden geçirmeliyiz. Bu esnada Türk ve Avrupa kadını arasındaki her türlü karşılaştırmadan kaçınmalıyız.

Gerçek manasıyla İslâm kadına, en talepkâr Avrupalı kadını bile tatmin edebilecek haklar ve ayrıcalıklar sunar. Fakat hükümet, kadının erkek üzerinde ilerlemeci manada rahatsız edici bir etki ortaya koyabileceğine dair korkusu gibi aslında basit bir sebepten dolayı, ahmakça bir cehaletle ürettiği zorbaca koşullarda kadını körelmeye zorlar.

Kadın, eğer gitme şansı bulduysa, okulda Kuran'ı sadece mekanik bir şekilde okumayı öğrenir. Kuran Arapça yazıldığı için doğal olarak bir kelimesini dahi anlamaz. Öyle ki bu yüzden dinini bilmez çünkü devletin çıkarı bunu gerektirir ve bundan sonra kadın gerçek manasından soyutlanmış şekli bir Müslüman olarak varlığını sürdürür.

Aynı sebepten ötürü ebeveyni ve sonrasında kocası herhangi bir şey okumasını genellikle yasaklar. Evet, otoriter bir sansür altında yayımlanan gazeteleri dahi okumak yasaktır. Paternalizm, İslâm'ın başlıca hükümlerinden biri olan müminin her türlü kültürel ilerlemeye açık olması gereğine bariz bir aykırılık teşkil eder.

Türk kadını genelde çocuklarını kültürlü insanlar yapacak olan eğitimi vermekten acizdir. Dikkate değer birer istisna olarak bunu yapabilen çok az sayıda kadın her türlü engelleme ve baskıya maruz bırakılmış ve sonunda bıkıp çocuklarının zihinsel gelişimiyle ilgilenmeyi sürdürmekten alıkonmuştur. Şimdi bu çocuklar cehalet içinde ve gerekli bilgileri alamadan yetişiyor! İktidarın tek istediği böyle vatandaşlara sahip olmaktır.

Tüm Türkiye'deki toplam tahsilli kadın sayısının en fazla yüz olduğunu iddia edersem, sanırım fazla karamsar davranmış olmam. Üstelik bunlardan tek bir tanesi bile Türk okullarında eğitim almamıştır. Hepsi yabancı bayan öğretmenlerden ders almıştır. Ama bu durum Sultan'ın işine gelmediğinden, yaklaşık otuz sene önce yabancı bayan öğretmenlerin Türk ailelerince çalıştırılmasını yasakladı.

Peki, manevi kültür içinde haremın can sıkıcı yönlerinin aranabileceği noktalar da var mıdır? Bu bağlamda harem biçare

mahlûkların acılarını daha da ağırlaştırarak, onların daha fazla aşağılanmış hissetmelerine hizmet etmiş olmaz mı?

Vaktiyle devletin yasaları onları köle yapmıştı. Aldıkları eğitim sayesinde ne elde ettiler? Kurtulamayacakları bir hastalıkçasına dâhil oldukları kölelikten şikâyet etmekten fazlasını değil.

Kendi kendilerini eğittiler ve bilgi seviyelerini yükselttiler. Onlara aşılınmış olan tüm sevimli zayıflıkları ve onları baştan çıkarıcı yapan tüm özelliklerinin yanında bir kalbe, bir kadının sıcacık kalbine sahipler. Görüyorlar, hissediyorlar ve insani duygunun, doğal arzunun gerçekleştirilmesi onlara imkânsız hale getirilmiş durumda. İdeallerini yaşamalarına, sevmeleri ve sevilmelerine mani olunan bu zavallı mahlûklardan ne beklenebilir, onlardan ne umulabilir?..... Ciddi oranda aile hayatlarına göre şekillenen duyguları, düşünceleri ve davranışları yavaş yavaş daha küçük bir yörüngenin içine yönlendiriliyor. Bencillikten kaynaklanan bu kısıtlamanın doğal bir sonucu olarak tüm vatanperver hisler yavaş yavaş ortadan kayboluyor.

Ergenlik dönemine kadar Türk kadını ebeveyninin kontrolündeki bir makineden fazlası değildir. Evlendiğinde ise bu durum kocasının kontrolünde devam eder. Bu yeni, daha beter aşağılanmayı, evliliklerin gerçekleştirildiği koşullar açıklamaktadır –Saygıdeğer dinleyiciler, Türk evliliğinin nasıl gerçekleştiğini resmetmeme izin verin lütfen.

Evlenmeye hevesli genç adamın ailesindeki kadınlar –bu işleri adet ya da meslek edinmiş bir çöpçatana başvurmamışlarsa– sokaktan bir geminin güvertesine, hatta bir terlik tüccarının yanına kadar akla gelebilecek her yerde etrafa bakınır, evlenecek kız arar, kızın evine gider ve annesine ziyaretlerinin sebebini bildirirler.

En değerli kıyafetlerle giydirilmiş olan kurban, yani bakire kız, içeri sokulup odanın ortasındaki bir koltuğa oturtulur. Bir korkuluk gibi hareketsiz ve ağzını açmaksızın orada oturur. Misafir kadınlar –rahatça müşteriler de diyebilirdim– delici bakışlarıyla

kızı inceler, lime lime edip parçalarına ayırır, adeta çırılçıplak bırakırlar.

Adam mavi gözlü bir sarışına sahip olma arzusundadır. Fakat kız esmer, cılız ve kara gözlüdür. Ya kız sadece yaşlı kadınların hoşuna giderse n'olur?!

Misafir kadınlardan biri, eğer oradaysa genç adamın annesi, malı alınandan öpünce alışveriş tamamlanır. Genç kızıdan hoşlanmadılarsa bu formaliteyi yerine getirmeksizin geri çekilerek şöyle derler:

“Pekâlâ... Bakalım... Tekrar değerlendireceğiz...”

Tıpkı bir alışverişteymiş gibi:

“İyice bir düşünmek istiyoruz, belki daha iyisini buluruz.”

Şartlarda anlaşmaya varılırsa nikâh tarihi kararlaştırılır, sonra adayın vekili ve iki şahidi genç kızın vekili ve iki şahidinin beklediği kızın ailesinin evine gider; bunun üzerine davetlilerle akrabaların huzurunda bu acayip şartlar altında ve genelde son derece hüznü olan bir merasim gerçekleşir.

Seçilen, yani akrabalar tarafından seçilen kız – çünkü Müslüman bir erkek nadiren kendi kalbinden geçen biriyle evlenebilir –kendinden başka genelde annesi, kız kardeşleri ve yakın akrabalarının bulunduğu bir odada tutulur.

Kapı aralık bırakılır, kızın vekili olarak hareket eden kişi dışarıdan yüksek bir sesle kıza söz konusu adayla anlaşmaya varıp varamayacağını gerektiğini sorar.

Adayın yaşlı, itici ya da sakat veya kızın başka birine meyli olması sebebiyle bahtsız kız ekseriyetle cevap vermez.

Vekiller taleplerini üç kez yinelerler ve kurban kız sessiz kalmaya devam ederse, zayıf ve acılı bir “Evet” işitilene kadar annesi, kız kardeşi ya da akrabası olan bir kadın onu dürtükleyerek, yumruklayarak, çimdikleyerek veya saçını çekerek ikna etmeye çalışır.

Ve kız bu barbarca hareketlere rağmen direnmeye devam ederse, kadınlardan biri kızın sesini taklit ederek onun yerine “Evet” der. Yan odadaki vekiller ve şahitler bu “Evet”in zoraki olduğunu tahmin etseler bile duyar ve tasdik ederler. Bu şüphe dolu “Evet”in üzerine evlilik akdi tamamlanır. Bir süre sonra düğün gerçekleşir ve üç gün sürer: Çarşamba, Perşembe, Cuma.

Şartları daha iyi olan kesimlerin üç günlük kutlamalarına daha yakından bakılırsa, hele de düğün kısmetli şartlar altında ve evliliğin iki tarafının da hoşnut olduğu bir şekilde gerçekleşirse, harcanan çabaya değdiği görülür.

Çarşamba günü iki ailenin akrabaları ve dostları bir araya gelirler, erkek misafirler için gelin evinde debdebeli bir kutlama gerçekleştirilir. İnsan mümkün olan tüm zevkleri tadabilir. Çeşitli gösteriler, Arap bir dansçı ve sazlı sözlü oryantal danslar yer alır. Bunların hepsi pahalıya mal olur. Bu misafirler, tabii ki odasında bulunmadığı bir sırada gelinin odasına bakabilir ve çeyiz, elbise, çamaşırlar vb.’ni gözden geçirebilirler. Sayın dinleyenler, sanmayın ki bu ziyaretçiler, Batılıların Türk kadınına başka türlü tahayyül edemediği gibi, şalvarlar, rengârenk terlikler, nakışlı ceketler, hilâl ya da kuş tüyü süslemeli türbanlar ve türlü türlü payetlerden oluşan bir koleksiyonla karşılaşmaktadır.

Perşembe sabahı davetli hanımlar gelir. En iyi terziler tarafından tamamen Avrupai modele uygun hazırlanmış en güzel elbiselerini giymişlerdir. Çoğu –burda da yaygın bir kanaati ortadan kaldırmalıyım– elbiselerini Paris ya da Londra’dan getirtir. En yeni modaya uygun olarak parlak kumaştan üretilmiş, çoğunlukla düşük yakalı, uzun kuyruklu elbiselerdir bunlar.

Bu kadınlar yaşmaksız belirirler; genelde arzu uyandıran bir çekicilik ve ırklarına özgü şehvetli bir zarafetle kendilerini gösterirler. Sohbet, nazik atalarından miras kalan melodik imgeler ve şiirle derinleşir.

Genç kadın ipekli kumaşlar içindedir. Erkek onun kafasına uzun altın işlemeli bir duvak takar ve âdete göre onu elmaslarla kaplar. Satın alamayacak durumda olanlar özel dükkânlardan

kiralar ya da kız arkadaşlarından ödünç alırlar. Gelinin tacı özel itina gösterilecek asıl eşyasıdır.

Genç kadının elbisesi altın ve inciyle kaplıdır. Yanaklara ve alna on yedinci yüzyıl kadınlarına has benleri anımsatacak şekilde birer elmas yerleştirilir.

Üst kesimde genç kız düğün gününde bundan başka Avrupa'daki gibi beyaz, çiçek süslemeli, klasik elbiseyi taşır.

Öğle vakti en güzel kıyafetlerini giymiş olan genç damat, ona evin kapısına kadar eşlik eden arkadaşlarıyla görünür. İçeri girer, eşini koluna takar ve onu doğal çiçekler ve kumaşlardan yapılmış olan bir gölgeliğin altında oturacağı salona götürür. Sonra genç kadının peçesini kaldırır ve bir avuç dolusu altın parayı başından aşağı döker. Cepleri boşalana kadar buna devam eder. Söylemeliyim ki şimdiye kadar hiç kimse bu altın yağmurunda sahte paraya rastlamamıştır.

Gün boyu evin kapısı açık kalır ve gelini görmek isteyen tüm kadınlar içeri girebilir.

Günbatımından iki saat sonra mahallenin muhtarı ve imamı çok sayıda eş dost ile gelinin konuksever evinde görünür. Namaz kılınır, yani dua edilir, akşam yemeği yenir, sohbet edilip şakalaşılır ve sonunda imam genç çift için dua eder. Damada haremın kapısına kadar eşlik edilir ve geri dönölür.

Sadece damat haremın kapısını açabilir ve kapatabilir. Gelinin bayan arkadaşları, akrabaları ve köleleri damadı görmek için ellerinde mumularla hemen içeri girerler. Bunu takip eden sahne çok ilgi çekicidir.

Tecrübeli bir kadın olan yenge, yani yaşlılardan biri, tarafından idare edilen bu safhada damat ite kaka gelinin yanına götürölür. Gelinin önünde yerlere kadar eğilir. Gelin aynı nezaketle karşılık verir (burada mutlu bir evlilikten söz ediyorum) ve damat kadına parmağını bile sürmeden önce özel olarak tasarlanmış olan bir seccade üzerinde duasını eder. Bu adet yerine getirildikten sonra damat geline bir düğün hediyesi takdim eder. Yaşlı

kadın dönüp seccadeyi kaldırır, tatlı ile kahve getirir ve ortadan kaybolur, zira çift muhtemelen artık yalnız kalmak ister...

Ertesi sabah, yani üçüncü gün olan Cuma günü, genç damat ebeveyn ve yakın akrabaların toplandığı salonda bulunur. Onların elini öper ve onların her biri ona bir hediye sunar. Sonra genç damat çıkar ve her türlü meyvenin alınacağı büyük bir alışveriş yapmak için iyi bir manava gider, onları büyük yuvarlak bir sininin üzerine güzelce dizdirir ve kırmızı tülle tamamını sardırıp genç gelinin evine gönderir.

Bu sırada gelin önceki akşam giydiği elbiseye göre daha gösterişsiz ama yine de Avrupalı tarzdaki elbisesiyle kendisine gümüş yemek takımları ve mücevher hediye eden bayan arkadaşlarını ve akrabalarını karşılar. Gün kafa dağıtan hoş bir sohbetle sona erer.

Bu tür bir düğün için moda dünyasında yapılan hediyeler genellikle aşırı pahalı ve gösterişlidir. Biraderlerimden biri Mısır prensesi Rukiye Hanım ile evlendiğinde babam ona hakiki taşlarla süslenmiş ve özellikle dikkat çeken bir taç gönderdi. Aynı zamanda kurban olarak kullanılacak görkemli bir koç tercih edilmiş, heybetli boynuzları yaldızlanmış ve taç boynuzlara bağlanmıştı. Böylece hizmetkâr ve haremağalarının refakat ettiği hayvan halkın hayranlığını uyandırarak Konstantinopolis sokaklarından geçirilerek genç gelinin evine götürüldü.

Düğün merasimi damadın evinde yapılırsa da insan karşısında zengin kumaşlar ve renkli kurdelelerle süslenmiş bir at arabasının gelini ve ona eşlik edenleri getirmesi dışında aynı töreni bulur.

Şimdilerde insanlar bu kutlamaları sınırlamaya mecbur ediliyorlar. Sultan bu kutlamalardan hazzetmiyor. Asil hanelerdeki kutlamalar için bir irade, yani padişah fermanı, gerekir. Sonuçta vardığımız nokta işte bu.

Şimdiye kadar nadiren rastlanacak mutlu şartlar altında gerçekleşen evliliklerden bahsettim, bir de mutsuz olanlarına bakalım.

Bu seferki durumda Yenge, yani yılların tecrübesine sahip yaşlı kadın, genç damadı içinde korkudan titreyen kızın bulunduğu odaya götürür.

Ona zorla kabul ettirilen kocasını ilk kez gören mutsuz mahlûk belki de sadece bir başkasını sevdiği için onu beğenmez ve kimsenin ona yardım etmeyeceğinin farkına varır. Kocasını ve efendisini oradadır; onun mülkiyetindedir, onun malıdır...

Muhtemelen o ana kadar kızı hiç görmemiş olan genç adam eğer kızı beğenmez ve onunla birlikte olmazsa ertesi sabah onu terkeder.

Nadiren de olsa merhamet duygusunu uyandırdığı için zorla evlendirilen genç kızdan ayrılan erkeklere de rastlanabilir. Burada söz konusu olan dostça bir ayrılıktır.

Bazı farklı biçimleri dışında Türklerdeki boşanma sonuçları bakımından Avrupadakiyle aynıdır. Erkeğin tamamen keyfi olarak boşanmasına karşı yanında Avrupadaki manada hiçbir drahoma getirmeyen kadını korumak için gayet akıllıca olan yasal bir hüküm vardır. Adam ailesinin sosyal durumuna uygun düşen belirli bir meblağı gelecekteki ihtimallere binaen ödemelidir. Ayrıca boşanma durumunda evlilik akdinde kararlaştırılmış bedeli de ödemelidir. Erkek ve kızın aileleri arasında evlilik akdinden önce gerçekleşen görüşme ve pazarlıklarda, özellikle de alt sınıflar arasında gerçekleşenlerde, genellikle nahoş bir karakter de bulunur.

Biri teklif eder, diğeri karşı teklifte bulunur ve malın fiyatını över. Anlaşmaya varılamazsa birbirlerini azarlamaya, birbirlerine hakaret etmeye başlar, hatta bazen işi kavgaya kadar götürürler. Planlanmış evliliğin iptali ki bazen en iyisi budur, genç kızın başından en azından bir kere geçer, er ya da geç bu olur.

Müslümanlar nadiren severek evlenirler. Aşk evliliği çok ayıp bir şey olarak görülür. Yine de Müslüman bir kadının en azından bir kez dahi evlenmeden 20 yaşına gelmesi nadirdir.

Erkek kendini kadının eşi, arkadaşı ya da koruyucusu olarak görmez; hayır, o onun zorba hükümdarı, işkence aracıdır. Ahlâki

ve manevi endişeleri yoktur. Beğenmezse düğünden sonraki sabah kapının önüne koyma hakkına sahiptir.

Damadın karısını sevdiği ya da severmiş gibi görüldüğü durumlarda kadın erkek bir yıl boyunca masumane bir samimiyetle hareket etmesine müsaade edebilir. Ama genelde adi bir hizmetçiymişçesine daha kötü bir muameleye maruz kalır ve aldığı eğitimden kaynaklanan itaatkârlığı sebebiyle sahibi olan kocasının geçici heveslerine boyun eğer.

Ondört yaşında bir genç kızın yetmiş yaşındaki tiksiniç ve azgın bir ihtiyara feda edildiği nadir değildir; zavalıcılık onun yanında korkunç ızdıraplara katlanmak zorundadır. Ama buna karşılık cesaret, sebat ve sadakatine binaen ödenen, hakiki bir beğeninin göstergesi olan bir tazminat alır ve böylece diğer kadınlar için kusursuz bir örnek konumuna yükselir.

Müslüman bir kadının yegâne avuntusu sokakta saldırgan kocasına karşı zor kullanma hakkına sahip olmasıdır. Ama bu ona fiili bir avantaj sağlamaz.

Çünkü eve tekrar adım atar atmaz, dışarıda kocasına uyguladığı ve adamın karşı koyamadığı şiddet faiziyle ve faizinin faiziyle birlikte geri ödenecektir. Kadın bunu çok iyi bilir ve bu yüzden sahip olduğu tek misilleme aracına sadece çok çok kızgınken başvurur.

“Ama Türkiye’de eziyet gören zavallı kadınlar boşanma yoluyla özgürlüklerini tekrar kazanabilirler” denebilir.

Gayet tabii ki bizde boşanma var. Ama bu Batılıların asla anlayamayacağı ölçüde taraflı ve acımasızca uygulanan bir boşanmadır. Erkek karısını keyfi olarak terk edebilir. Herhangi bir bahane bulmaya çabalar, bir hikâye uydurur ve genelde bu şartların olmasına dahi gerek yoktur.

Kadın önce mahkemeye şikâyetlerini sunar ve belgeler. Erkeğin kadının geçimini sağlamaması, evliliğe ilişkin görevlerini ihmal etmesi, ağzının kokması, din ile dalga geçmesi ya da onu

namuslu bir kadın olmaktan uzaklaştırması hallerinde boşanma sebebi mevcut kabul edilir.

Çoğunlukla kadının şikâyetçi olduğu durumlarda bunu takip eden gülünçlük erkeğe iltimas geçen yargılama usulünün uygulanması, yani Ortaçağ'dan kalma ilahi hükmün hatırlatılmasıdır.

Kadın şikâyetlerini bildirdikten sonra, iki toprak testi getirilir. Biri boş diğeri suyla doludur. Hâkim erkeği çağırır ve birini seçmesini emreder. Adam testilerden birini alır ve haykırır:

“Bu dolu!”

Eğer doğru tahmin ederse, kadının evlilik hanesine geri dönmekten başka çaresi yoktur. Fakat testi boşsa, kadın kendisini boşamasını erkekten isteme hakkına sahiptir ve erkek bunu yerine getirmek zorundadır.

Boşanmak istemeyen erkek biraz olsun açık gözse, hangi testinin dolu hangisinin boş olduğunu görmek için şöyle bir bakması yeterlidir. Dolu olanın kenarındaki kaçınılmaz ıslaklık izlerini ve kapların rengindeki farklılığı görecektir.

Bu sebeple Türk kadını için adalet söz konusu değildir. Onun acılara katlanmaktan başka çaresi yoktur. Daima köle olarak, erkeğin ebedi kölesi olarak kalır.

Dini hükümlere göre erkek bir kadınla üç kere evlenir ve ayrılacaksa üç kere boşanır.

Erkek kadını üç kez boşadıktan sonra dördüncü bir kez evlenmek isterse özgünlüğünü sürdüren bir çare olarak *Hülle*'ye başvurur, yani bir arkadaşından kadınla evlenmesini ve ertesi gün boşanmasını rica eder. Artık kadın onun boşadığı bir kadın değil, bilakis başka birinin boşadığı bir kadındır ve onunla istediği zaman evlenebilir.

Bu çözüm yolu dini hükümlerin uygulanışına tamamen uygun düşer.

Bir iyilik olarak kadınla evlenen arkadaşın kadından ayrılmadığı durumlara da rastlanır. Bu durum sık sık taraflar arasındaki en arsızca kavgalara sebep olur.

En tuhaf şartlar hacca gidenlerde ortaya çıkar. Mekke'ye hacca gitmek isteyen Müslüman bir kadına kocasının refakat etmesi zorunludur. Bekâr, dul ya da boşanmışsa bir koruyucuya sahip olmak ve şeytana uyma riskinden kurtulmak için seyahat süresince geçici olarak evlenmelidir.

Bazen dindar kadının seyahatte geçici kocasına âşık olduğu ve geçici evliliğin sürdürüldüğü de olur.

Meslek olarak hac yolculuğunda kadınlara refakat eden ve geri dönüşte tazminat karşılığında onlardan boşanan erkekler de vardır. Erkek karısını seçmeden önce şartlarını sunma hakkına sahiptir. Yani kadından, izni olmaksızın misafir kabul etmemesi, akrabalarıyla hiçbir ilişkisini sürdürmemesi, evden çıkmaması vb. taleplerde bulunabilir.

Yeri gelmişken, kadınlar için çok olumlu dinî hükümlerin erkek dünyası tarafından çarpıtılarak tamamen erkekler lehine yorumlandığına da değinmiş olalım.

Ölçüsüz bir zulme maruz kalan bazı kadınlar özellikle kocalarından zihinsel anlamda üstünlerse onların gözünü korkutmak için çeşitli yollara başvururlar. Zengin ve nüfuzlu ebeveynlere sahip olan kadınlar, damatlarının küstahlığını engellemek için tehdit ve şiddette başvurmaktan çekinmeyen ebeveynlerine sığınır. Bu genelde işe yarar çünkü Türk erkeklerinin şiddete karşı saygısı yardıma muhtaç bir kadına karşı taşıdıkları küstahlıkla aynı büyüklüktedir.

Diğerleri daha basit yöntemlere başvurur. Kocalarını “Paris’te” ihbarında bulunmakla tehdit ederler.

Bu sözler soğuk bir duş etkisi yapar, çünkü erkek umutsuz karısının onu hükümete vatan haini olarak gösterebileceğini ve kaybettğini anlar.

Abdülhamit'in eski kalp doktoru merhum Mavroyeni Paşa, eskiden metresi olan eşlerinden birinden ayrılmak isteyince, sultana çok yakın dostu olan doktorunun elinde padişah hazretlerinin hastalığıyla ilgili gün gün kayda geçilmiş notların olduğu ihbar edilmiş. Mavroyeni'nin evinde yapılan aramada evrakına el konulmuş ve otuz sene boyunca yaptığı sadık hizmetlerine rağmen gözden düşmüş.

Sultanın bir diğer doktoru olan Emin Paşa'nın kendisine ihanet ettiğinden şüphelendiği karısı, kocasının padişahın hayatına kast eden bir tertibe dâhil olduğuna dair ihbarda bulunmuş. Emin Paşa sürgün edilmiş ve bugün hâlâ neden edildiği bilinmez.

Türklerin içinde bulunduğu duruma çok açık şekilde ışık tutan böyle bir dizi örnek daha verebilirim.

Türk kadınlarının birçoğu başlarındaki zalimlerden intikam almak ya da daha iyi yaşam şartlarına ulaşmak için bu tür acınası yöntemlere sığınır.

Resmi tamamlamak için Müslüman bir erkeğin Hristiyan bir kadınla evlenebilmesine rağmen Müslüman bir kadının Hristiyan bir erkekle evlenmesini yasaklayan erkekle kadın arasındaki şartlardan da bahsetmek gerek.

Aşağı yukarı kadınlar ve erkekler kendi iç değerlerinde fazla ayrılmazlar. Baştan aşağı kokuşmuş bir yönetimin birer yansımasıdır. Burada ele alınan üzücü davranışların yetişen genç nesillere etkisinin olmaması düşünülemez.

Genel olarak Türk çocukları ebeveynlerine büyük bir saygı gösterir. Fakat babalarının yol açtığı ve kendilerinin istemsizce tanıdığı olduğu şiddetli kavgalar onların içindeki aile duygusunu zayıflatır. Yetersiz eğitimleri ve babalarından daha iyi rol modellerinin bulunmaması koşullarında erginliğe adım atarken aynı babaları gibi olurlar: vahşi birer zalim.

İnsan kendine, günümüz Türklerinin atalarını büyük ölçüde karakterize eden o şövalye mantığının, o şiirsel gelenek göreneklerin, o soylu karakterlerin nerde kaldığını soruyor haklı olarak.

Bunlar İslâm inancından geçmiş ve insanlığın kanunları olarak uygulanmıştır. Sultanları sıradan bir vatandaş gibi sokaklarda dolaşır, halktan insanlarla konuşur, yetenekleri hakkında bilgi edinir ve acılarını dindirmeye gayret ederdi.

Tebaaları için parlak birer örnek, korkusuz ve başarılı birer komutan olarak, ordularının başında vatanperverce ve cesurca ilerler, kölelerini ise savaşlarda mertçe –gerçi şaibeli orman kanununa dayanarak– ganimet olarak kazanıyorlardı.

Bugünlerde sultanlarımız sadece kendi güvenliklerini düşünüyorlar. Atalarının kılıçları onların elinde çoktan paslanmış ve emirlerini savaş alanlarındaki birliklerine gösterişli saraylarından telgrafla göndermekle yetiniyorlar.

Muharebeleri ve eyaletleri kaybediyorlar. İmparatorlukları zavallı bir coğrafi paçavradan daha fazlası değil, ama yaşamları emniyette.

Bugünkü sultanın kölelik hakkında kendince bir fikri var. Bezazların ve siyahların kölelik ticareti çoktan kaldırıldı, daha az medeni ülkelerde bile...

Kanunlara göre, Türkiye’de kölelik artık yok. Fakat gerçekte eskisi gibi devam ediyor fakat kanunun uygulayıcıları buna karşı bir önlem alma riskine girmiyor. Yıldız Köşkü’nün, köleliğin bir yuvası olması çok da harika bir şey sayılmaz. Daha sonra da bahsedeceğim biri hariç, sultanın bütün eşleri köledir.

Siz değerli dinleyicilerime, gerçekte kimin damarlarından henedan kanı aktığını sorsam, hükümdarın yasal evliliğinden olmuş çocuklarının diye cevap verirsiniz.

Bu cevap baştan sona doğal ve akla yatkın.

Şimdilerde Türklerde durum farklı. Kanından gelen ve tahtın mirasçıları olan şehzadeler sultanın resmi evliliğinin meyvelerinden de en aşağı kölelerle yaşamakta serbest olduğu ilişkilerinden de doğabilir.

Sultanın tek bir eşı olduğunu söylemiştim. Evlenmek zorunda olduğu aslen bir köle olan eş. Olay şöyle gelişti:

Sözü edilen köle genç kızın adı Safinaz'dı ve diğer iki kız kardeşiyle birlikte babam Mahmut Paşa bin Ayad'ın köleleriydi.

Babam Safinaz'ı ve kızkardeşi Yıldız'ı Sultan Abdülaziz'e hediye etti.

Bu insandan meydana gelen hediyeler, lüksün ifadesidir ve hediye edenin zenginliğini gösterir. Safinaz ve Yıldız ipekten kumaşlarla ve borkatlarla giydirilip, alınlarına taşları her renkten parlayan ısl ısl taşlar takıldı. Kulakları, parmakları ve kemerleri elmaslarla bezendi. Işıldayan güzellikleri, kıymetli taşların göz kamaştıran parlaltısına karıştı. Doğu diyarı dışında insan nadiren böyle bir şatafattan bahsedebilir sanırım.

Her iki genç kadın, babamın haremağası vasıtasıyla, dönemin İstanbul noterliğinde [!] hizmet veren Giritli Ahmet Ağa'nın yönetimine teslim edildi. Abdülaziz çok etkilendi, bu iki kölenin güzelliği karşısında derhal neyle karşılık vereceği hakkında düşünmeye başladı.

Hizmetlilerin her birine 500 Türk Lirası –yaklaşık 9.000 Mark– gönderdi ve Mahmut Paşa'ya sonsuz teşekkürlerinin bir göstergesi olarak çok değerli bir enfiye kutusu takdim etti. Genç kadına sarayın en güzel dairelerinden birini bahşetti ve onu büyük bir hizmetliler kadrosuyla kuşattı.

Yaptıkları bununla bitmedi. Onları annesi Valide Sultan'ın himayesine emanet etti ve büyük olana, yani Safinaz'a ani bir kararla onu eşi yapmak istediğini açıkladı. Açıkça söylemek isterim ki, imparator haremının geri kalan kadınlarını tamamen katılaştıran bir cesaretle, Safinaz majesteleri tarafından teklif edilen şerefi reddetti.

Sultanı ele geçiren his neydi bilmiyorum ancak bu durumu çok trajik algılamamış gibi görünüyordu, çünkü kısa bir süre içinde Yıldız'ı eşi ve sonra da Haznedarustası, yani haremın tüm personelinin denetiminden sorumlu hazine yöneticisi yaptı.

Abdülaziz daha yakından inceleyeydi o zaman Safinaz'la Abdülhamit'in, arkasından bir dümen çevirdiklerini farkedirdi. Alışkanlıklarından dolayı her yerde gizlice dinleyen ve umarsızca gözetleyen Abdülhamit Safinaz'ı keşfetmiş ve ona âşık olmuştu.

Onun Safinaz'a zorlu platonik aşkı başlangıçta gizli tutulmuştu. Zorlu diyorum, çünkü genç köle Abdülaziz'den başka birisine ait olamazdı. Hangi şartlar altında olursa olsun kızı isteyen yeğeni, Valide Sultan'a içini döktü, acılarını anlattı ve "ilahe" olarak gördüğü Safinaz olmadan bir hayata dayanamayacağına yeminler etti. Yeğenine kıyamayan Valide Sultan da ona yardım edeceğine dair söz verdi ve şöyle bir plan yaptı. Günlerden bir gün oğluna -yani Sultan Abdülaziz'e- Safinaz'ın çok ağır hasta olduğunu iletirdi. Zaman zaman ona bu arada neredeyse unuttuğu kölenin sağlık durumu hakkında bilgi verdi. Bir müddet sonra da ona onun öldüğünü söyledi.

Padişahın buna inanması pek olasıydı. Ne olursa olsun olayı yakından araştırmak için hiçbir adım atmadı ve Abdülhamit bü-yüleyici köleyle evlendi.

Bu başka türlü olamazdı. Ona evlenmeden sahip olmak için Abdülaziz'in onu akrabasına hediye etmesi ya da Abdülhamit'in onu amcasından satın alması gerekirdi. Ama majestelerine böyle bir öneride bulunmak Türkler'in geleneklerine göre münasebet-sizlik olurdu.

Tabii ki bu evlilik Abdülhamit'in tahta çıkmasına kadar gizli tutuldu.

Haremin kadınlarının içinde bulunduğu esaret koşullarına rağmen, içlerinden bazılarının zalim hükümdara kafa tutma cesaretini gösterdiği örneklerin varlığı dikkat çekicidir. Aşağıda birkaç olaydan alıntı yapmama izin verin.

Bugün Tahran'da Bâbiâli'nin elçisi olan, Kafkas dağlarındaki en asil ailelerden birinin torunu Şemseddin Bey, o zamanlar sultanın katibiydi. Bu durumdan kaynaklanan genel saygıdan hoşnuttu ve kibar, bağımsız ve asil bir karakter olarak tanıtıyor-

du. Sultanın haremde kısa bir süre misafir olarak kalan, dikkat çekici güzel bir de kız kardeşi vardı. Hükümet işleri arasında hoşlandığı bu asil kadına ayıracak zaman bulabilen Abdülhamit onu baştan çıkarmaya çalıştı. Fakat gururlu Çerkes kadın, onu şiddetle reddetti ve ağabeyine hükümdarın cüretkâr teklifsizliği hakkında şikâyetle bulundu.

Bunun sonucunda Sultan kötü bir 15 dakika geçirmek zorunda kaldı. Şemseddin ise bu arada öfkesini içine atmış ve hatırı sayılır birçok saray görevlisinden, tutkulu âşık Abdülhamit'e uyarıda bulunmalarını rica etmişti. Fakat dalkavuklara özgü korku nedeniyle kimse bu işe karışmaya cesaret edemedi. Sonunda Şemseddin, Plevne kahramanı ünlü Gazi Osman Paşa'ya başvurdu. Paşa ona doğrudan padişaha yazılı müracaatta bulunmasını tavsiye etti ve saray nazırı olarak onun dileğini Sultana arz edeceğine dair söz verdi. Şemseddin derhal oturup Sultana son derece açık bir mektup yazdı. Bu mektupta başka şeylerin yanı sıra anlam itibarıyla şöyle denmekteydi:

Kız kardeşimin özgür bir kadın olduğunu ve bu nedenle kendisine köle muamelesi yapılmasını kabul etmeyeceğini Majestelerine hatırlatmama izin verin. Eğer Majesteleri ona değer vermek ve ona bakmak istiyorsa o zaman Tanrı'nın kurallarına göre tek bir yol vardır -ki bu da kız kardeşim kabul ederse onunla evlenmektir.

Bu satırlarla halife majestelerinden kutsal görevi olan dinimizin kurallarına saygı göstermesini, zayıfları himayesi altına almasını ve kadınlarımızın, kızlarımızın, kız kardeşlerimizin iffetini herkesin önünde korumasını talep ediyorum.

Böylece taşı gedigine koydu.

Abdülhamit, büyük bir öfkeyle Şemseddin'in hapse atılmasını emretti fakat genç kızı evine göndermek zorunda kaldı. Bunun hemen ardından, Sultan'ın zulmünden korumak için kız evlendirildi. Ağabeyi 2 yıl hapiste kaldı ve ayrıca çok korkunç şekilde eziyet gördü. En sonunda Abdülhamit onu ülkeden çıkarmak için Atina'ya Türk elçiliğinin birinci kâtibi olarak atadı. Sultan'ın mendilini bir kadının ayakları dibine atmasının, kadının mendili

hemen kaldırıp şahsen Sultan'a götürmesini sağlamaya yeteceği-
ni asla düşünmemek gerekir –işte Batı'da oryantalizm hakkında
hüküm süren büyük bilgisizlik/cehalet bu noktada ortaya çıkı-
yor. Hoşlanmadıkları hükümdara şiddetle karşı koyan ve emir
üzerine ona teslim olmayan kadınlar vardır.

Bir gün yine aşk sarhoşu olmuş olan Sultan genç bir Çerkez
kadına kur yapıyordu. Onun sıcak nezaketi kadında hiç etki ya-
ratmamış görünüyordu. Bundan dolayı Sultan, bu soğukluğunun
nedenini sordu. Güzel kız: “Sakallı erkeklerden hoşlanmıyorum”
cevabını verdi.

Sultan dudaklarını ısırды ve cevap vermedi. Bir müddet sonra
Çerkes kız kalem odasından, yüzünde o nefret ettiği süsü taşıma-
yan, yani sakalsız genç bir kâtiplerle evlendi. Düğünün ertesi sabahı
hükümdarın, sakalların uzatılmasına dair kalem odasının tüm
memurlarını kapsayan art niyetli ve yakışsız emri yayımlandı.

Genç kadın reddettiği aşğının kendine özgü bu düğün hedi-
yesine gülüyordu. İlk fırsatta hükümdara en tatlı gülümsemesiyle
şöyle dedi:

“Bu iyi niyet için Majestelerine teşekkür ederim. Majesteleri
bu davranışıyla erkeklerin sakallı hallerine karşı bana bağışıklık
sağladı. Top sakalın kocama çok yakıştığını düşünüyorum.”

Bu hikâye gerçektir, tıpkı oradan çekip giden Abdülhamit'in
uzun burnu gibi gerçek –bu bir şey ifade ediyor olmalı.

Müslüman kadınlarda da Çerkez kadının sultana karşı olan
tavrında bulunan bu kadını gurur bulunsaydı, o zaman onların
özgürlük problemi daha rahat çözülebilirdi. Ama paşaların ve
müşirlerin çoğunun eşi, köleliği koruyarak toplumdan geçmişle-
rinin öcünü alan eski kölelerdi.

Daha da fazlasını yapıyorlar. Kölelerin eğitilmesini teşvik edi-
yor, onları satın alıyor ve büyük kârlarla satıyorlar. Bu bizdeki at
ticareti kadar doğal bir iş. Sonra en güzellerinden biri bir kenara
koyulur ve Kadir Gecesi Sultana hediye edilir.

Kadir Gecesi, İslam âleminin en önemli kutlamalarından biridir. O gün sultana genç bir bakire sunulması adettendir. Bu gizli gizli değil, aksine oldukça resmi yapılır ve bugünün Türkiye'sinde köle ticaretinin hâlâ devam ettiğini gösteren utancın yeterli bir ispatıdır.

Köle ticaretini bir tür spor olarak yapan yüksek ve en yüksek çevreden kadınlar dışında, insanı mal olarak pazarlayan bir dizi kadın daha var. Başkentte kendi şubelerine, komisyoncularına, acentalarına ve tedarikçilerine sahipler. Bunlar malı temin eder ve stoktaki malı görmeye gelen alıcı tüccarlara sunarlar.

Genç kızlar, çoğunlukla da Çerkesler, sadece cinsel organları örtük halde, en ince ayrıntısına kadar incelemek için onları döndüren, çeviren satıcıların dikkatli bakışlarına maruz bırakılır ve eğer alıcı malı beğenirse pazarlığa girişilip ardından satın alınan köle eve götürülür.

Gitmek istemediklerinde bunu yapmaya zor kullanarak mecbur bırakılmazlar, fakat tıpkı evlilik teklifini reddeden genç kızlarda olduğu gibi yumuşatılıp uysallaştırılana kadar akla gelebilecek her türlü ikna yöntemi, hile ve tehdit uygulanır.

Efendisi olan beyinin kötü muamelesine daha fazla dayanamayan bir kölenin nadiren kaçıp resmi makamların himayesini talep ettiği durumlar da olur. Onları kanunun emrettiği gibi kollamak ve efendisine hesap sormak yerine, borçlu oldukları nüfuzlu hamilerine verir ya da kendilerine ayırırlar.

Bereket versin ki zavallı kölelerin sahipleri her zaman kötü insanlar değildirler. Aralarında iyi insanlar da var, bu yüzden nadiren de olsa durumlarından memnun olan ve sahiplerinden ayrılmak istemeyen köleler de var.

Bu şeytani kölelik düzeni İstanbul'a yerleşmiştir. Bu durum, ahlakı yıkar, anlayışın gelişmesini engeller, kültürel ilerlemenin önünde aşılamayacak engeller yaratır ve diktatörlüğün gücünü artırır, zayıfın konumunu tek kelimeyle savunulamaz hale getirir: Şark'ta ilerlemeyi ve özellikle buradaki başlıca konumuz olan kadınların kurtuluşu meselesini imkânsız kılar.

Bu durumda kim yardım edebilir, bunu değiştirme kudretine kim sahiptir? Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümdarı, 400 milyon Müslümanın halifesi, bu korkunç musibetin kökünü kurutmaya muktedir olan kişi, o bunu destekliyor, yayılmasına katkı sağlıyor, hüznün verici serpilişini anlayışlı gözlerle izliyor.

Son Sultanların etrafını köle kadınlarla doldurmaktan hoşlanması, onu örnek alan çevresindeki kişilerin de kendilerini, yasal karılarının aleyhine, hükümdarlarının izinden gitmeye yükümlü görmeleri gibi bir etki yaratmakla kalmamış, gelecek kuşaklar üzerinde de çok olumsuz bir tesir yapmıştır.

Bu noktada kastettiğim şey, efendinin, ister Sultan olsun, ister sıradan bir kişi olsun, köleleriyle ilişkisinden olan çocuklarının kanun önünde, evlilik ilişkisi içinde doğmuş çocuklarla aynı haklara sahip olması değil.

Günümüzde köleliği bu kadar zalim ve adaletsiz yapan şey, eski savaşlarda yenilen dışmanlara köle gibi davranmaya dayanan genel geçer kuralın çoktan geçmişte kalmış olmasıdır. Bundan dolayı bugünkü kölelik düpedüz dine karşı işlenen bir suçtur.

Bu yüzden kendimi, İşlâmın lanetlediği bir suistimale karşı da, özellikle bizi tekrar sağaltmasını beklemeye hakkımız olan bir cenahtan desteklendiği için, en enerjik biçimde mücadele etmeye zorunlu hissediyorum. Tam da bu söz konusu cenah köleciliği desteklediği için, toplumsal yapımız üzerinde etkisi bu kadar yııcı oluyor.

Annelerini onları mutlak şekilde edilgenleştiren bir itaate zorlayan bu gün adları bile Batılıların iğrenmesine yeten o siyahi hizmetkârların -haremağalarını kast ediyorum- egemenliği altında yaşamış olan şehzadeler, kendilerine ne kadar saygı duyabilir ve başkaları onlara ne kadar saygı duyabilir.

Gerek kutsallaştırılmış taht gerek sarayın o ihtişamı içinde, imparatorluğun bu çocukları annelerinin aşağılanmasının ahlâki lekesini omuzlarında taşırlar.

Sultanlar İslami hükümlere göre evlense, buna benzer şeyler olmazdı, evet Kur'an'ın izin verdiği sayıda 4 kadın alsalar bile olmazdı. İtibarları sadece artardı, çünkü sarayları o zaman, bugünkü gibi her tür kadın için konaklama yeri olmazdı ve halk köleler tarafından yönetilmezdi.

Kadının köleliğinden, yani ruhunun ve bedeninin kısıtlanmasından ortaya sadece Lucrezia Borgia tarzı dramalar çıkar.

Sarayın sapıklıkları içinde yetişmiş, haremdeki ucubeler tarafından hapsedilmiş bu kadınlar kendilerini acımasız içgüdülerine teslim ederler. Sahip oldukları tek özgürlük budur. Kıskançlıkları ve öfkeleri bu yüzdendir, Avrupa'nın büyük kentlerindeki en alt tabakanın en aşırı rezillikleriyle eşdeğer cürümleri bu yüzdendir.

Binlercesinin arasından bir örnek vermiş olmak için, sadece bir olaydan, Konstantinopol'de herkesin bildiği bir olaydan aşağıda kısaca bahsedilebilir.

Sultanın damatlarından biri İtalyan bir profesörün kızıyla ilişki kurunca ekselanslarının eşi, babayı ve kızı öldürtür. Bir gün Sultanın diğer bir kızı kocasının genç bir Yunan kızına olan ilgisinden haberdar olunca, adamlarından birini rakibesinin başkent'in göbeğindeki evine soğukkanlılıkla gönderip, kızı annesi ve hizmetçisiyle beraber öldürtür. Katilin nasıl canice bir kabalıkla hareket ettiği, ailenin küçük köpeğinin sadece kafasını kesmekle yetinmeyip, ayrıca ayağıyla ezmiş olmasından da anlaşılıyor.

Suçlunun araştırılması ve cezalandırılması tabii ki söz konusu değil.

Sultanın her iki cinsiyetten de mensupları olan, casus ve karşı casuslardan oluşan ve onlar için müthiş paralar harcadığı bir ordusu olduğu herkesin malumudur fakat bu bile ona yetmiyor. Kadın kölelerden sadece çok azının reddetme cesareti gösterdiği hizmetler talep ediyor.

Haklarında bilgi edinmek istediği yüksek mertebeli memurlarıyla onları zorla evlendiriyor. Görevleri; kocalarını gözetlemek

ve çalışmaları ile faaliyetleri hakkında majestelerine detaylı raporlar vermektir.

Beklenmedik büyük takiplere ve nice sürgüne maruz kalan bu adamların, sonra artlarında hiçbir iz bırakmaksızın ortadan kaybolmalarının nedeni budur.

Bayanlar, baylar: Sultan şunu yaptı bunu yaptı dediğimde belki şaşırıyorsunuz. Ama Türkiye’de doğrudan Sultandan kaynaklanmayan ya da onun iznine tabi olmayan hiçbir resmi işlem yok. O, kelimenin tam manasıyla bir otokrattır. “Tanrı’nın dünyadaki gölgesi” onun resmi unvanıdır. Ve bu unvan da çoğunlukla yetersiz kalır.

O adeta bizim “Yeryüzündeki Tanrı”mız gibi davranmaktadır, hatta belki de gerçek Tanrı onun gölgesi değil diye esef duyuyordur.

Bu cenahtan hiçbir yardım beklenmeyeceğini çok iyi biliyor ve böyle bir şeyi hesaba katmıyoruz. Fakat İslâm’a göre sahip olduğumuz hakları talep eden azimli ve coşkulu kadınlardan oluşan küçük topluluk giderek büyümekte.

Hamidiye hükümrânlığı, bunları zaten tahmin ediyor ve hareket alanımızı kısıtlamak için daha şimdiden çabalıyor. Bu önlemlere; tüm yayınlara uygulanan sansürün dışında, önceden söz konusu olan yabancı mürebbiye ve dadıların Müslüman ailelerce çalıştırılmasına getirilen yasak da dâhildir.

Bereket versin ki bu yasak sadece gelip geçici bir etkiye sahip oldu.

Sevgili bayanlar, biliyoruz ki, sizde büyük bir fikir olgunlaştığında, kimse sizi ondan alıkoyamaz. Bu bakımdan Türk kadınları size denk kız kardeşlerinizdir.

Kendilerine ait olan hakları elde etmek için her türlü mücadeleyi göze almış olan bayan yurttaşlarımdan oluşan küçük cesur bir grup şuna, şu korkunç sözleri bayrakların üzerine yazmaya bile cesaret ettiler:

“Erkeğin hakkı olan, kadının da hakkıdır!”

Aslında bu sözler, parmaklıklı pencereleri ile gaddar ve öfkeli haremağalarının nöbet tuttuğu kapılarının arkasına hiçbir yabancı gözün giremediği, erkeğin kadının ruhu ve bedenini hapsedtiği haremın kutsallığına bir terbiyesizlikmiş gibi gelir.

Kadının kaderinin erkeğin elinde olduğu yerde eşitlikten söz etmek akıldışıdır! Ve şimdi durdurulamaz bir adalet arzusundan başka hiçbir dayanağı olmayan bu kadınlar, taleplerini gerçekleştirmeyi ümit etmeye ve bunun için savaşılmaya cesaret ettiler.

Sultan tarafından beni izlemesi için tutulmuş çevremdeki uyanık casusları kandırıp çocuklarımla birlikte kısa süre için Avrupa'da bulunan eşimin yanına kaçmayı başardığımda; medeni Batılılar'ı Türk halkının ailevi durumuyla ilgili bilgilendirme ve haklı çabalarımızı diriltmek için sempatinizi –bir ihtimal manevi desteğinizi– kazanma niyetindeydim.

Bu sırada Türkiye'deki aydın kız kardeşlerim ise hiçbir şey yapmaksızın durmadılar. Köleliğin boyunduruğundan kurtulmak ve biz ulaşamasak bile çocuklarımızın hedefimize ulaşması için cesaretle ve yılmadan mücadeleye devam ediyorlar.

Bugün bu kadınların, başa çıkılması neredeyse imkânsız gibi görünen bu engelleri ortadan kaldırmak için ortaya koyduğu azim ve sarsılmaz irade, eğer onlara müsaade edilirse neler yapabileceklerini, tıpkı sizler gibi hakiki medeniyetin güneşiyle aydınlanabileceklerini sizlere göstermektedir bayanlar.

Bayan yurttaşlarım arasında yetenekleri kesinlikle küçümselemeyecek şair, yazar, ressam ve bestekârlar da var. Gönül rahatlığıyla şunu söyleyebilirim ki; Türkiye'de son 30-40 yılda gerçekleşen bu kayda değer ilerlemeyi, çocuklarına özenli bir eğitim sağlayan ve sosyal durumlarının imkân verdiği ölçüde onlar üzerinde faydalı bir etki bırakmaya çalışan babaların yetiştirdiği birkaç kadına borçluyuz.

Yurttaşlarımdan çoğunun, daha doğrusu en azından cahil olmayanlarının, içine sevgiden insaniyete kadar tamamen en asil biçimiyle, kadınlara has gayemizin temelini oluşturan bu asil duygu işledi. En derin, en hassas duyguları incindiğinde, bu zavallı

kadınların hangi işkencelere katlandığını bir düşünün bayanlar. Bir adamın çocuklarına her gün en gaddar biçimde kadının –kendisi öz annelerinin– hor görülmesini aşıladığını bir düşünün!

Türk kadını önceden kaderine kayıtsızca razı olup cahil ve hareketsiz kalmakta ısrar ederken, şimdi ise hükümetin direncine rağmen artan bir şekilde aydınlanmaya ve genel kültürünü yükseltmeye çalışıyor.

Türk kadını, artık geniş görüş açısını özlüyor. Tıpkı sizler gibi, bayanlar, kendini ifade etmek, farklı işlere girebilmek ve diğer insanların ülkeleri ve adetlerini tanımak istiyor. Siz Batılılar’dan –fazlasıyla– sahip olduğunuz iyi şeyleri almak istiyoruz. Bizim bakış açımızla örtüşen, hakiki gelişime katkıda bulunabilecek her şeyi ithal etmek istiyoruz. Arzumuz bundan fazlası değil. Çünkü biz Doğuluların da kopmak istemediğimiz bazı iyi yönlerimiz var.

Türk kadınlarının büyük bir çoğunluğu hâlâ en düşük eğitim seviyesine sahip olsalar bile doğuştan iyi kalplidir ve toplumsal kalkınmanın ön koşulu niteliğindeki birçok özelliğe sahiptir. Bundan dolayı Batılı kız kardeşlerinin sadece ilgilerini değil, sempatisini ve desteğini de hak ediyor.

Sözleri ve yazılarıyla kadınların şerefine sahip çıkmak isteyen, talihsiz Türk kadınına kollayan, onun toplumda hak ettiği yere gelmesini isteyenler, tarif edilemez derecede dar kafalı bir yönetim sistemi ve erkeklerin ahmakça kendi menfaatlerini düşünmeleri yüzünden engellenmekte.

Çevrenizde Türk kadını ve onun perişan hali ile ilgili bir konuşma geçtiğinde baylar ve bayanlar, eğer biraz önce duyduklarınızdan onların da aydınlığa ve yaşamaya hakkı olduğuna ikna olduysanız onlar için dostça bir söz söylemenizi bütün kalbimle rica ediyorum. Böylelikle iyi bir iş yapmış olursunuz ve benim burada savunduğum şeye sandığınızdan daha fazla faydanız dokunur.

Çabalarımıza yapacağınız her katkı için sizlere şimdiden teşekkür etmeyi bir borç bilirim!

Kaynakça

1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (Fonlar):

A. MKT. MHM,

BEO

DH.MKT

HR.SYS

HR.TO

İ.HR

İ.HUS

İ.MMS

İ.MTZ

MF.MKT

ŞD. MLK

ŞD NF

YA.Res

YA.Hus

Y.MTV

Y.PRK.EŞA

Y.PRK.HR, ZB

2. Gazeteler:

Yazıları kullanılan başlıca gazeteler şunlardır:

Acron Daily Democrat, Agrardagbladet, Alexandria Gazette and Virginia, The Bourbon News, Chicago Daily Tribune, Chicago Sunday Tribune, Clinton Mirror, Clutha Leader, The Colac Herald, Dagbladet, Dagens Nyheder, The Daily Chronicle, The Daily Telegraph, Daily Times, Deseret Evening News, Evening Bulletin, Evening Post, Göteborg Aftonbladet, Grey River Argus, Hopkinsville Kentuckian, Hver 8 Dag, Los Angeles Times, The McCook Tribune, Marlborough Express, Meriden Morning Post, Monroe City Democrat, The Mount Barker Courier and Onkaparinga and Gumeracha Advertiser, Nationaltidende, The New York Times, New York Tribune, New York Daily Tribune, New Zealand Herald, Otago Daily Times, The Illustrated Bee, Rock Island Argus, Sacramento Daily Record-Union, The St. Paul Globe, The San Fransisco Call, Southland Times, Star, Sunny South, The Tacoma Times, Times, The Topeka State Journal, Wanganui Herald, The Washington Times, The Washington Bee, Washington Post, The World's News.

Yukardaki listede yer alan Avrupa dışındaki gazeteler şu elektronik veritabanlarından alınmıştır:

- Chronicling America: Historic American Newspapers, Library of Congress, <http://chroniclingamerica.loc.gov>
- PapersPast, National Library of New Zealand, <http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast>
- Trove, National Library of Australia, <http://trove.nla.gov.au/>
- Chicago Tribune Archives, <http://archives.chicagotribune.com/>

3. Kitap ve Makaleler

- *Nasreddin Khodjas upptåg och skämt. Turkiska sägner från Timurlenkns dagar, Stockholm, Germandt, 1902.*
- *Üsküdar Sokak İsimleri Tarihçesi, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2013.*
- *Resolutions Adopted at The Quinquennial Council Meeting of the International Council of Women Held at Toronto, Canada: June 18th to 25th, 1909.*

-
- "The Great International Congress of Women at Berlin," *The British Journal of Nursing*, 25 June 1904
- Countess of Aberdeen (Ed.) *A Series of Impressions written by Representatives of the Various Delegations Attending the Quinquennial Meeting of the International Council of Women in Canada, June 1909*, Toronto, The Copp Clark Company, 1910.
- Abdullah, Fevziye "Samî Paşazâde Sezaî," *TM*, XIII, 1958, s.1-30.
- Ade, George *The Slim Princess*, Bobbs-Merrill Company, 1907.
- Ben Aiad, Hairie *Die Türkische Frau : Ihr Soziales Leben und der Harem*, K.K. Universitäts Buchhandlung George Szelinski, Wien, 1904.
- Alakom, Rohat *Şerif Paşa: Bir Kürt Diplomatinın Fırtınalı Yılları (1865-1951)*, 3.bs., Avesta Yayınları, İstanbul, 2016.
- Alkan, Mehmet Ö. "Tanzimat'tan Sonra 'Kadın'ın Hukuksal Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine," *Toplum ve Bilim*, sayı 50, Yaz 1990, s.88-94.
- Alpay, Şahin "Siyonizmin Babası Theodor Herzl'e Filistin'i Elde Etmek İçin Abdülhamit'i Devirmeyi Öneren Bir Osmanlı Vikingi: Herr Gustaf Noring ya da Ali Nuri Bey," *Tarih ve Toplum*, Sayı 3, Mart 1984, s.70-73.
- de Amicis, Edmondo *İstanbul*, 3. Baskı, çev: Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.
- Argunşah, Hülya "Ahdiye ile Ceylan Arasında Bir Jöntürk: Ahmet Mithat Efendi'nin Feminizmi," *Turkish Studies*, Cilt 8/9, Yaz, Ankara 2013, s.1-16.
- Ayverdi, Sâmîha "Çamlıca'da Bir Metruk Köşk," *Hey Gidi Günler Hey: Samiha Ayverdi Külliyyatı* 29, 3.bs, Kubbealtı Y., İstanbul, 2008, s.205-208.

- Bain, Wilhelmina Sherriff "International Council of Women: The Work of the Congress," *Auckland Star*, Cilt XXXV, Sayı 202, 24 Ağustos 1904.
- Baktıaya, Adil "19. yüzyıl Sonlarında Anarşist Terör, «Toplumsal Anarşistlere Karşı Korunması Konferansı (1898)» ve Osmanlı Devleti," *Bilgi ve Bellek*, sayı 8, Yaz 2007, s.50-76.
- Baktıaya, Adil "19. Yüzyılın «Google»ı: Romeike Ve Medya Takip Sektörünün Doğuşu," *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı 182, Şubat 2009, ss.48-52.
- Baktıaya, Adil "Hayriye Hanım Avrupa ve Amerika'da: Gönüllerin Prensesi," *Toplumsal Tarih*, İstanbul, Sayı 237, Eylül 2013, s.22-28.
- Baktıaya, Adil *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Baktıaya, Adil "“Büyük Sopa’ Osmanlı Sularında: ABD-Osmanlı İlişkilerinde 1903-1904 Krizi,” *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı 262, Ekim 2015, s.50-58.
- Baykurt, Cami *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler*, Arı İnan (Haz.), T. İş Bankası Kültür Y., İstanbul, 2009.
- Birinci, Ali "Şerif Paşa, Mehmed (1865-1951)," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39, s.1-2.
- Cevdet Paşa *Tezâkir: 1-12*, Cavid Baysun (Haz.), Türk Tarih Kurumu Y., Ankara, 1991.
- Commins, David Dean "Al-Manar and Popular Religion in Syria, 1898-1920," Stéphane A. Dudoignon, Komatsu Hisao, and Kosugi Yasushi (der.), *Intellectuals in the Modern Islamic World: Transmission, Transformation, Communication* içinde, Routledge, New York, 2006, s.40-54.
- Coşkun, Betül "Türk Modernleşmesini Kadın Romanları Üzerinden Okumak," *Turkish Studies*, Cilt 4/5, Sobnahanar, 2010, s.930-964.

- Çakır, Serpil "Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi," *Modern Siyasal İdeolojiler* içinde, der. Birsen Örs, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.413-476.
- Çakır, Serpil *Osmanlı Kadın Hareketi*, 2.bs., Metis Y., İstanbul, 1996.
- Çelik, Zeynep *19. yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, çev: Selim Deringil, İş Bankası K. Y., İstanbul, 2015.
- Çelik, Zeynep *Şark'ın Sergilenişi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005
- Çeviker, Turgut "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Karikatürü," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, s.1101-1108.
- Çeviker, Turgut *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-I: Tanzimat ve İstibdat Dönemi: (1867-1878 / 1878-1908)*, Adam Yayınları, İstanbul, 1986.
- Davis, Fany *Osmanlı Hanımı*, 2. Baskı, çev: Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Davison, Roderic H. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, New Jersey, 1963.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform: 1856-1876*, 2.Cilt, çev: Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997.
- Davison, Roderic H. "Westernized Education in Ottoman Turkey," *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West*, University of Texas, Austin, 1990, s.166-179.
- Demirdirek, Aynur *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi*, Ayizi Kitap Y. Ankara, 2011.
- Demirel, Fatmagül *II. Abdülhamit Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007.
- Deveci, Elife Biçer "The Movement of Feminist Ideas: The Case of Kadınlar Dünyası," Liat Kozma, Cyrus Shayegh and Avner Wishntizer (der.), *A Global Middle*

- East: Mobility, Materiality and Culture in the Modern Age, 1880-1940* içinde, I. B. Tauris, 2015), s.347-355.
- Dorys, Georges *The Private Life of the Sultan of Turkey*, The Appleton and Co Company, New York, 1901
- Ebu Manneh, Butrus "Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-Âli'deki Nüfuzlarının Kökleri (1855-1871)," çev: Fatih Yeşil, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, der: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınları, Ankara, 2006, s.325-334.
- Ebu Rebi, İ.M. *İslami Hareketin Entelektüel Kökenleri*, çev: M.Ali Demirci, Yöneliş Y., İstanbul, 1998.
- Eldem, Edhem "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferleşmeye," E.Eldem, D.Goffmann, B.Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul* içinde, çev: Sermet Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Eldem, Edhem "Batılılaşma, Modernleşme ve Kozmopolitizm: 19. yüzyıl Sonu ve 20. yüzyıl Başında İstanbul," *Osman Hamdi Bey ve Dönemi* içinde, Zeynep Rona (Haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s.12-25.
- Ellison, Grace *An English Woman in a Turkish Harem*, Methuen Co., London, 1915.
- Fatma Âliye, *Osmanlı'da Kadın: Cariyelik, Çokeşlilik, Moda*, Haz. Orhan Sakin, 2. Baskı, Ekim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Duben, Alan ve Behar, Cem *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık: 1880-1940*, çev: Nuray Mert, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Ergin, Osman *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 3-4, Eser Matbaası, 1977.

- Fesh, Paul *Abdülhamit'in Son Günlerinde "İstanbul,"* çev: Erol Üyepazarcı, Pera Turizm Y., İstanbul, 1999.
- Findley, Carter V. *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007),* çev: Güneş Ayas, İstanbul, 2011.
- de Fonteroy, Marquise "Not a Turkish Princess," *The Washington Times*, 20 Mart 1903.
- Friedberg, Arthur, L., Ira and Robert *Gold coins of the world : from ancient times to the present: an illustrated standard catalogue with valuations,* Coin and Currency Institute, Clifton N.J., 2009.
- Garnett, Lucy M. J. *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri,* çev: Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2009.
- Georgeon, François *Sultan Abdülhamit,* çev: Ali Berktaç, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.
- Georgeon, François *Osmanlı-Türk Modernleşmesi: 1900-1930,* çev: Ali Berktaç, (2.bs), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Greenwall, H. J. "King for Syria," *Dunstan Times*, sayı 3411, 11 Mart 1929.
- Hanioğlu, M. Şükrü *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi,* Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.
- Hanioğlu, M. Şükrü *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük: 1889-1902,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.
- Hanioğlu, M. Şükrü *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908,* Oxford University Press, New York, 2001.
- Herzl, Theodor *The Complete Diaries of Theodor Herzl,* ed. Raphael Patai, Vol IV, The Herzl Press-Thomas Yoseloff, New York, 1960.

- Hobsbawm, Eric *Sermaye Çağı: 1848-1875*, çev: Bahadır Sina Şener, (2. Baskı), Dost Yayınları, Ankara, 2003.
- Hopkins, Ellen "Egypt," Countess Aberdeen, *International Council of Women: Report on the Quinquennial Meetings: Rome 1914* içinde, G. Braunsche Hofbuchdruckerei und Verlag, Karlsruhe, 1914, s.394-398.
- Hourani, Albert *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev: Hüseyin Yıldız, Latif Boyacı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Insley, Rebecca A (1901a) "Princess From Turkey," *Los Angeles Times*, 20 Ekim 1901.
- Insley, Rebecca A. (1901b) "Princess After the Sultan," *The Illustrated Bee*, 20 Ekim 1901.
- Jensen, Richard Bach "The International Anti-Anarchist Conference of 1898 and the Origins of Interpol," *Journal of Contemporary History*, Cilt 1, Sayı 2, (Nisan, 1981) ss.323-347.
- Işıktaş, Bilen *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Modernleşme, Bireyselleşme ve Virtuoze İlişkisi: Şerif Muhiddin Targan*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Kerman, Zeynep "Sâmişpaşazâde Sezâi," *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, s.77-78.
- Kırpık, Cevdet "Fatma Aliye Hanım and Historiography," *Bilig*, Sayı 53, Bahar / 2010, s.139-164.
- Koç, Murat "Tanzimat Dönemi Yazarları ve Çamlıca," *İlmi Araştırmalar 8*, İstanbul, 1999, s. 145-176.
- Küçükerman, Önder *Bir İmparatorluk İki Saray: "Topkapı" ve "Dolmabahçe"*, YKY, İstanbul, 2007.
- Lagerbring, Sven *İsveççenin Türkçe İle Benzerlikleri: İsveçlilerin Türk Ataları*, haz. Abdullah Gürgün, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

- Lee, Elizabeth "Recent Industrial Progress Among Women," *The Wichita Daily Eagle*, 20 Eylül 1903.
- Lewis, Reina "Telling Tales: Harem Literature from East to West," *Edinburg Review*, sayı 128, <https://edinburgh-review.com/back-issues/more/issue-125-turkey/article-reina-lewis>, Erişim tarihi: 07.05.2016.
- Lewis, Reina *Rethinking Orientalism: Women, Travel and Ottoman Harem*, I.B. Tauris, London, 2004.
- Lorenz, Charlotte "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit besonderer Berücksichtigung der arbeitenden Klasse," *Die Welt des Islams*, Bd. 6, H. 3/4, 31 Aralık 1918, s. 72-214.
- Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Cilt XIII, Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.
- Mardin, Şerif *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Marşaloğlu, Nemika Deryal (Haz.), *Haremden Sürgüne: Bir Osmanlı Prensesi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Moralı, Seniha Sami "Hâtıralar: Sultan Hamid Devrine Ait Hatırladıklarım," Şehir Üniversitesi Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği: Taha Toros Arşivi, <http://ear-siv.sehir.edu.tr>, s. 62-68.
- Mümtaz S., Semih "Eski Çamlıca'nın Köşkleri," *Bu Şehr-i İstanbul ki: İstanbul Üzerine Anılar, Gözlemler, İzlenimler, Sohbetler*, Der: Şemsettin Kutlu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972, s.274-283.
- Mzali, Muhammed Salih ve Pignon, Jean *Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Hatıraları*, çev: Belma Aksun, Nehir Y., İstanbul, 1997.
- Namık Kemal İntibah, Kemal Bek (haz), Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2005.

- Okuducu, Güldal *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Kadınının Kısa Tarihi*, Kaynak Y., İstanbul, 2014.
- Ortaylı, İlber *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (3. Baskı), Hil Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ortaylı, İlber "İstanbul'da Yerleşme Düzeninin Evrimi Üzerine," *İstanbul'dan Sayfalar*, 9.bs, Alkım Y., İstanbul, 2007, s.275-298.
- Ortaylı, İlber *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Y., İstanbul, 2000.
- Önol, Hikmet Şinasi "Çamlıca," *İstanbul Ansiklopedisi*, 7. Cilt, İstanbul, 1965, s.3709-3717.
- Özbay, Ferhunde "Evlerde Elkızları-Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler," L. Davidoff, *Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, Haz. Ayşe Durakbaşı, çev: Zerrin Ateşer, Selda Somuncuoğlu, İletişim Y., İstanbul, 2012, s.13-47.
- Rıza, Selma "Condition légale des femmes turques," 2e Congrès international des Oeuvres et Institutions féminines tenu au Palais des Congrès de l'Exposition Universelle de 1900 sous la Présidence d'honneur de Léon Bourgeois et sous la présidence de Mademoiselle Sarah Monod, Paris: Charles Blot, 1902, 393-397.
- Rosenblatt, Naomi "Orientalism in American Popular Culture," *Penn Historical Review*, Volume 16, Issue 2 Spring 2009, s.51-63.
- Sancar, Serpil *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*, 2.bs., İletişim Y., İstanbul, 2013.
- Schick, Irwin Cemil *Batının Cinsel Kırısı: Başkalıkçı Söylemde Cinsellik ve Mekânsallık*, çev: Savaş Kılıç ve Gamze Sarı, Tarih Vakfı Yurt Y., İstanbul, 2000.
- Schirmacher, Käthe *The modern woman's rights movement: a historical survey*, The Macmillan Company, New York, 1912.

- Soysal, Özer "XIX. Yüzyıl Sonlarında "Türk Ulusal Kütüphanesi'ni Kurma Girişimi," *Türk Kütüphaneciliği*, Cilt 1, Sayı 1, 1987, s.9-16.
- Świecicka, Elżbieta *Translation from Turkish in Sweden*, Transeuropéennes, Paris & Anna Lindh Foundation, Alexandria – 2011 (<http://www.transeuropeennes.eu/>)
- Tanpınar, Ahmet Hamdi *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 8. Baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Tarhan, Abdülhak Hâmid *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, 2.bs., haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- Turan, N.Sinan "Modernleşme Olgusunun Osmanlı Toplum Yaşamına Yansımaları: Ta'addüd-i Zevcat (Çoçeklilik) Sorunu," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 7, 2005, s.117-152.
- Turan, N. Sinan "Panislamizm Ekseninde II. Abdülhamit Diplomasisinin Uzakdoğu Asya Misyonu," *Devr-i Hamid*, Metin Hülagu/Şakir Batmaz (eds.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul 2011, s. 59-89.
- Turan, N.Sinan "19. Yüzyılda Osmanlı Diplomasisinde Nişanın Sembolizminden Yararlanma Konusunda Bir Örnek: Şefkat Nişanı," ed: İ. Şahin, H. Egawa vd., *CIEPO 19: Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, Van 26-30 Temmuz 2010, Cilt I, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını, s.503-519.
- Turan, N.Sinan "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetlerinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar," *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2013, sayı 12, s.103-138.
- Turan, N. Sinan *İmparatorluk ve Diplomasi*, Bilgi Üniversitesi Y., İstanbul, 2014.

- Türköne, Mümtazer *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Ubicini, M.A. *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, çev: Cemal Aydın, Timaş Y., İstanbul, 1998.
- Van Os, Nicole A.N.M. "Ottoman Muslim and Turkish women in an international context," *European Review*, Cilt 13, Sayı 3, s.459-479.
- Quella-Villéger, Alain *Haremden Kaçanlar: İstanbul'da Bir Devlet Meselesi ve Feminizm*, çev: Aysel Bora, YKY, İstanbul, s.2014.
- Yaran, Rahmi "Bid'at," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 6, s.129-131.
- Yıldız, Mehmet "Türk Resmî Ziyafet Kültüründe Zirve: Fransa İmparatoriçesi Eugénie Onuruna Verilen Muh-teşem Ziyafetler (1869)," *Millî Folklor*, 2014, Yıl 26, Sayı 102, s.124-137.
- Zeyneb Hanoum, *A Turkish Woman's European Impressions*, J.B. Lippincott Company, London, 1913. (Türkçe çevirisi için bkz. Zeynep Hanım, Özgürlük Peşinde Bir Osmanlı Kadını, Büke Yayınları, çev: Nuray Fincancıoğlu, İstanbul, 2001.)
- Zürcher, Eric Jan *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 24.bs, çev: Yasemin Saner, İletişim Y., İstanbul, 2009.

bir osmanlı kadınının feminizim macerası ve hamidiye modernleşmesi

Tarihsel yanlışlar çoğu kez bir tarihçi aldanmasıdır.

"Haremden kaçan bir Osmanlı Prensesi" şüphesiz oldukça çekici bir gazete manşetidir. Hele de bu kadın "Uluslararası Kadınlar Kongresi"nde bir konuşma yaptıysa, konuşmasının içeriği Almanca basılmış ve çok yakın bir tarihte de Arapçaya çevrilmişse.

Tarihçi artık bu verilerden hareketle yürüyebilir, Osmanlı'da kadın hareketini takibe başlayabilir; konuşmanın içeriğinden Osmanlı feministlerinin düşünsel dünyasının haritasını çıkarabilir.

Oysa tam da bu kalkış noktası her şeyin alt üst olduğu yerdir. Tarihçi aldanmış, tarihsel yanlış başlamıştır.

Adil Baktıya bir feministin değil bir Osmanlı kadınının, Hayriye bin Ayad'ın ve onun Osmanlı Vikingi kocası, diplomat Ali Nuri'nin yaşamlarından önemli bir kesitin izini sürüyor. Ayak izleri II. Abdülhamit dönemi modernleşmesini boylu boyunca kat ediyor ve "Araba Sevdası"nın, Çamlıca Köşklerinin ve sefasının, omnibüslerin, telgraf tellerinin, devlet yatırımlarının, yeni zenginlerin, giderek ağırlığını hissettiren bürokratik aygıtın ve diplomasinin yapılanmasının; toplumsal, ekonomik ve siyasal olanın içinden geçiyor, tam da bu yaşantıların şekillendiği ortamın içinden:

Feminizmin olduğu gibi her türden özgürlüğün vakti geldiği için her türden baskı, zulüm ve entrikanın seviyesi yükseltiliyordu. Hayriye Hanım ile Ali Nuri Bey'in "mücadelesi" özgürlük mücadelesinin ancak bir karikatürü olabilirdi çünkü karşılıklı aldıkları istibdat modern devletin bir karikatürüydü, ona göre konumlanmış ve bizzat onun tarafından belirlenmişlerdi.

ISBN 978-605-4906-32-1

9 786054 906321 >

₺16.90

www.h2o.kitap.com